АЛТАЈ МӘММӘДОВ

КӘНКӘРЛӘР

Ән гәдим түрк дөвләтләри силсиләсиндән

АЗӘРБАЈЧАН ДӨВЛӘТ НӘШРИЈАТЫ

Бакы—1996

ББҠ 9(С4 2)
М 52

Елми редактору тарих елмләри доктору
Гијасәддин Гејбуллајев

Редактору *Сәдагәт Чаббарова*

Рәссамы *Станислав Шатиков*

Мәммәдов Алтај.

М 52 Кәнкәрләр.—Б.: Азәрнәшр, 1996.— 131 сәһ.

Халгымызын етногенезиндә фәал иштирак етмиш ән гәдим түрк дөвләтләриндән бири дә адларыны бу күнә кими саф вә зәдәсиз мүһафизә етмиш кәнкәрләрдир. Әсасән, Нахчыван, Гарабағ, Газах реқионларында јарадылмыш Канг дөвләти илә бағлыдыр. Китабда бу дөвләтин Чин, Һун, Кушан вә с. гәдим дөвләтләрлә, Уралбоју, Өн Гафгазла гәдим әлагәләриндән, кәнкәрләрин мәдәнијјәт вә дини инанчларындан, һәмчинин Кәнкәр—печенег гурумундан бәһс едилир.

М $\frac{0503020907-36}{М-651\ (07)-96}$ е'лансыз ББК 9(С 42)

ISBN 5—552—01650—5

© Азәрнәшр, 1996

РЕДАКТОРДАН

Гәдим түркмәншәли етносларын ерадан әввәлки минилликләрдә сијаси вә етник тарихи үстүөртүлү вәзијјәтдә галмагдадыр. Рус тарихчиләринин антитүрк емосијасындан чыхыш етмиш совет тарихчиләри дә һәгигәтин үстүндән пәрдәни көтүрә билмәдиләр. Азәрбајчан әразисиндә ерадан әввәл I минилликдә вә бизим еранын I миниллијиндә Манна, Мадај, Атропатена вә Албан дөвләтләринин гәдим түрк мәншәли етнослара мәнсуб олмасы мәсәләсиндә тарихчиләр арасында фикир јекдиллији јохдур. Һәлә дә манналылар һүрридилли (ја да еламдилли), мадајлар вә атропатенлиләр ирандилли, каспиләр вә албанлар гафгаздиллиләр сајылмагдадыр. Азәрбајчанлылар орта әсрләрдә кәлмә түркләр, сонралар түркләшмиш ирандиллиләр вә гафгаздиллиләр е'лан едилмишдир.

Ејни вәзијјәт гәдим түркмәншәли етносларын ана јурдуна дахил олан Орта Асијада вә Газахстанда да һөкм сүрүр. Орада да ерадан әввәл I минилликдә вә ерамызын илк әсрләриндә јашамыш сак, массакет, усун, кушан вә б. ири тајфа бирләшмәләринин ирандилли сајылмасы үчбатындан түркмән, өзбәк, гырғыз вә газах халгларынын етноқенези проблемләринин ачылмасы һәләлик мүмкүн олмајан дүјүнә чеврилмишдир. Үмуми антитүрк мөвге түркшүнаслығын ираншүнаслығын чајнагларына кечмәсини тә'мин етмишдир. Одур ки, истәр Азәрбајчанда, истәрсә Орта Асијада археоложи газынтылар нәтичәсиндә ашкарланмыш археоложи мәдәнијјәтләр һәлә дә јијәләрини тапа билмир.

Тарихи һәгигәт будур ки, Орта Асија бинадан түркмәншәли етносларын әразисидир. Ари мәншәли тајфалар ерадан әввәл II миниллијин әввәлләриндә Чәнуб-шәрги Авропадан Шәргә һәрәкәт едәрәк Орта Асијаја кәлмиш вә јерли түрк мәншәли тајфаларын әразисинин бир һиссәсини зәбт етмишләр. Бундан сонра Аму-дәрја чајы гәдим түркләри вә ариләри ајыран сәрһәдә чеврилмишдир. Ариләрин бир һиссәси ерадан әввәл II миниллијин орталарындан кеч олмајараг Һиндигуш дағларыны ашараг индики Һиндистан әразисиндә мәскунлашмышлар. Орта Асијада галан ариләр исә ерадан әввәл I миниллијин әввәлләриндә ики јерә бөлүнмүшләр. Онларын бир һиссәси (фарсларын, күрдләрин, талышларын, татларын улу әчдадлары) Иран јајласына кәлмиш, дикәр һиссәси исә (индики тачикләрин, әфганларын, Памирин ирандилли кичик халгларынын әчдадлары) Орта Асијада галмышлар.

Бурада һәмин мәсәләнин кениш изаһыны вермәк имканы јохдур. Ону демәклә кифајәтләнирик ки, Шимали Азәрбајчанын ерадан әввәл I минилликдә вә еркән орта әсрләрдә етник тарихинин һәмин вахтларда Орта Асијанын вә Чәнуб-шәрги Авропанын етник дүнјасы илә сых әлагәси вардыр. Еркән орта әсрләрдә Азәрбајчан вә

индики Ермәнистан әразиләриндә јашамыш кәнкәрләр дә мәһз Орта Асија мәншәлидир.

Ерамызын IV әсринин 80-чи илләриндә Ҹәнуби Гафгазда баш вермиш һадисәләрдә кәнкәр тајфасынын иштиракы барәдә мәнбәләрдә мә'луматлара раст кәлинир. Еркән орта әсрләрдә кәнкәрләр әсас е'тибары илә ики бөлкәдә: Азәрбајҹанын (о вахтлар Албанијанын) Күрҹүстан вә Ермәнистанла һәмсәрһәд бөлкәсиндә вә Нахчыванда јашајырдылар.

Газах—Ағстафа бөлкәсиндә вә инди Ермәнистана аид һәмсәрһәд бөлкәдә V—VII әсрләрә аид ермәни мәнбәләриндә Кангарк кими јазылан әјаләтин ады чәкилир. Бүтүн орта әсрләр боју кәнкәрләр орада јашамыш вә 1766-чы илдә күрҹү һакимијјәтинә бојун әјмәјәрәк бир нечә Газах елләри илә бирликдә Гарабаға көчмүшләр.

542—552-чи илләр арасында баш вермиш сијаси һадисәләрдә кәнкәрләрин ады һәм дә Нахчыванда мә'лумдур. Бүтүн орта әсрләр боју Нахчыванда кәнкәрләр бөјүк тајфа бирләшмәси иди. Онлрын бир һиссәсини Пәнаһәли хан XVIII әсрдә Гарабаға көчүрмүшдү. XIX әсрин әввәлләриндә Нахчыванда 920 аиләдән ибарәт олан кәнкәрләр чохлу голлардан вә тирәләрдән ибарәт идиләр. 1988-чи илә гәдәр Ермәнистанда бир сыра јашајыш мәнтәгә адлары кәнкәрләрин голларынын вә тирәләринин адларыны әкс етдирирди. Нахчыван әразисиндә кәнкәрләрлә бағлы етнотопонимләр чохдур.

Кәнкәрләрлә етник мәнсубијјәтҹә бағлы дикәр гәдим түркмәншәли етнос печенегдир. Ҹәнуб-шәрги Авропа чөлләриндә јашамыш түрк тајфаларындан данышан X әсрә аид мәнбәдә ачыг јазылыр ки, печенегләрин бир һиссәси кәнкәр адланыр. Мараглыдыр ки, Албанијанын Артсак бөлкәсиндә V—VII әсрләрдә печенег адынын гәдим ермәниҹә тәһриф формасы шәкилиндә (бу барәдә мә'лумат ермәниҹә мәнбәдәдир) Пазканк (вә Пансканк), XII әсрдә Бчанс адландырылан маһаллар варды. Дағлыг Гарабағда бир дағ инди дә Бичәнәхут адланыр. X әсрә аид мәнбәдә Ҹәнуби Рус чөлләриндә печенегләрин гарабағ, кујәрчи, капан, чур, ердим, кул вә башга тајфалардан ибарәт олмасы көстәрилир. Диггәти бу чәлб едир ки, һәмин тајфаларын адлары Азәрбајҹанда Гарабағ, Көјәрчи(н)ли, Гапанлы, Чорлу (вә Чорјурд), Јардымлы вә Гуллар адлы јашајыш мәнтәгә адларында әксини тапмышдыр. Мәһз печенегләрин Гарабағ тајфасынын ады илә ерадан әввәл VII әсрдә кәлиб мәскунлашмыш сакларын адыны әкс етдирән Артсак («Сак јүксәклији», јахуд «Сак дағлыг әразиси») топоними XII әсрдә Гарабағ ады илә әвәз олунмушдур.

Тәдгигатчылара көрә кәнкәрләр Ҹәнуби Гафгаза ерамызын әввәлләриндә һунларын тәркибиндә кәлмишләр. Бу. һәгигәтдә дә беләдир, чүнки ерадан әввәлки мәнбәләрдә Ҹәнуби Гафгазда вә Шимали Гафгазда кәнкәр вә печенег адлары чәкилмир.

Кәнкәрләр вә печенегләр кимләрдир вә һаралыдырлар? Бу суалын ҹавабыны әтрафлы вермәк мүмкүн олмаса да гысача ајдынлыг јаратмаг зәрурәти вардыр.

Ерадан әввәлки минилликләрдә Орта Асија вә Газахстан әразиләриндә јашамыш гәдим түрк мәншәли сакларын (археологларын јаздыгларына көрә саклар бу әразиләрдә Тунҹ дөврүндән бәри јашајырдылар) бир һиссәси басине адланырды (Илк дәфә I әср мүәллифи Страбон тәрәфиндән пасиан кими дејилән бу етноним гәдим түрк дилләриндә ч-с әвәзләнмәсинә көрә һәм дә бачине кими сәсләнмишдир, лакин антик мәнбәләрдә јунан вә латын дилләриндә «ч» сәсинин олмамасы үзүндән һәр јердә «с» сәси ишләдилмишдир).

Ерадан әввәл VII әсрдә индијәдәк мә'лум олмајан сәбәблә әлагәдар олараг сакларын бөјүк бир һиссәси Ҹәнуб-шәрги Авропаја кечмиш вә орадан Ҹәнуби Гафгаза, әсасән индики Ермәнистан вә Азәрбајҹан әразисинә кәлмишләр. Сакларын ичәрисиндә басине тајфасы да варды.

Шәрги Анадолуда Басин топониминин (бу ад «Китаби-Дәдә Горгуд»да да чәкилир) јаранмасы бу һадисә илә әлагәдардыр. Басинләрин бир һиссәси исә индики Шимали Азәрбајҹан һиссәсиндә—Артсак әјаләтиндә мәскунлашмыш, VII әсрдән мә'лум олан Рот-Пасиан маһал адыны әмәлә кәтирмишди.

Басинеләрин Орта Асијада галмыш һиссәси антик мәнбәләрдә гејд олунмушдур. Мәсәлән, јухарыда дејилдији кими Страбон (XI, 8, 2) Каспи дәнизиндән шәргдә пасиан тајфасынын јашадығыны јазыр. Онун бу мә'луматы шүбһәсиз, ерадан әввәл IV әсрдә Македонијалы Искәндәрин Орта Асијаја һәрби сәфәри илә әлагәдар мәнбәләрә аиддир. Һәмин басинеләр (сонраки печенегләр) ерадан әввәл I минилликин орталарында Сырдәрја чајынын орта ахынында бир дөвләт гуруму јаратдылар. Бу дөвләт ерамызын IV әсринә гәдәр јашамышдыр Дөвләт Сырдәрјанын сылдырым саһилиндә гәдим Канг галасынын ады илә адланырды. Әрәб мүәллифи ибн Хордадбеһ (IX әср) Сырдәрјаны Кангар адландырыр. Бир сыра шәргшүнаслар Канг топониминин фарс дилиндә кан «канал» сөзүндән әмәлә кәлдијини јазмышлар. Бу фикир уйдурмадыр. Әслиндә Канг топоними гәдим түрк дилләриндә канг (монголча вә түркчә *ганг)* «чајын сылдырымлы һүндүр саһили», «сылдырымлы гаја» мә'насындадыр. Дағлыг Алтајын топонимијасында канг (ај) «дик галхмыш дағ» демәкдир. Канг галасынын ады ерадан әввәл VII әсрә аид «Авеста»да Кангһа, ерадан әввәл IV әсрә аид һинд епосу «Маһабһарата»да Канги, VI—X әсрләрә аид фарсдилли мәнбәләрдә Кангдез (дез «гала» демәкдир). Орхон-Јенисеј түрк руни јазыларында Канг, гәдим Чин мәнбәләриндә Кангјуј кими чәкилир. Ерадан әввәл сон әсрләрдә Канг дөвләтиндә јашајан гәдим түрк үчүн кәнгәр («Канг әрләри») етноними тәшәккүл тапмышдыр. Демәли, Канг дөвләтинин әсасыны гојанлар басинеләр (јә'ни печенегләр) идиләр, лакин печенегләр бу дөвләтдән кәнарда да јашајырдылар. Печенегләрин мәһз Канг дөвләтиндә јашајан һиссәси «кәнкәр» адыны алмышдыр. Бу дөвләтин ады илә гыпчагларын мүәјјән һиссәси дә канглы адланмышдыр.

Ерамызын I әсринин орталарында Мәркәзи Асијадан һунларын бөјүк бир һиссәсинин гәрбә һәрәкәти башланыр. Онларын јолу Канг дөвләтинин әразисиндән кечирди. Чох күман ки, һунлар кәнкәрләрин вә печенегләрин мүәјјән һиссәсини өзләринә гатараг јолларына давам етмиш вә еранын илк әсрләриндә Ҹәнуб-шәрги Авропаја вә Шимали Гафгаза кәлмишләр.

Гәдим күрҹү мәнбәләриндә еранын I әсри илә әлагәдар һадисәләрдә Шимали Гафгазда јашајанлар пачаникләр вә онларын јашадыглары әрази Пачаникети адландырылыр. Ҹәнуб-шәрги Авропа чөлләринә кәлмиш печенегләрин вә кәнкәрләрин бир һиссәси елә ораларда галмышдылар. Һәр һалда X әсрә аид бир Бизанс мәнбәсиндә орада олан кәнкәрләрин вә печенегләрин адлары чәкилир. Печенегләрин дикәр һиссәси исә һунларла бирликдә Ҹәнуби Гафгаза кәлиб мәскунлашдылар. Албанија әразисиндә Хунан, Бчанс, индики

Ермәнистан әразисиндә Бачунајс вә Бачине топонимләри беләтәшәккүл тапды Қәнкәрләр исә јухарыда дедијимиз кими, Газах бөлкәсиндә вә индики Ермәнистан әразисиндә (мүасир Гукасјан рајонунда «Қангарк дағлары» ады V әсрә аид ермәнчә мәнбәдә чәкилир) вә Нахчыванда мәскунлашдылар.

Көрүндүјү кими, Азәрбајчан халгынын тәшәккүлүндә кәнкәр-печенегләр дә мүәјјән рол ојнамышлар. Лакин етник мәншәјимиз һаггында сахта консепсија учбатындан тарихшүнаслыгымызда бу мөвзу хүсуси тәдгигат предмети олмамышдыр. Јалныз сон илләрдә бу барәдә елми вә елми-күтләви әсәрләр јазылмаға башланмышдыр.

Алтај Мәммәдовун охучулара тәгдим етдији «Қәнкәрләр» әсәринин елми дәјәри дә бундадыр. Бу әсәр сырф елми-тәдгигат олмаса да мөвчуд әдәбијјата әсасланыр. Бир гәдәр күтләви сәпкидә, кениш охучулар үчүн нәзәрдә тутулмуш белә әсәрләрә инди еһтијач вардыр. Алтај мүәллимин әсәри әсас е'тибары илә кәнкәрләрин Орта Асијадакы тарихини әһатә етсә дә, мүәллиф бу рекионун етник тарихинин бир сыра мәсәләләринә дә тохунмуш вә доғру мүлаһизәләр сөјләмәјә чалышмышдыр.

Алтај Мәммәдов Орта Асијада вә Газахстандакы түркдилли халгларын куја Еркән орта әсрләрдә кәлмәләри вә түркләшдирилмиш ирандиллиләрин сонракы нәсилләри олмасы һаггында консепсијанын сахта олдуғуну сөјләјир Мүәллиф доғру јазыр ки, бә'зи Гәрби Авропа вә рус тарихчиләринин, тачик тарихчиси Б. Г. Гафуровун Орта Асијада вә Газахстанда түрк халгларындан әввәл ирандилли (јахуд ари мәншәли) тајфаларын јашамасы фикри гәдим түрк етносларына вурулмуш чалагдыр, кеч-тез бу чалаг гурујачагдыр. Тарихи һагсызлыға гаршы чыхан мүәллиф бә'зи һалларда емосијаја јер ајырса да рекионун түркмәншәли, јахуд түркдилли тајфаларын ана јурду олдуғуну тәсдигләјән фактлары ардычыллыгла шәрһ етмиш вә доғру нәтичәләрә кәлмишдир.

«Огуз сәлтәнәти» вә «Кәнкәрләр» әсәрләрилә мүәллиф өзүнүн халгымызын етник тарихи һаггында јени консепсија јарадычыларынын сырасында дурдуғуну тәсдигләјир. Бу да халга хидмәтдир, јаралы Вәтән торпағынын чағырышына һајдыр. Она көрә дә әсәрин кениш охучулар тәрәфиндән рәғбәтлә гаршыланачағына әминәм.

Гијасәддин Гејбуллајев
тарих елмләри доктору

ИКИ МИН ДӨРД ЈҮЗ ИЛ ӘВВӘЛ

Кәнкәрләр... Бу сөз тәбии олараг јаддашымызда биринчи нөвбәдә Азәрбајчанда мүасир тәсвири инчәсәнәтин илк професионал нүмајәндәси Бәһруз Кәнкәрлини чанландырыр; бир дә Нахчыван вә Гарабағда кәнкәрлиләр сој ады илә танынан гөвмләр јада дүшүр. Көрәсән бу түрк сој адынын ерадан әввәл IV әсрә тушландығыны чохму адам билир?

Кәнкәрләрин «кенкерес» адлы түрк тајфасы олмасына «Гәдим түрк дили лүғәти» дә шәһадәт верир. Көркәмли түркологлар Л. Н. Гумилјов вә М. И. Артаманов көјтүркләрдән чох-чох гәдимләрдә мөвчуд олмуш түрк тајфаларынын сырасында кәнкәрләрин дә адыны чәкирләр. Лакин ән мараглы чәһәт кәнкәр адынын тәкчә тајфа кими дејил, һәм дә, бир дөвләт кими чәкилмәсидир. «Чәнубда Балхаш вә Арал арасында Қангјуј, јахуд Қанг дөвләти јерләшмишди. Бу да сејрәк мәскунлашмыш, лакин көрүнүр, мәдәни вә мүстәгил өлкә иди. Онун әһалиси түркчә «Қанг-әр» — «Қангјуј кишиләри» адланырды. Анчаг артыг VIII әсрдә онлары јунанлар «падзынак», јахуд «печенег» адландырдылар ки, бу да бизә рус мәнбәләриндән мә'лумдур» (12,200).

1957-чи илдә Алма-Атада нәшр олунмуш «Газахстан ССР тарихи» китабында Кәнкәр дөвләти һаггында мүәјјән мә'луматлар вардыр. Китабда дејилир ки, ерадан әввәл IV—III әсрләрин һүдудларында Газахстан әразисиндә јени тајфа иттифаглары мејдана чыхыр. О дөврүн мәнбәләриндә артыг сак тајфа бирләшмәләринин адларына раст кәлинмир. Лакин бу о демәк дејилди ки, сак тајфалары тамамилә јоха чыхмышдылар. Онларын әксәријјәти һәмин әразидә, лакин башга сијаси бирләшмәләрин тәркибиндә јашамагда давам едирдиләр. Чин мәнбәләри мә'лумат верир ки, ерадан әввәл III әсрдә «сек тајфалары бир-бириндән аралы дағыныг һалда, ајры тајфалардан» асылы вәзијјәтдә јашајырлар. Бу

«башга тајфалар» ерадан әввәл формалашмыш усунларын, кангјујларын, аланларын (јантсај) бирләшмәләри иди (15,40).

Усунларын торпаглары Чу чајындан Тјан-Шанын шәрг голлары вә Балхаш көлүндән Исыг көлүнүн чәнуб саһилләринәдәк узанырды. Усун торпагларынын гәрб сәрһәдди Талас чајы иди. Чин мәнбәләринә көрә усунлар 120 мин алачыгдан, јахуд һәр ики чинсдән олан 600 мин нәфәрдән ибарәт иди.

Ҝанг (Чин мәнбәләриндә Кангјуј) усунларын шимал-гәрбиндәки әразидә јерләшмишди. Кәнкәрләрин әсас һиссәси Кара Тау вә Сырдәрјанын орта ахынындакы әразидә мәскунлашмышдылар. Ҝанг бирләшмәсинә, һәмчинин Дашкәнд ваһәсинин тајфалары да дахил иди. Чин мәнбәләринә көрә кангларын тајфа бирләшмәсинә беш әјаләт дахил иди: Јуени, Сусе, Фуму, Јуеган вә Ги. Ҝангын әһалиси дә 120 мин алачыгдан, јә'ни 600 мин нәфәрдән ибарәт иди (15, 41).

Һун—Чин мүнагишә вә интригаларына тез-тез гарышан, каһ о тәрәфә, каһ бу тәрәфә јахынлыг едән усунлардан фәргли олараг кәнкәрләр дөвләтләрарасы мүнасибәтләрин фөвгүндә дајанмаға чалышырдылар. Мүстәгилликләрини һифз етмәк онлар үчүн һәр шејдән үстүн иди. Чин салнамәчиләри гејд едирләр ки, Ҝанг Чин сәфирләринә (елчиләринә) «тә'зим етмәјә разы олмурду, онлары фәхри јерләрдә әјләшдирмирди». Усунларла мүгајисәдә Ҝанг «мәғрур вә чәсур» иди. О көрүнүр, Чинлә һәр һансы формада сых јахынлығы хаталы һесаб едирди. Чинлә мүхтәлиф мүнасибәтләрдә олуб, онунла мүһарибә апармыш, дәфәләрлә галиб кәлмиш халгларын гәләбәләри нәһајәтдә мәғлубијјәтә чеврилмишди. Чини зәбт едәрәк һаким сүлаләјә чеврилән халглар ја тамамилә әријәрәк өз мәнликләрини итириб чинлиләшмишдиләр, ја да күтләви кеносид гурбанларына чеврилмишдиләр. Чин нәһәнк питон илан кими «галиб» шикарларыны камына чәкиб аста-аста һәзм етмишди. Чин сәдди буна әјани сүбутдур. Һәмин сәдд инди Чинин ортасындан кечир. Сәддән бәри бүтүн торпаглар әввәлләр, әсасән, түрк тајфаларына мәнсуб олмушдур.

Бүтүн бунлара бахмајараг Ҝанг өзүнү һадисәләрдән там тәчрид етмир, јери кәлдикдә Чин илә һунларын зиддијјәтләриндән истифадә едирди. Адәтән Чинлә сүлһ мүнасибәтләри сахлајыр, тичарәт едирди, лакин лазым кәләндә һунларла да иттифага кирирди. Белә һаллар дәфәләрлә олмушдур.

Ҝанг тајфа иттифагынын чичәкләнмәси ерадан әввәл III—I әсрләрә тәсадүф едир. Бу дөврдә Ҝангын тәркибинә Шашдан (Дашкәнд) башламыш Харәзмәдәк вилајәтләр дахил иди. Ерадан әввәл Ҝанг әразисини кенишләндириб Фәрганә вә Соғд вилајәтләрини дә тутду.

Мәнбәләрдә кангларын (јахуд Кәнкәрләрин), усунларын, аланларын тајфа иттифагларынын бир-бири илә сых игтисади, сијаси вә мәдәни әлагәләрлә бағлы олмалары көстәрилир. Дејилир ки, бә'зи тајфалар каһ усунларын, каһ да кангларын тајфа иттифагларына дахил олурдулар.

Усун вә Ҝанг тајфа иттифагларынын үнсијјәтинин күчләнмәси илә јанашы үсунларын Чинлә, кәнкәрләрин исә Мавәраүннәһрлә тичарәт әлагәләри артырды.

Еранын I әсриндән башлајараг Ҝанг дөвләтинин әһәмијјәти азалмаға башласа да о, сијаси мүстәгиллијини IV әсрә гәдәр мүһафизә едә билди.

VI әсрин сонларында (581-чи илдә) Түрк хаганлығынын гәрб һиссәси ајрылыб мүстәгил дөвләт әмәлә кәтирди. Онун тәркибинә Газахстанын чәнуб вә чәнуб-шәрг рајонлары да дахил едилди. Хаганлығын мәркәзи Семиречје (Једдису) олду, Ханын игамәткаһы Сујаб шәһәриндә (Чу чајы үзәриндә) јерләширди. Гәрби Түрк хаганлығына усунлар, Сырдәрјанын орта ахынындакы кәнкәрләр, Шәрги Газахстандакы карлуклар, Балхашын чәнубундакы түркәшләр, Исыгкөл рајонунда мәскун олан чикилләр Шәрги Түркүстанда јашајан јагмалар дахил идиләр.

Бунларын һамысы түрк тајфалары вә ја тајфа иттифаглары идиләр. Кәнкәрләр Гәрби Түрк хаганлығы тәркибиндә дә фәаллыгларыны сахламышдылар. Орхон јазылары онлары кенкерес ады алтында 710—711-чи илләрдә түркәшләрлә апардыглары мүһарибә илә әлагәдар јад едир.

Кәнкәрләрин сонракы талејиндән бәһс етмәздән әввәл Ҝанг дөвләтиндән вә кәнкәрләрин мәдәнијјәтиндән данышмаг вачибдир.

Чин салнамәләри гәдим кангларын мәдәнијјәти һаггында мараглы мәлумат верирләр. Мәсәлән, бунларда көстәрилир ки, «Ҝанг чары игамәткаһында сахланылан

кодексә (системә салынмыш ганунлар күллијјатына—М. А.) малик иди» (15,50).

Демәли, кәнкәрләр ерадан әввәл өз јазысы олан халг иди. Олжас Сүлејменовун вердији башга бир мә'лумат бу фикри тамамлајыр. Ерадан әввәл III әсрә аид бир Чин салнамәсиндә дејилир ки, мәтни шагули (јазы илә) верән Чин ән'әнәсиндән фәргли олараг Канг халгы үфүги сәтирләрлә јазырды. (Бу мә'луматы биз һөкмән јадда сахламалыјыг, чүнки бу, түрк халгларынын әлифба (јазы) тарихини тәхминән мин ил узадыр (Орхон-Јенисеј јазысы VII—VIII әсрләрә, Канг јазысы ерадан әввәл IV — III әсрләрә аиддир). Лакин бу һәлә сон һәдд дејил. 1970-чи илдә Алма-Атанын әлли километрлијиндәки Есик гәсәбәсиндә (гәдим Канг вә Усун халгларынын әразисиндә) курган тапылды. Курганда кејими баштан-баша гызылдан олан бир кәнчин скелети варды. Гызыллар 4800 һиссәдән ибарәт олуб, Мисир фирону Тутанхамонун мәзарындан сонра ән чох гызыл тапылан хәзинә иди. Гызыл кејим мө'чүзәли инчәсәнәт әсәри кими һәмин дөврдә түркләрдә бәдии сәнәтин јүксәк зирвәдә олдуғуну нүмајиш етдирирди. Бу барәдә Рәфиг Өздәјин «Түркүн гызыл китабы»нда вердији мә'лумат даһа мараглыдыр.

«Әшјалары арашдырмаға давам едәркән археологун бирдән көзләри парлады. Көрдүјү шејә әлини узадаркән бармаглары титрәди. Көрдүјү шеј ишыл-ишыл парлајан гызылларын јанында диггәти чох да чәлб етмәјән, јарысы хејли гаралмыш бир күмүш табаг иди. Буна кениш ағызлы каса, һәтта бардаг да дејилә биләрди. Газах тарихчиси бу күмүш әшјанын бүтүн о гызылларла, о гызыл кејимлә мүгајисә едилмәјәчәк гәдәр дәјәрли олдуғуну һисс едирди. **Чүнки көрдүјү шејин үзәриндә јазы варды—26 һәрфдән ибарәт ики сәтирлик јазы!**

...Јазы Орхон әлифбасынын һәрфләрилә јазылмышды. Руник јазы иди. Јә'ни фырча илә јазылан Чин јазысы дејил, полад гәләмлә ағач, даш, мә'дән материаллары үзәриндә һәкк олунан түрк јазысы иди. Әски түрк дамғаларында көрүнән шәкилләрә бәнзәр бир јазы! Көјтүркләрдәнми галмышды? Хејр! Совет түркологлары јазыны охумагда кечикмәдиләр. Бу ики сәтрин мә'насы белә иди: «Ханын оғлу 23 јашында өлдү. Есик халгынын башы сағ олсун». Јазыны охумаға чалышан тарихчи өнчә вә дүзкүн олараг «үч утиз (ијирми үч) сајыны, сонра «Хан уја» (хан оғлу) кәлмәләрини ачды. Јазы кими лисан да көјтүркчәјә бәнзәјирди...» (25,47).

Сонра Рәфиг Өздәк бу јазынын ән азы 2500 ил әввәл ишләнилдијини гејд едир. Јазы ерадан әввәл 5-чи јүзилликдә јашамыш түрк көклү сакларын һөкмдары (вә ја оғлу) олдуғуну да көстәрир. Бурада түрк тарихчисинин вурғуламадығы бир мәтләб дә вар: Курган Есик гәсәбәсиндә тапылмышдыр, јазыда да Есик халгынын ады чәкилир. Демәли, Есик ады да 2500 илдән артыгдыр ки, јашајыр.

Бу көстәрир ки, Канг вә Усун дөвләтләри бош јердә мејдана кәлмәмишдир. Бунлар даһа гәдим сәләфләри олан гурумлар идиләр.

Кәнкәрләрин сонракы һадисәләрдә иштиракыны вермәздән әввәл иранпәрәст алимләрин бу халгын сојкөкүнә мүнасибәтини дә ајдынлашдырмаг зәруридир. Таҹик алими Б. Г. Гафуров «Таҹикләр» адлы китабында Канг дөвләтинә даир бә'зи әлавә мә'луматлар верир. О, кангларын јајы Сырдәрја бојунда кечирдикләрини, башчыларынын игамәткаһларынын индики Дашкәнд рајону әразисиндә јерләшдијини, беләликлә, Кангын мәркәзинин Орта Сырдәрјада јерләшдијини гејд едир. Мәһз буна көрә дә чинлиләрин Фәрганәни (Даваны) тәһлүкә алтына гојдуглары заман Кангларыч, көмәјә кәлән халглардан бири олдуғуну көстәрир вә Канглары гоншуларыны дарда гојмајан халг кими сәчијјәләндирир.

Б. Г. Гафуров ејни заманда Кангын еранын әввәлләриндәки фәалијјәтиндән дә данышыр: «Кангјујун (јә'ни Кангын) сонракы тарихи аз мә'лумдур. Һәлә бизим еранын 270-чи илләриндә о, Орта Асијанын харичинә елчиләр, сәфирләр көндәрирди. Сонралар онун гүдрәти сарсылыр. О, Ефталит дөвләтинин тәркибинә дахил олур» (6, 138).

Б. Г. Гафуров археологларын тәдгигатларына әсасланараг Канг мәдәнијјәтини «јерли мәдәнијјәт» адландырыр, лакин кангларын (јә'ни кәнкәрләрин) сојкөкүнә кәлинчә Б. Г. Гафуровун мүддәалары әчаибләшир вә о, иранпәрәст алимләрин типик нүмајәндәси кими чыхыш едир: «Кангјујларын (кангларын) етник мәнсубијјәти алимләрин мүбаһисәсинә сәбәб олур. Белә бир нөгтеји-нәзәр вар ки, онлар түркдүр. Башгалары сүбут едирләр ки, кангјујлар тохар дилләриндә даны-

шанлара мәнсубдурлар. Лакин јәгин ки, онлар Сырдәрја сакларынын нәсилләри вә варисләри кими ирандилли олублар» (6.137). Вәссалам, нә сүбут вар, нә дәлил. Өзү дә фикирләр вә чүмләләр дә гәрибә гурулуб: кангјујларын түрк олмалары барәдә **нөгтеји-нәзәр** вар, тохар дилли олмалары исә **сүбут едилир.**

Әввәла, сакларын ирандилли олмалары барәдә иддиа мифдир: «ирандилли» саклардан нечә олду ки, түркдилли кәнкәрләр вә үстәлик түрксојлу усунлар чүчәрди? Б. Г. Гафуров долајы бир «аргумент» кәтирир: «Археоложи мә'луматлара әсасән кангјујларын зәрдүштилик пантеонуна дахил олан Фарн аллаһына инанчлары үзә чыхыр. Бу аллаһ һөкмдарларын (һакимләрин), бунунла јанашы евин, аиләнин, сағламлығын мүһафизи вә һамиси иди. О, гојун образында тәчәссүм етдирилирди. Мәһз буна көрә дә Кангјуј мәскунлары өз габларынын гулпларыны зооморф гөјун шәклиндә дүзәлдирдиләр (Бу тәсәввүрләрин галыглары тачикләрдә бу күнә гәдәр һифз олунур) (6.138). Ирандилли тачикләрдә бу күнә гәдәр һифз олунур) (6.138). Иранпәрәст алимләр зәрдүштилијин јалныз иранлылара мәхсус дин олдуғуна инанмышлар; һалбуки зәрдүштилик ән азы түркләрин вә иранлыларын мүштәрәк динидир. Икинчиси, «габ гулпларынын гојун шәклиндә» олмасы илә кәнкәрләри тачикләрин улу әчдады һесаб етмәк јалныз күлүш доғурур. Буна галарса гәдим түрк гәбиристанлыгларында минләрлә гәбир үстү гоч-гојун һејкәлләринин, орта әсрләрдә ики бөјүк тајфа иттифагынын гојунла бағлы адлары (Ағгојунлу вә Гарагојунлу) түркләрин гојуна мүнасибәти һаггында габ гулпларына нисбәтән даһа бөјүк вә даһа кениш тәсәввүр јаратмырмы?

Һадисәләрин сонракы шәрһи кәнкәрләрин һансы көкә мәнсуб олдуғуну даһа дәгиг ајдынлашдырачагдыр.

КӘНКӘР ДӨВЛӘТИНИН ӘРАЗИСИ БӨЈҮЈҮР

Орта Асија тарихинә аид мәнбәләр, һәмчинин Чин салнамәләри Кәнкәр дөвләти һаггында тәсәввүрләри хејли кенишләндирир. Ерадан әввәл II әсрин сонунчу рүбүндә Орта Асијада олмуш Чин елчиси (сәфири) вә сәјјаһы Чжан Тсјанын һесабатларындан истифадә етмиш Чин тарихчиси Сы-ма Тсјан адәтләри јуечиләрлә (јә'ни гушчуларла) ујғун олан Кангјуј, јахуд Кандзјуј адлы дөвләт һаггында мә'лумат верир. Һәмчинин Махабхаратада (ер. әв. IV вә ерадан сонра IV әсрләрдә санскрит дилиндә јазылмыш Һинд епосу) саклар вә тохарларла јанашы кангларын да ады чәкилир. Пәһләви мәтнләриндә (VI — IX әсрләр) Еран-ведж, јә'ни Харәзм торпагларында јерләшән Кангдез галасынын ады вардыр. Дејилир ки, Кангдез Сијавуш тәрәфиндән Бахар вилајәтиндә (көрүнүр, сонракы Бухара) салынмышдыр.

Кангдезин (башга сөзлә Канг галасынын) ады «Шаһнамә»дә дә хатырланыр. Туран һөкмдары Әфрасијабын пајтахтыны дөврәләјән мүхтәлиф рәнкли једди диварын тәсвири верилир (17, 85)

Бу мә'луматлар Кәнкәр дөвләти һаггында тәсәввүрләри хејли кенишләндирир. Гәдим һинд вә Иран мәнбәләриндә бу гурумдан бәһс олунмасы онун Гәдим дүнја тарихиндә әһәмијјәтли мөвге тутдуғуну көстәрир. Иран — Туран мүнасибәтләри илә әлагәдар олараг адлары чәкилән Әфрасијабын вә Сијавушун һәлә гәдимдә Орта Асија әһалиси ичәрисиндә мәһәббәтлә јад едилмәләри дә диггәтәлајиг факт кими нәзәрә алынмалыдыр: Бу адлар гәдим түрк тарихинә ачар салынмасында мүәјјән рол ојнаја биләр. Кәнкәр дөвләти илә бағлы Кангдез галасы барәдә олан мәлумат хүсуси мараг доғурур: Ајдын олур ки, Кангын «кангјуј» кими верилмәси Чин мәнбәләри илә бағлыдырса, онун Кангха вә Кангдез формалары һинд вә Иран мәхәзләриндән ирәли кәлир.

Чин салнамәләриндәки мә'луматлара көрә ерадан әввәл II әсрдә Амудәрјадан шималдакы бүтүн өлкәләр: Бухара, Шәхризәбз, Кушанија (Катта—Курган рајону), Дашкәнд рајону вә Харәзмин шимал һиссәси Үркәнчлә бирликдә Кангха табе едилмишди (14.84).

С. П. Толстов Кәнкәрлә Харәзми ејниләшдирмәјә чәһд етмишдир. Бу мүбаһисәли мәсәләјә киришмәк бизим имканларымыз харичиндәдир. Анчаг Кәнкәр дөвләтинә аид мараглы мә'луматлары һәмин мәсәләнин шәрһләриндән ајырмаг кәрәкдир. С. П. Толстов Кангын һүдудлары барәдә мәлуматлары нәзәрдән кечирдикдән сонра белә мүлаһизә сөјләмишдир ки, **индики Өзбәкистанын (Фәрганә вә Сурхандәрја вилајәтләриндән башга) бүтүн әразиси, Гарагалпаг вилајәти, һәмчинин Газахстанын чәнуб-гәрби бу дөвләтин тәркибинә дахил иди** (14.85). Гыса да олса С. П. Толстовун Харәзм—Кәнкәр

мәсәләсинә даир мулаһизәси илә танып олаг: «Кирин вә Даранын дөврләриндә Харәзм Әһәмәниләр дөвләтинә дахил иди. Лакин е .ә. IV әсрдә (дәгиг тарих мә'лум дејил) Харәзм артыг мүстәгил дөвләт иди (14,85). Харәзмин Гарадәнизин шималында сармат тајфалары илә әлагәси дә бу дөврә тәсадүф едир... Е.ә. 170-чи илдә һансы шәртләр әсасындаса Јунан-Бәлх падшаһлығындан гопмуш Соғд, онун ардынча Чач да Харәзмлә бирләшдиләр. Бу дөвләтин (Кәнкәр — М. А.) ады Чин дилиндә, Чин тәгвиминдә «Кангјуј» кими сәсләнирди. Бу дөвләт е.ә. II әсрин икинчи јарысында өзүнүн ән јүксәк чичәкләнмә дөврүнә галхыр.

Кангха ады јалныз дөвләтин сәрһәдләрини мүәјјәнләшдирмәк үчүн сијаси термин иди; о өзүндә һеч бир етник мәзмун әкс етдирмир (?!). Чин мәнбәләри мә'лумат верир ки, Кангјуј дөвләти һаким евинин (нәслинин, сүлаләсинин), һәмчинин Соғдун һакимләринин ады «Чао-ву», јахуд «Шао-ву» иди (Бу түркчә «Чагбу» вә ја «Јагбу»ја јахындыр—М. А.).

Әввәлә, С. П. Толстовун «Кангјуј» ифадәсинин јалныз сәрһәд билдирән сијаси термин олмасы һаггындакы фикри сәһвдир. Икинчиси, һәмин ад тәкчә Чин дилиндә дејил, түрк руни јазыда «Кенгерес», һинд-Иран дилләриндә Кангха кими тәгдим олунмушдур. Л. Н. Гумилјовун вә М. И. Артамановун әсәрләриндә дә адын сәрһәд јох, етник мә'на тутуму (Канг+әр) вардыр. Үчүнчүсү, Канг дөвләти нә Әһәмәни дөвләтинин, нә дә Јунан-Бәлх падшаһлығынын табелијиндә олмамышдыр.

«Өзбәкистан ССР тарихи»ндә дејилир ки, еранын әввәлләриндә Канг дөвләти кушанлар тәрәфиндән фәтһ едилир. Ејни заманда көстәрилир ки, «Кушан дөвләтинә дахил олан (бунун нечә баш вердији мә'лум дејил) Канг дөвләти өзүнүн мүәјјән мүстәгиллијини сахламышды: белә ки, Чин мә'луматларына көрә Канг јантсај (аорс, алан) халгларыны вә башга тајфалары өзүнә табе етди. Беләликлә, Канг әввәлләрдән башлајараг, Волгабојуну, Өн Гафгазы вә Чәнуби-Уралбојуну мүстәмләкәләшдирмәк планыны һәјата кечирмәкдә давам етди» (17,87).

Бу даһа чох кәнкәрләрин һәмин әразиләрдәки һәмсојлары илә әлагәләрини мөһкәмләндирмәк мә'насында да баша дүшүлмәлидир.

Канг кушанлара, ефталитләрә, истәрсә дә көјтүркләрә табе олдуғу дөврләрдә дахили мүстәгиллијини кифајәт дәрәчәдә һифз етмишдир. Бунун бәлкә дә етник сәбәбләри дә вар, јә'ни Канг бу етносларла ејни етник көкә мәнсуб иди. Дикәр тәрәфдән, Кангын мүәјјән хәрачла өз мүстәгиллијини горумасы да истисна олунмур.

Ерадан әввәл II — I әсрләрдә Канг дөвләтинин әразисиндә чохлу гәдим вә јени шәһәрләр варды. Бу шәһәрләрдә пешә вә сәнәткарлыг инкишаф едир, гызғын алвер кедир, тичарәт кенишләнир, көһнә суварма гурғулары мүһафизә олунур вә јениләри тикилирди. Инкишаф етмиш пул системи вә һәмин дөврүн сонуна доғру низама салынмыш пул дөвријјәси игтисади һәјатын ирәлиләјишинә шәһадәт верирди (17.87).

«Өзбәкистан ССР тарихи» китабында Канг дөвләтиндә ағыр зирең кејинмиш вә атлары да зирећә бүрүнмүш гошун нөвүнүн олмасы, әразисиндә мөһкәм мүдафиә гурғуларынын вә галаларын мөвчудлуғу көстәрилир, орада **Шимали Гафгаз** әшјалары илә сәсләшән јүксәк кејфијјәтли дулусчулуг мә'мулатынын ашкар едилдији гејд олунур (17, 88—89).

Тәәччүблү көрүнсә дә кәнкәрләрин сој көкүнә аид мулаһизә јохдур, јалныз мәнбәләрдән кәтирилән ситатларла онларын һәлә сој көкү там ајдынлашдырылмамыш олан јуечиләрә (јәни кушан — М. А.) мәнсуб олмалары барәдә еһтимал сөјләнир. Лакин VII әсрдә әрәбләрә гаршы сәбатсызлыг көстәрән Сәмәргәнд һакими Тәрхунун адынын түрк титулундан кәтүрүлмүш Тәрхан олдуғу дејилир. Әлбәттә, 1955-чи илдә, јә'ни Сталинин өлүмүндән чәми ики ил сонра бурахылмыш (јәгин ки, әсәр үч-дөрд ил әввәл јазылыбмыш) китабда пантүркизм хофунун түғјан етдији бир вахтда «Түрк» ады чәкмәк о гәдәр дә асан дејилди.

1963-чү илдә Москвада чап едилмиш «Таҹик халгынын тарихи» китабында исә бир сыра дәјәрли мә'луматларла јанашы кәнкәрләрин түрк сојундан олдуглары е'тираф едилир.

Китабда дејилир: «Кәрајын Чәнуби Орта Асија вилајәтләриндә вә **Әфган Түркүстанында кәләчәк** Гушан дөвләтинин әсасларыны гојдуғу бир вахтда **Орта Асијанын Шимал һиссәсиндә бөјүк дөвләт** группу јараныр; мәнбәләрдә бу дөвләт группу Кангјуј адландырылыр» (16, 317). Бурадача гејд едәк ки, мәнбәләрдә Канг дөвләтинин ерадан әввәл IV әсрдә јарандығы көстәрилдијинә көрә Кәрај дөврүндә бу дөвләтин бөјүмәсин-

дән даһа чох әрази тутмасындан сөһбәт кедә биләр. Китабда дејилир: «Кангјујун нүвәсини көчәриләр тәшкил едирди. Онун мәркәзи исә көрүнүр, Орта Сырдәрјада јерләшмишди. Бу чај илк орта әсрләрә гәдәр «Канг чајы» адланырды вә әрази кенкерес («канг адамлары», јахуд «канг кишиләри» тајфалары тәрәфиндән мәскунлашмышды» (16,481). Бурада бирбаша «түрк» ады чәкилмәсә дә, нәтичә е'тибары илә Л. Н. Гумилјовун «Канг кишиләри» ифадәсилә сәсләшир вә ејни мә'на верир.

«Бизим ерадан әввәл IV әсрдәки һадисәләр барәдә дәјәрли мә'луматлары олан антик мүәллифләр Кангјуј дөвләтинин адыны чәкмирләр; буна көрә куман етмәк олар ки, бу дөвләтин мөһкәмләнмәси е. ә. III, јахуд һәтта II әсрләрә тәсадүф едир вә үмумијјәтлә, көчәриләрин Орта Асијанын сијаси һәјатында ролунун күчләнмәси илә әлагәдардыр. Чжан Тсјан е. ә. 128-чи илдә Кангјују артыг чохдан бөјүк дөвләт бирләшмәси кими танıјыр. Лакин онун сөзләринә көрә бу бирләшмәнин чәнуб рајонлары өз үзәрләриндә јуечиләрин, шәрг рајонлары һунларын һакимијјәтини гәбул едирләр. Кангјујун чәнуб рајонларына һәлә о дөврдә Орта Асија чајларарасы саһәсинин шимал һиссәси дахил иди. Беләки, сәјаһәтчи Фәрганәдән Бактријаја кедәркән Кангјуј торпагларындан кечмәли иди» (16,348).

Һунлардан вә јуечиләрдән асылылыг мәсәләсинә кәлинчә демәк олар ки, бу, кәнкәрләрин бүтөвлүјүнә, мүәјјән истигамәтдә һәрәкәтләринә мане олмурду. Канг узагбашы мүәјјән мигдарда хәрачла дөвләт ишләрини саһманда сахлаја билирди. Сонрадан јуечиләрин нүвәси чәнуба көчәчәк, ајры-ајры беш һиссәјә бөлүнүб отураглашмаг нәтичәсиндә хејли зәифләјәчәкдир. Бунун сајәсиндә Канг раһат әл-гол ачыб өз дөвләтини даһа да кенишләндирәчәкдир. Заман кечдикчә кангларын вә јуечиләрин гүввәләр нисбәти биринчинин хејринә дәјишир. «Характерик чәһәт будур ки, әкәр Чжан-Тсјанын сөзү илә јуечиләр 100 — 200 минлик, Канг исә чәми 80 — 90 минлик гошуна малик идиләрсә, Тсјан-Хан-Шу бунун әксинә Кангын 120 мин, јуечиләринсә 100 мин нәфәрлик гошуна малик олдугларыны сөјләјир». (16,348). «Нисбәтән сонракы дөвр мәнбәләринин мә'луматларына көрә Кангјуја беш кичик инзибати әрази табе иди: Сусе (сонракы Кеш-Шәхрисјабз), Фуму (сонракы Зәрәфшан вадисиндәки ваһә—Кушан), Јуни (Шаш-Дашкәнд), Ги (олсун ки, Бухара) вә Јуғјан (Үркәнч — Харәзм). Беләликлә, Кангјуј Дашкәнд вә Харәзмдән башга Соғдун да әһәмијјәтли һиссәсини өз тәркибинә алан, Чәнуб-шәргдә Фәрганә, Чәнубда исә Парфија вә Јуечи торпаглары илә һәмсәрһәд олан олдугча бөјүк бир дөвләт иди» (16.348).

Бурада ики мәтләбә хүсуси диггәт јетирмәк зәрурдир.

Биринчиси, С. П. Толстовун Харәзмлә Канг дөвләтини ејниләшдирмәк чәһдинә. Һалбуки, јухарыдакы мә'луматдан ајдын олур ки, Харәзм Канг дөвләтинә дахил олан бир вилајәт вә ја кнјазлыг мөвгејиндә дурурду. Иканчиси вә даһа мүһүмү, Соғдун әһәмијјәтли һиссәсинин Канг дөвләтинин тәркибинә дахил олмасыдыр. Буну билмәк она көрә зәрурдир ки, бә'зи тарихчиләр чох заман «Канг» јеринә «Соғд» ишләдирләр. Бунун биләрәкдән, ја билмәјәрәкдән ирәли кәлдијини сечмәк чәтиндир. Она көрә дә чох һалларда Соғд сөзүнү Канг дөвләтинин синоними кими баша дүшмәк лазым кәлир. Сәмәргәнд исә һәм шәһәр, һәм дә дөвләтин ады кими көтүрүлүр.

Китаб мүәллифләри ерадан әввәл II әсрин сону вә I әсрин әввәлләриндә Канг дөвләтинин јүксәлишини вә мөһкәмләнмәсини «онун Чинә олан гејри-асылы мүстәгил мөвгејинин нәтичәси» кими изаһ едирләр.

Әлбәттә буну тәкчә Чин-Канг мүнасибәтләри мәсәләси илә изаһ етмәк биртәрәфли оларды. Канг чевик сијасәти илә рекионда нүфузуну сахлајырды. Чох вахт мүнагишәни пулла һәлл етмәјин мүмкүнлүјүнү биләрәк хәрач вермәји вә ја хәрач алмағы мүһарибәдән үстүн сајырды.

ҺУН—КӘНКӘР МҮНАСИБӘТЛӘРИ

Кәнкәр дөвләтинә аид ән дәјәрли мә'луматлара тарихчи Баһаәддин Өкәлин «Бөјүк Һун империјасы» китабында раст кәлмәк олар. Бу китабын үстүн чәһәтләриндән бири мүәллифин јери кәлдикдә гәдим Чин гајнагларындан бүтөв бөлмәләри олдуғу кими тәгдим етмәсиндәдир. О өз фикирләрини охучулара сон нәтичә кими гәбул етдирмәк иддиасындан узагдыр. Верилән мәтндән охучунун чыхарачағы нәтичә бәлкә дә ону даһа чох марагландырыр. Бу мәтнләрин чоху рәсми дөвләт сәнәдләри олдуғуна көрә (валиләрин, сәркәр-

дәләрин вә с. сараја мә'рузә вә рапортлары) тәблиғат характери дашымыр, гоншу дөвләтин сијаси дуруму, һәрби күчү, игтисадијјаты барәдә даһа објектив, һәгигәтә даһа јахын, даһа јығчам мә'луматлар верир.

Газахстан тарихчиләри Канг вә ја Кәнкәр дөвләтинин адыны рус дили васитәсилә чинчәдән тәрчүмә едилмиш «Кангјуј», Б. Өкәл исә «Канг-чү» кими јазырлар. Баһаәддин Өкәл бу дөвләтин илкин адыны јох, даһа сонралар һәмин дөвләтә верилмиш «Сәмәргәнд» адыны ишләдир вә арабир бу ады белә тәгдим едир: «Сәмәргәнд (Канг-чү)». Көрүнүр, ерадан сонра Орта Асијанын сијаси хәритәсиндә мүәјјән дәјишикликләр баш вермиш, ерадан әввәлки сәнәдләр саһманланаркән «Сәмәргәнд» ады өн плана кечмишдир.

Лакин һәмин сәнәддә усунларын вә Сәмәргәнд (Канг-чү) дөвләтләринин гәдимлији хүсуси вурғуланыр: «Бу дөвләтләр гәдимдән дә вар иди, инди дә дәјишмәмишләр» (5,1, 207).

Баһаәддин Өкәл Канг дөвләтинин бир сыра һалларда «Сәмәргәнд» адландырылмасы һаггында јазыр: «Сәмәргәнд зонасы һаггында кениш сәпкидә Канг-чһу (охунушу Канг-чү) дејиминин ишләтмишдиләр. Бу дејим чәнубдакы зоналарын һамысы үчүн дә сөјләнмишдир. Һәтта бә'зән онун Сырдәрјанын шималында **Хәзәр дәнизинин бүтүн саһилләрини бирләшдирән кениш бир мә'на** (гаралар бизимдир — М. А.) дашыдығы да мүшаһидә едилмишдир. Буна көрә чинлиләрин «Канг-чү» дејимини дырнаг ичиндә јалныз Сәмәргәнд шәһәри кими көстәрән дәлилләрә инанмаг доғру дејил. «Сонракы Хан сүлаләси тарихи»ндә Сәмәргәнд зонасындан чох әтрафы илә әлагәләндирилмишдир. Буна бахмајараг биз чинчә «Канг-чү» дејими ишләндикчә бу јери Сәмәргәнд ады илә танıдачағыг (5,II,222).

Башга мүәллифләр дә Канг—Сәмәргәнд әлагәләриндән бәһс едирләр: «Канг» Фәрганә илә һәмсәрһәд иди. Көрүнүр, бу онун чәнуб-шәрг һүдуду олмушдур. Чәнубда Канг јуечиләрлә һәмсәрһәд иди. Шимал-гәрбдә Кангын әразиләри Јансаја башга сөзлә Уралбоју сармат-алан тајфаларынын мәскунлашдығы јерләрә гәдәр узанырды: **бу тајфалар Канг һөкмдарлығындан асылы идиләр»** (6,137). Бу мүәллиф башга сәһифәдә јазыр: «Канг дөвләтинин әразисиндә апарылан археоложи газынтылар нәтичәсиндә мүтәхәссисләр Орта Сырдәрја мәдәнијјәтини (ерадан әввәл вә јени еранын башланғычында) Каунчи-Чун мәдәнијјәти адландырмышлар. Онун әсас ареалы сонралар Гарамәзар дағларына вә Сәмәргәндә гәдәр кенишләнмишдир. Бу мәдәнијјәт, елә Канг мәдәнијјәти иди» (6,138).

Бу мә'лумат, јә'ни археоложи материалларда тәсдиг едилән мәдәнијјәт ејнилији, гәдим түрк дөвләтләриндән олан Канг вә Сәмәргәнд әразиләриндә әһалинин ејни көкдән олмасыны сүбут едир (Истинаддакы «Каунчи» сөзү илә Б. Өкәлин һунлардан әввәлки түркләр кими ишләтдији «Каочы» сөзләринин охшарлығы диггәти чәлб едир).

Баһаәддин Өкәл Канг дөвләтинин адыны Сәмәргәнд кими ишләтмәсинин сәбәбини ачыгламыр. Биз «Канг» көкүндән ајрылмамаг үчүн һәмин тарихчидән кәтирилән истинадларда һәр дәфә «Сәмәргәнд»дән сонра мө'тәризәдә «Канг-чү» сөзүнү ишләтмәји мүнасиб билдик. Б. Өкәлин өзү дә бу гајдаја ара-сыра риајәт едир. Бу она көрә зәруридир ки, иранпәрәст алимләр сахта консепсијалары бир сыра һалларда илкин, әсил көкүндән ајрылмыш **сөзләр** үзәриндә гурмаға чәһд едирләр.

Баһаәддин Өкәлин китабында «усун» сөзү «вусун» шәклиндә јазылмышдыр. Бу дөвләтин адыны Газахстан тарихчиләри «Усун» шәклиндә јазырлар. Газах халгынын етнокенезиндә иштирак етмиш тајфалардан бири дә «усун»лардыр. Биз һәләлик, јә'ни кәләчәкдә түрк дөвләтләри тарихчиләринин һазырлајачаглары ваһид терминолокија јарананадәк, һәр бир мәнбәдәки ады олдуғу кими, Вусунда исә «в» һәрфини мө'тәризәјә алмаг шәрти илә олдуғу кими вермәји мүнасиб сајдыг.

Баһаәддин Өкәлин фактларла зәнкин китабында һунларла гоншу олан тајфа, халг вә дөвләтләр һаггында дәјәрли мә'луматлар верилир. Ерадан әввәл 270-чи илләрдә баш вермиш һадисәләрлә бағлы сәнәдләри, еранын үчүнчү јүз иллијинин орталарында Ју-Һуан тәрәфиндән саһмана салынмыш «Вен-Луһ»дән кәтирилән парчаны тәгдим едир. Һәмин јазыда Шимал јолунун Шимал-гәрбә доғру чеврилиб (в) усунлара вә Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына кетдији көстәрилир. Китабдакы Канг дөвләтинин мүхтәлиф дөврләрдә даһа кениш әразиләри әһатә етмәси барәдә дә гијмәтли мә'лумат вардыр.

«...Бундан сонра Алан дөвләтинә кәлинир. Бунун дикәр бир ады да А-ландыр. **Бүтүн адәтләри Сәмәр-**

гәнд һөкмдарлығында олдуғу кимидир. Бура гәрбдә **Таи-чинлә (Крым јарымадасы вә ја Бизансла),** чәнуб шәргдә исә Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығы илә гоншудур. Онларын өлкәсиндә чох гијмәтли хәз дәрили һејванлар вар. Әсасән һејвандарлыгла мәшғул олурлар. Јахынлыгларында бөјүк батаглыглар вар. **Бә'зи заманларда Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығына бағлы галдылар. Инди исә һеч кәсә бағлы дејилләр. Бундан да анлашылыр ки, Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығы арабир һакимијјәтини Хәзәр дәнизинин шималына гәдәр узатмышды». (5,1.208).**

«Һун империјасы» китабында верилән мә'луматлар «Қанг» дөвләтинин заман-заман өз әразисиндән башга аз гала индики Орта Асија вә Газахстан әразисини дә бүтүнлүклә өз тә'сири алтында сахладығына шәһадәт верир: а) Ат јетишдирән бир јер. «Ли-и» мәмләкәти Сәмәргәндә (Қанг-чујә) бағлыдыр. Онларын јетишдирдикләри атлар чох мәшһурдур. Гарамал вә гојунлары да јахшыдыр. Үзүмлә бирликдә дикәр һәр чүр мејвәләр дә јетишдирирләр. Бу мәмләкәтин сују да јахшыдыр. Онларын үзүм шәраблары чох сәс салмышдыр. Бу мәмләкәтин һара олдуғуну јахшы билмирик. Көјтүрк чағында (VI — VIII әсрләр) анчаг бир дәфә «Су-и» шәклиндә јазылан бу јерин Суғдач зонасы вә ја Соғдиана олмасы јериндә көрүнә биләр» (5,II.222). «б/аланлар» ...Јен чаи дөвләтинин (вә ја өлкәсинин) ады (бу чағда) А-лан-лиао шәклиндә дәјишди. Онларын Ти адлы бир пајтахтлары вардыр. **Сәмәргәндә (Қанг-чујә) бағлыдырлар... Онларын хᵃлгынын адәт вә әнәнәләри, кејимләри сәмәргәндлиләрлә (Қанг-чүләрлә) ејнидир...** Ерадан сонра I јүзиллијин орталарында јазылмыш бир Чин гајнағында һәмин мәсәлә белә гијмәтләндирилир: «...Лиао, Јен вә Јен-чан адлы даһа үч дөвләт (вә ја өлкә) вар ки, бунлара А-лан (Алан) ады верилир. **Онларын адәт вә ән'әнәләри дә сәмәргәндлиләрлә (Қанг-чүләрлә) ејнидир...** Даһа әввәл арабир Сәмәргәнддән (Қанг-чүдән) асылы јашамышлар. Лакин инди онлар мүстәгил јашамагдадырлар (5,II, 222—223).

Јери кәлмишкән бир мәсәлә һаггында мүлаһизәмизи билдирәк. Бир сыра тарихчиләр «алан» дејимини дә чох манипулјасија едирләр. Чох заман гәдим түрк халглары илә ады јанашы чәкилән аланлар һаггында елә данышырлар ки, санки онларын ирандиллилији там

сүбута јетирилмишдир. Мәсәлән, М. И. Артаманов «Хәзәр тарихи» китабында јазыр: «Аланлар сарматлар кими бир сыра мүстәгил тајфалардан ибарәт олуб һинд-авропалыларын ирандиллиләр групуна мәнсуб идиләр» (3,43). Сарматларын етник мәнсубијјәтләри һәлә там мүәјјәнләшдирилмәдији һалда аланлары да онларын «көзүнә гатыб» ирандилли кими тәгдим етмәк үчүн һеч бир әсас вә дәлил көстәрилмир. Сонра дејилир: «Үмумијјәтлә, исә алан мәдәнијјәти маһијјәт е'тибары илә сармат мәдәнијјәтиндән фәргләнмирди» (3.44). Бу мүгајисә вә ја ејниләшдирмә аланлар һаггында тәсәввүрләрә, демәк олар ки, һеч нә әлавә етмир. Сонра **«Һунлар вә аланларда ејни олан көчәри һәјат тәрзинин** классик тәсвирини вермиш Аммиан Марселлини дејир: Мүәјјән јашајыш мәсканләри, еви, очағы, ганунлары, мөһкәм һәјат тәрзи олмајан бу адамларын һамысы мүхтәлиф јерләрә көч едир...» (3,45). Демәли, аланларын һәјат тәрзи, адәтләри түрк һунларынкы илә ејнидир. Формал мәнтигә көрә һәләлик мәчһул кими көтүрүлән сарматлар да һун—түркләрлә ејни һәјат тәрзи вә адәтләрә малик олмалы иди. Сонра: «Тәхминән 370-чи илдә һунлар Дон чајына гәдәр олан Хәзәрәтрафы чөлләри тутан аланларын мүгавимәтини гырараг чохуну өлдүрүб гарәт етдиләр, **ᵍаланлары өзләринә бирләшдирдиләр»** (3.45). Истәр һунлар, истәрсә көјтүркләрдә өзләри илә ејни сојдан олан тајфа вә тајфа иттифагларынын башчыларыны гырыб галанлары өз ордаларына дахил етмәләри фактлары чохдур. Сонрадан аланлар бир сыра дөјүшләрдә Һун ордусунун өнчүл дәстәләри, авангардлары кими чыхыш едирләр.

Бәс М. И. Артаманов һансы фактлара әсасланараг аланлары «ирандилли» адландырыр? Китабын 50-чи сәһифәсинин ашағы гејдләр һиссәсиндә јазылыр: «Вернадски антлары асо-славјан адландырыр вә белә һесаб едир ки, онларын һаким нәсли алан (осетин) мәншәли олуб. Онун тәсәввүрүндә аслар үч групдан ибарәт иди: Ашағы Дунајда (гәрби антлар), Јухары Дон һөвзәсиндә (шәрги антлар) вә Шимали Гафгазда аслар (осетин) мәскун иди. Хәзәрләрин һакимијјәти алтына дүшмүш шәрги антларын мүәјјән һиссәси Таман јарымадасы да дахил олмагла ашағы Дон вә Азов әтрафында мәскунлашдылар».

Бу долашыг мүһакимәдән аланларын сој көкү барәдә ајдын тәсәввүр һасил олмур. Көрәк тарихчи алим

Г. Гејбуллајевин бу барәдә фикри нәдир: «Сарматларла әлагәдар олараг Алан адлы гәдим түрк етносу һаггында бир нечә сөз демәк лазымдыр. Еранын әввәлләриндә нәһәнк бир әразидә — Урал—Волга чајлары арасында бир етнос Алан ады илә мә'лумдур. Дикәр тәрәфдән, Шимали Гафгазда јашајан ирандилли осетинләрин өзүнү адландырмасы аллондур. Бу аланларын һәмин осетинләрин улу әҹдадлары сајылмасы үчүн бәс етмишдир. Осетинләрин мәншәји, тарихи вә дили үзрә мүтәхәссис, милллијјәтҹә осетин В. И. Абајев өзү јазыб ки, осетинләрин шәргдән кәлмә олмасы һаггында фикир сөјләдир. О, осетин дилиндә гәдим јунан, латын, алман вә с. халгларын дилләринә аид сөзләр ашкар етмишдир. Еләисә Урал вә Волга чајлары арасында јашајан аланларда бу сөзләр ола биләрдими?

Әслиндә Алан етник адыны дашыјанлар тәмиз түркләр идиләр. Алан етнониминдәки «ал» көкү Алат (Әләт) вә Алар түрк тајфаларынын адларында да иштирак едир. А. Бакыханов јазыр ки, аланларын адәтләри һунларын адәтләри илә ејни иди... Прокопи (VI әср) адлы тарихчи јазыр ки, аланлар мәншәчә массакетләрдәндир» (8,198).

Буна даһа нә әлавә едәк, јадымыза салаг ки, гәдим Чин мәнбәләриндә дејилир ки, аланларын адәт вә ән'әнәләри кәнкәрләрлә ејнидир. Беләликлә, аланларын түрк олмаларына даир мәнбәләрин сајы даһа чохдур. Бунунла белә биз бу мәсәләнин там ајдынлашдығыны гәти сөјләмирик Бу мүһүм проблем дәриндән вә әтрафлы тәдгигә мөһтаҹдыр. Ону ајдынлашдырмаг түркологија елминин даһа сүр'әтли инкишафына имканлар јарадырды.

Ерадан әввәл I әсрин орталарында Кәнкәр дөвләти илә бағлы баш вермиш һадисәләри «Бөјүк Һун империјасы» китабындакы мә'луматлар әсасында мүәјјән гәдәр изләмәк мүмкүндүр. Һәмин дөврдә Шәрги Һун хаганы Һуһанјеһ хан бөјүк гардашы Чичи хан тәрәфиндән мәғлуб едилмиш вә Чинә сығынмышды. Чинә гаршы барышмаз мөвгеји илә фәргләнән Чичи хан ерадан әввәл 54-чү илдә «Һунларын јеканә вә бөјүк ханы» олур. О, түрк дөвләтләри вә тајфалары иттифагларынын сых олдуғу гәрби Түркүстан әразиләриндә «Гәрби Һун дөвләти» гурмаг јолунда бөјүк вә ардычыл әмәлијјатлар апарыр. Онун һүчум һәдәфләриндән бири дә вахтилә һунларын вассалы олмуш, сонрадан исә гүввәтләниб онлары сајмајан (В) Усун дөвләти иди.

Китабда үч түрк дөвләтинин (Һун, Канг вә Усун) бир-бирләринә мүнасибәтләринә даир фактлар вардыр. Һәмин мүнасибәтләрин тәһлили көстәрир ки, буларын һәр үчүндә дөвләт гуруму һакимијјәт мүстәгиллији, сој бирлији, сој вәһдәти идејасындан үстүн јер тутур. Бә'зи һалларда бунлар иттифага кирсәләр дә өз мүстәгилликләрини гысганчлыгла мүһафизә етмишләр. Бунларын вурушдуглары, бир-бирләринә зәрбәләр ендирдикләри мәгамлар да олмушдур.

Баһаәддин Өкәлин мүраҹиәт етдији гајнаглардан бириндә дејилир ки, (в) усунларын адәтләри һунларла ејнидир, ҹәсур вә дөјүшҹү адамлардыр, әввәлләр һунлардан асылы идиләр; сонралар күчләндиләр... Мүстәгил олдулар (јенидән мүстәгил олдулар—М. А.). Бундан сонра да Һун сарајындакы топлантыја (вә ја гурултаја) кетмәк истәмәдиләр».

(В) усунларын ән гүдрәтли дөврү ерадан әввәл биринҹи әсрә тәсадүф едир. Бу дөврә гәдәр рекионда һекемон олан Канг дөвләти усунларын күчләнмәсинә дөзмүр, көрүнүр онларын кәләҹәкдә даһа тәһлүкәли бир гүввәјә чевриләҹәјиндән еһтијат едир. Канг дөвләти усунларла мүһарибә үчүн мүттәфиг вә һәлледиҹи гүввә кими һунлара мүраҹиәт едир. Канг һөкмдары гәрби һунларын императору Чичи ханы јардыма чағырыр. «Сәмәргәнд һөкмдарлығы (јә'ни Канг-чү) башга дөвләтләрә гаршы өзләрини зорла мөһкәмләндирмәси вә (в) усунлары да Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына гатмасы үчүн һунларла Чичи ханы чағырды. Чичи хан Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына бир нечә дәфә өз ордусу илә көмәк едиб (в) усунлара һүҹум етди. Чичи хан ордусу илә (в) усун һөкмдарлығынын чох дәринликләринә кирди. Онларын пајтахты олан Гызыл вади (Чи-ку) шәһәринә гәдәр кетди. Әһалинин бир һиссәсини гырды, бир һиссәсини дә һејванлары вә әмлаклары илә бирликдә алыб апарды. (В) усунлар алынан вә гарәт едилән инсан вә һејванларыны кери алмаға ҹәсарәт едә билмәдиләр... Миниллик бир әрази ичиндә јашајан бир кимсә галмамышды» (5, I, 273—274)

ҺУН ИМПЕРАТОРУ ЧИЧИ ХАНЫН БӨЈҮК ГӘБАҺӘТИ

Баһаәддин Өкәлин мүрачиәт етдији гәдим гајнагларын бириндә дејилир: «Бу вахт Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары тез-тез (в) усунларын һүҹумуна мә'руз галырды. Буна көрә Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары өз јағбусу (јә'ни баш назири) илә бирликдә белә бир гәрара кәлди: «Һунлар бөјүк бир дөвләтдир. (В) усунлар һунлардан асылыдыр вә верки верирләр. Инди (Һун хаганы) Чичи хан кәнардан тәһдид едилмәкдә вә тәһлүкә ичиндә галмагдадыр. Буна көрә биз ону бура дә'вәт едиб, шәрг сәрһәддимиздә јерләшдирә биләрик. Ондан сонра ордуларымызы бирләшдирәр вә (в) усунлары јенәрик. (Чичи ханы да) башымызын бөјүјү едәрик. Һунлардан бизә бир пислик кәлмәз!» (5. II,95).

Бу дипломатик аддымын мәгсәди ајдындыр. Канг һөкмдары ејни сојлу дөвләтләрин конфедерасијаја бәнзәр бир гурумунун јарадылмасы нијјәтиндәдир; гој лап Чичи ханын шәхсиндә һунларын башчылығы илә олсун. Һөкмдар Һун хаганынын «кәнардан», јә'ни Чин тәрәфдән тәһдид едилдијини дә вурғулајыр вә күман едир ки, Һун, Канг, Усун бирлији сајәсиндә бу тәһдидә дә сон гојула биләр. Бурада Канг һөкмдарлығынын Усун торпагларыны өз әразисинә гатмаг мәтләби ачыгланмыр.

«Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары Чичи (хана) дәрһал бир елчи көндәрди. Елчи бу планы мүзакирә етмәк үчүн гырғызларын јанына кетди (О заман Чиндән узаглашмаг мәгсәди илә Чичи хан өз игамәткаһыны она табе олмуш гырғызларын әразисиндә јерләшдирмишди — М. А.). Чичи хан Чиндән горхурду. (В) усунлара гаршы бөјүк бир гисас һисси варды. Бунун үчүн Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарынын бу планыны ешидәркән чох севинди... Гаршылыглы олараг әһднамә елә орадача бағланды» (5.II,95).

Бундан сонра Чичи хан ордусу илә гәрбә һәрәкәт едир. Канг һөкмдары өз нөвбәсиндә «дөвләтин ән нүфузлу адамларыны ону гаршыламаға» көндәрир. Үстәлик Чичи хана бир нечә мин дәвә, гатыр, ат һәдијјә көндәрир. Башга гајнагларда Канг һөкмдарынын гызыны Чичи хана вердији, өз нөвбәсиндә Чичи ханын да гызларындан бирини она бағышламасы гејд едилир. Бу гајнагда Канг һөкмдарынын бир хаһиши дә вар: О, (Чичи хандан) гоншу вә дикәр дөвләтләрдән онлары ордусу илә мүдафиә етмәсини вә онлары Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына гатмасыны истәди» (5, II, 96).

Канг һөкмдарлығы Чичи ханын көмәји илә мәғлуб едилмиш (в) Усун дөвләти әразисиндә хејли гәнимәт әлә кечирмишди. Канг һөкмдарлығынын көмәкчиси Пао-Тиенин (адлар чин дилиндә олдуғу кими галмыш, онлара түркчә ачар салынмамышдыр — М. А.) башчылығы алтында бир нечә он мин атлы илә (он мин бир түмәнә бәрабәрдир. Бу рәгәм ерадан әввәл I әсрин сонларына доғру Кәнкәр дөвләтинин ордусунун мигдарча хејли артдығына, мүһарибәнин бөјүк мигјасда апарылдығына сүбутдур). (В) усун пајтахтынын шәргиндәки зонаны гарәт етмишдиләр. Хејли әсир вә гәнимәт алараг һејван әлә кечирмишдиләр. ..» (5,II,104).

Тәбиидир ки, Чин өзүнүн барышмаз дүшмәни Чичи ханын гәрби Түркүстандакы һәрби фәалијјәтләринә онун өзүнә тәрәфдарлар топлајыб бөјүјәҹәјинә вә тәһлүкәли гүввәјә чевриләҹәјинә дөзә билмәзди. Чинлиләр Чичи ханын тәшкилатчылыг, сәфәрбәредичилик бачарығына бәләд идиләр. Чин ордусу (в) Усунлара көмәк бәһанәси илә Гәрби Түркүстан торпагларына сохулдулар: «(В) усунларын пајтахты Гырмызы вадијә (Чи-ку) кирдиләр». Сонра Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығынын сәрһәдди үстүндәки Тиен дәнизинин (Иссыгкөл) гәрбинә кәлдиләр» (5 ,II 104).

Бурада бир мәтләби вурғуламаг еһтијачы дујулур. Канг һөкмдары Чичи ханы рекиона дә'вәт едәркән башга мәгсәдләр күдмүшдү. Доғрудур, онун усунларла хүсуси һагг-һесабы варды, лакин о, бу бөјүк рекионда башда Чичи хан олмагла гүдрәтли империја јаранаҹағыны дүшүнмүш вә һунлардан онлара «бир пислик» кәлмәјәҹәјини күман етмишдир. Лакин о јанылмышды. Үмумтүрк тарихиндә дәфәләрлә өзүнү бирузә вермиш мәнәмлик иддиалары, шәхси һакимијјәти, конкрет бир сој һакимијјәтини үмуми түрк мәнафејиндән үстүн тутмаг иддиалары (Тејмурләнк—Илдырым Бајазид, Шаһ Исмајыл—Султан Сәлим мүнасибәтләри вә та гәдимләрдә баш вермиш чохлу белә мүнасибәтләри јада салаг) үмумтүрк мәнафеји үчүн зәрури бирлијин һәјата кечмәсинә мане олмушдур.

Бурада да Чичи ханын шәхси кејфијјәтләри, чылғынлығы, мәнәмлик иддиасы, гәддарлығы бөјүк бир

планыҥ һәјата кечмәсинә мане олмушдур. Баһаәддин Өкәлин китабында кәтирилән гәдим гајнагда дејилир: «Чичи хан дөвләтиниҥ бөјуклүјүнү, өз күчүнү, јајылан шан-шөһрәтини вә хүсусән өзүнә көстәрилән һөрмәти көрурдү. Әлдә етдији гәләбәләр она һәдсиз бир гүрур верди (вә башыны кичәлләндирди). Бир күн Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары (онун јанында) протокол (вә ја рәсми отуруб-дурма адәтләринә) ујушмады. Чичи хан чох гәзәбләнди (чүнки Чичи хан өзүнү бөјүк бир хаган, Сәмәргәнд һөкмдарыны исә кичик бир бәј кими гәбул едирди). О, Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарынын гызыны, һөкмдарлығын адлы-санлы адамларындан бир нечәсини вә әһалидән дә бир нечә јүз адамы өлдүртдү Онлардан бә'зиләринин парчаланмыш чәсәдләрини Ту-лан (Талас) чајына атдырды». (5,II, 96 — 97).

Чичи ханы шәхсән өзү дә'вәт едән һөкмдарын башына кәтирилән бу мүсибәт, тәбии ки, мүнасибәтләрн көкүндән (үмуми түрк дөвләтчилијинин зәрәринә) дәјишдирмәли иди. Белә дә олду.

Чин ордулары Чичи ханын игамәт кими сечдији галаја һүчум едирләр. Һәлә Канг торпагларына кәләркән јолда сојуға дүшүб ордусунун бир һиссәсини итирән, Һун ән'әнәсинин әксинә олараг гала мүһарибәсини интихаб едән, даһа бир сыра Һун дөјүш ән'әнәләрини позан Чичи хан бу вурушда мәғлуб олур. «Јерли халг исә бу дөјүшләрә кирмәмиш вә кәнардан сејрчи галмышды. Јалныз Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығынын атлылары дөјүшә кирмәдән Чинә сәдагәтләрини сүбут етмәк үчүн бир нүмајиш тәшкил етдиләр (5.II.100).

Әлбәттә, бурада сөһбәт Чинә сәдагәтдән кедә билмәзди. Әсил мәтләб Чичи ханын кәнкәрләрә гәддар мүнасибәтиндә иди. Көстәрдији гәддарлыг мугабилиндә кәнкәрләрин Чичи хана кин вә нифрәти даһа да өзүнү бүрузә вермәјә башламышды,. Һәлә Һун хаганынын шәһәринә (Шан-ју-ченг) 60 мил галана гәдәр чинлиләр јерлиләрдән бир нечә нәфәр тапдылар. «Бунлардан бәләдчи кими истифадә едилди... Һамысы да Чичи хана чох гәзәбләнирдиләр. Буна көрә Чичи хан һаггында билдикләрини данышдылар» (Јенә орада, II ч., с. 104).

Бу мүһарибәдә мәғлубијјәтин сәбәбләрини Чичин һәрби гүдрәтиндә јох, Һун хаганынын әмәлләриндә ахтармаг лазымдыр. Чичи хан вахтилә «Һун империјасынын ики јүз ил әрзиндә садиг галдығы дөвләтләрарасы һүгуг анлајышларына зидд олараг Чин елчиләрини өлдүрмүшдү» (Јенә орада, II ч., с. 107). Тәбии ки, белә әмәлләр бејнәлхалг мүнасибәтләрдә Һун империјасынын нүфузуну сарсытмаја билмәзди. Дикәр тәрәфдән, Чичи ханын тәбиәтинә хас олан гәддарлыг онун бүтүн үстүн чәһәтләрини көлкәдә гојмуш, чалачағы зәфәрләрә мане олмушду.

«Бөјүк Һун империјасы» китабында Чичи бир хаган вә шәхсијјәт кими белә характеризә едилмишдир: «...Чичи хан јалныз гәрбдә бир «Гәрб Һун дөвләти јаратмагла кифајәтләнмәјәчәк, күчләндикдән сонра Орхона да һүчум едиб» . Орхондан башлајыб Иран вә Волга саһилләрини дә өзүндә бирләшдирән бөјүк бир Һун империјасы гурмаг јолуна кәләчәкди. Лакин тәдбирсизлији, ганичичилији... һунларын мин илләрлә һәрби тактикаларыны атыб гала мүдафиәсинә кечмәси... онун лајиг олмадығы бу ачы агибәтини һазырламышды» (Јенә орада, с. 108).

Чичи хан өз сәһвләрини чох кеч баша дүшдү. О, «Чин ордусунун һүчума кечдијини ешидән кими (галадан) бајыра чыхыб гачмаг истәди. Лакин Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығы әһалисинин ону севмәдијини вә Чинлә кизличә әлбир ишләдијини фикирләшди» (Јенә орада, с. 106).

Үмумтүрк тарихиндә белә һадисәләр тәк Чичи ханла мәһдудлашмыр. XVIII әсрдә түрк јөнүмлү Азәрбајчан—Иран дөвләтини парчаланмагдан, феодал дағыныглагындан хилас етмәји, гүдрәтли сәлтәнәт јаратмағы гаршысында мәгсәд гојан Аға Мәһәммәд Шаһ Гачарын талеји дә Чичи ханынкына бәнзәрдир. Бөјүк исте'дад, билик саһиби, көркәмли сәркәрдә вә бөјүк дөвләт хадими олан Аға Мәһәммәд шаһ да бу идеалыны һәјата кечирмәк үчүн бир васитә кими гәддарлыға үстүнлүк верди вә бунун нәтичәсиндә дә мәһв олду.

Баһаәддин Өкәлин Чичи хан һаггында ашағыдакы фикри бир тәсһиһә мөһтачдыр. О Һун хаганынын зиддијјәтли тәрәфләриндән бәһс етдикдән сонра дејир: «Бүтүн бунлара бахмајараг, һунлара вә Орта Асија тајфаларына «гәрб јолуну ачмасы вә өјрәтмәси» онун адыны әбәдијјәтә говушдурачагдыр» (5,II,108).

Бәлкә дә «гәрб јолуну» Чичи хан һунлара танытмышдыр. Амма Орта Асијанын гәдим түркләри, о чүмләдән кәнкәрләр үчүн «гәрб јолу» һеч заман бағлы ол-

мамышдыр. Б. Өкәлин өз китабындан кәтирилән парчалар да буну сүбут етмирми?

«Чичи хан Талас саһилләриндә күчләнмәк үчүн вахт газанмышды. Чичи хан бу вахт чох кениш Һун јурдундан халгыны топлаја билмишди. Онларла Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығы Фәрганә вә Волга саһилләри (Аораси) кими јерләри бирләшдирмиш Иран, Тохарыстан вә Иранын Ҹәнуб шәргиндәки Искәндәријјә вә буна јахын јерләрә һүҹум етмәк үчүн һазырланмышды» (5,II,101—102). Бурада јол көстәрәнин, тәшкилатчынын ким олдуғу о гәдәр дә ајдын дејил.

Чичи ханы рекиона дә'вәт едән, она чохлу мәсләһәтләр, гоншу дөвләтләр барәдә мә'луматлар верән Канг һөкмдарыдыр. Һәмин китабдан кәтирилән бу парча вәзијјәти мүәјјән гәдәр ајдынлашдырыр: «...аланлар вә башгалары кими Хәзәр дәнизи вә Волга саһилләриндәки тајфалар чох вахт Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына садиг галмышдылар. Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығыны әлиндә сахлајан Чичи ханын Волга саһилләри илә әлагәләринин мөвҹудлуғуну дүшүнмәк нормал сајылмалыдыр» (5,II,102).

Мәгсәдимиз һеч дә Һун хаганлығынын фәалијјәтини кичилтмәк дејил. Һунларын үмумтүрк тарихиндә ојнадыглары мисилсиз рол көркәмли алимләр тәрәфиндән хејли ишыгландырылмышдыр. Бурада мәгсәд түрк тарихчиләринин диггәтиндән мүәјјән мә'нада кәнарда галмыш, һаггында аз данышылмыш Кәнкәр дөвләтинин фәалијјәтини ајдынлашдырмагдыр. Б. Өкәл өзү јазыр ки, бөјүк Гәрб Һун империјасы јаратмаг «планы Чичи ханын дүшүнҹәсинә нә вахт дүшмүшдүр? Бәлкә дә е.ә. 49-ҹу илдә етдији гәрб ахынында, јахуд да чарәсиз галыб Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына кечдикдән сонра?» (5,98). Ахырынҹы мүлаһизә даһа доғру көрүнүр.

Түрк дүнјасы илә мәшғул олан алимләрин чохунун рәјинә көрә санки һәр шеј һунлардан башлајыр, санки бүтүн түрк дүнјасы Метенин кафтанындан чыхмышдыр. Һалбуки Метедән чох-чох әсрләр әввәл (бәлкә дә мин илләр әввәл) Гәрбдә. Өн Асијада түрк тајфа иттифаглары мөвҹуд олмушлар. Һәтта Б. Өкәлин өзү дә китабында «...Һунлар вә көјтүркләрдән әввәл «Каочы» түркләринин адыны чәкир.

Түрк тарихинин өјрәнилмәсиндәки бир сыра гәрибәликләр ондан доғур ки, бу тарихи ерадан әввәл IV әсрдән башланан мәһдуд бир дөврә сығышдырмаға ҹәһд көстәрилир. Һалбуки бир Чин сәркәрдәси Чичи хана гаршы апарылачаг дөјүш планында јазыр ки, «10.000 илдән бәри (һунлара гаршы) газана билмәдијимиз зәфәри бир күндә әлдә етмиш олачағыг» (Јенә орада, сәһ. 103).

ҚӘНКӘРЛӘР ВӘ ЧИН

Чичи ханын өлүмүндән сонра рекионда гүввәләр нисбәтинин дәјишмәси Канг дөвләтиндән өз сијасәтини јенидән гурмағы тәләб едирди. Онун әразисиндә Һун идарәси арадан галхмышды; әслиндә Чичи хан өз гүввәси илә Канг дөвләтинә бүтөвлүкдә нәзарәт етмәк имканындан мәһрум иди вә онун өлүмүндән сонра зәнкин дөвләтчилик ән'әнә вә тәҹрүбәсинә малик олан кәнкәрләр рекионда өз доминант вәзијјәтини бәрпа етдиләр. Инди онлара зор тәтбиг едә биләҹәк јеканә дөвләт Чин иди, лакин бу дөвләт мәсафә е'тибары илә кәнкәрләрдән чох узагда иди вә она елә бир тәһлүкә төрәдә билмәзди. Орта Асијада јарадылмыш Чин валилији Канг дөвләтинин ишләринә мүдахилә едә билмәзди. Буна бахмајараг Чичи ханын арадан галдырылмасы илә гәрбдә Һун империјасынын бәргәрар олмасына имкан вермәјән Чинлә Кәнкәр дөвләти еһтијатла давранырды. Кәнкәр дөвләтинин јахшы ишләниб чилаланмыш дипломатијасынын олдуғунун Чин мә'мурларынын сәнәдләриндә ачыгландығыны көрүрүк. Баһаәддин Өкәлин китабында Түркүстандакы Чин валисинин императора тәгдим етдији рапортда Канг дөвләтинин дуруму вә сијасәти Чин дөвләти мөвгејиндән гијмәтләндирилир. Бу, ерадан әввәл сон илләрдәки вәзијјәтә ишыг салыр. Һәмин илләр арасында Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары өз оғлуну Чин сарајына хидмәтә көндәрир (тәбии ки, бу еһтирам мүәјјән дәрәҹәдә Чинин бөјүклүјүнү е'тираф етмәк әламәти кими гијмәтләндирилмәлидир). Ејни заманда бу Чини Канг дөвләтинә мүнасибәтдә нејтраллашдырмаг мәгсәди дашыјырды. Һөкмдар Чин императоруна чүрбәчүр һәдијјәләр дә тәгдим етмишди. Чин тәрәфи Канг һөкмдарлығынын дипломатик аддымларынын архасында нәләр олдуғуну дәрк едирди.

Баһаәддин Өкәлин кәтирдији сәнәддә дејилир: «Лакин Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары јахшы билирди ки,

о **Чиндән чох узагдадыр** (бу вә сонракы гаралар бизә аиддир— М. А.). Бундан әлавә, **о заманда јеканә (күчлү) дөвләт дә онун иди.** Буна көрә дә **өзүнә гоншу олан дикәр дөвләтләрин (Чинә) еһтирам бәсләмәләрини истәмирди** (Түркүстандакы) Чинин бөјүк валиси императора тәгдим стдији мәктубунда белә дејирди: —Һунлар әввәлләр күчлү олдуглары вахтларда белә (в) Усунлары вә Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығыны тамамилә идарәләри алтына алмамышдылар (Чүнки һунлар да көјтүркләр кими Гәрби Түркүстан дөвләтләрини бир вассал дөвләти кими гәбул етмишдиләр). Бу ики дөвләтин бизим арвадларымыз олдуғуну ирәли сүрән фикирләр дә доғру дејил. (Јәни (в) усунлар вә Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығы). Һәрчәнд онлар Чинлә јахшы доланырлар вә оғулларыны Чинә көндәрирләр, **анчаг һәр үч дөвләт дә кечмишдәки кими әлагәләрини давам етдирир вә гаршылыглы** әрмәғанлар верирләр (Үч дөвләтдән бири һунлар олмалыдыр). Буна көрә дә бир-бирләринин көзләринә бахыр вә **бири дикәрини мәһв етмәк истәмир.** Бу да бизим үчүн мүнасиб бир вәзијјәт ола биләр. Разылыгла көрүшмәләринә бахмајараг, бир-бирләрини севмир вә бир-бирләринә архајын олмурлар. Буна көрә биринин дикәринә сәдагәти индики вахтда сөһбәт мөвзусу ола билмәз» (5. II, 109).

Сонра вали мүхтәсәр шәкилдә (В) Усун һөкмдарлығынын сијасәтини характеризә едир. Мәһз бу сәчијјә Қанг дөвләтинин әламәтдар хүсусијјәтини даһа ајдын көрмәјә имкан јарадыр: «Бизим онларла (усунларла — М. А) олан индики әлагәләримизә кәлинчә (В) Усун һөкмдарларына чинли гызлар вермәјимиз индијә гәдәр бизә бир хејир вермәди. Үстәлик Чинә јүк вә әзијјәтләр кәтирди. (В) усунлар әввәлләр бизимлә әһднамә бағламышдылар Инди дә онлары һунларла бирликдә бизим вассалымыз адландырырлар. Лакин бу о гәдәр дә мәрданә көрүнмүр» (Јенә орада).

Қанг дөвләтинә кәлинчә валинин һиссләри мүәјјән гәдәр әглинә үстүнлүк етмәјә башлајыр; буна бахмајараг онун һәмин дөвләтә вердији гијмәт објектив характер дашыјыр вә о дөврдә Орта Асија рекионунда дөвләтләрарасы мүнасибәтләри ајдын тәсәввүр етмәк үчүн имкан јарадыр. Бу парчаны гара илә вермәји мүнасиб билирик:

«Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығы исә һәм гүрурлу һәм дә мәкрлидир. Индијә гәдәр бизим елчиләримизә еһтирам көстәрмәкдән даим јајындылар. Чин баш валисинин көндәрдији елчиләри (В) усун елчиләриндән ашағыда отуртдулар. Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығы (В) усун елчиләрини Чин елчиләриндән даһа үстүн тутур, һөкмдарлар вә сојлулар Чин елчиләриндән әввәл јејиб-ичирләр. Бизим елчиләримизә биләрәкдән һөрмәт көстәрмирләр. Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдарлығы дикәр дөвләтләрә дә гүрурла бахыр. Бу шәраитдә өзүмүзә белә бир суал верә биләрик: буна бахмајараг, Сәмәргәнд (Қанг-чү) һөкмдары оғлуну бизә нә үчүн көндәрир? Бу, көзәл сөзләрлә өрт-басдыр едилмиш бир һијләдир. Чүнки онлар Чинлә тичарәтләрини давам етдирмәк үчүн белә едирләр (Јенә орада, II ч., с. 109—110).

Бу мәктубдан һансы нәтичәләри чыхармаг олар? Әввәла, Түркүстанда валилији олмасына бахмајараг Чин усунлары вә кәнкәрләри сөзүн әсил мә'насында итаәт алтына ала билмир. Һәтта усунлар да империјадан нә гәдәр «һөрмәт» көрсә белә онунла дипломатик дилдә данышыр. Валинин мәктубунун сәтирләри арасында арабир «сој» мәсәләси ишарты верир. Ачыг-ашкар шәкилдә дејилмәсә дә үч дөвләтин әввәлләрдә олдуғу кими «әлагәләрини» давам етдирдикләрини, бир-бирләринә гаршылыглы әрмәғанлар вердикләрини вурғулајыр. Үч дөвләт— Һун, Қанг, Усун дөвләтләридир. Јени ераның сонларына доғру һунларын зәифләмәси, Чинин рекионда өз тә'сирини күчләндирмәк имканы әлдә етмәси онун бир империја кими сијасәтини белә мүәјјәнләшдирирди. Ејни көкдән олан бу үч дөвләтдән биринин о бириләри там мәғлуб едиб бир гүдрәтли дөвләтә чеврилмәси, тәбии ки, Чинә хејир дејилди. Заман-заман тәк һунларла бачармајан, дәфәләрлә онлара мәғлуб олан Чини сој көкү ејни олан үч дөвләтин бирләшиб ваһид һалына дүшмәси дә ваһимәјә сала биләрди. Бу үч дөвләтин бирләшмәси Қанг дөвләтинә табе вә ја ондан асылы олан башга дөвләт вә тајфа иттифагларынын да онлара бирләшдирилмәси демәк оларды. Чин ејни заманда бу үч дөвләт арасында сәмими достлуг мүнасибәтләринин олмасыны да истәмирди. Бу, кәләчәкдә иттифага чевриләр вә империја үчүн тәһлүкә төрәдә биләрди. Мүәјјән нараһатлыглара бахмајараг үч түрк дөвләтинин зиддијјәтли мүнасибәтләри Чин дипломатијасыны тә'мин едирди.

Дикәр тәрәфдән ,бөјүк дөвләт, империја амбисијалары Чин валисини гәзәб һәддинә чатдырырды. Канг һөкмдарынын сјни көкдән олан усун елчиләринә хүсуси һөрмәти, нәвазиши, Чин елчиләрини ајаг үстә сахламасы гысганчлыгла вурғуланыр. Сојлулара һөрмәт дә валини гычыгландырыр. Канг һөкмдарлығынын башга дөвләтләрлә дә гүрурлу давранышы ону һиддәтләндирир. Узун дөвләтчилик ән'әнәләри олан Канг һөкмдарлығынын виртуоз дипломатијасы гаршысында вали ачиз көрүнүр. Канг һөкмдарлығы башга дөвләтләрә мүнасибәтдә мүәјјән өлчүләри көзләјир һәрәјә өз јерини көстәрмәји бачарыр. Тәсадүфи дејил ки, валинин рапортунун сонунда Канг дипломатијасынын јаратдығы, ашағыда тәсвир едилән вәзијјәт хүсуси вурғуланыр: «Һунлар јүз јад дөвләтләр ичиндә ән бөјүјүдүр. Буна бахмајараг Чинә сәдагәтлә хидмәт едирләр. Лакин буну һисс едирик ки, Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығы бизә лазыми һөрмәт вә сәдагәт көстәрмир. Үстәлик биз Һун хаганында Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарынын алтындајмыш кими бир һисс ојадырыг» (5.II,110).

Валинин мәктубунда Канг дөвләтинин ајдын дүшүнүлмүш сијасәти мүгабилиндә Чин валисинин ачизлији өзүнү ачыг бүрузә верир.

Јени еранын әввәлләриндә дә Канг дөвләтинин Орта Асијада нүфузу күчлү иди. О өзүндән асылы вә јаикинчи дәрәчәли дөвләтләрдә сијаси һакимијјәтләрин, һөкмдар вә һакимләрин дәјишмәсини һәссаслыг вә гысганчлыгла изләјир; ону тә'мин етмәјән сијасәт јеридән һөкумәтләрә тәзјиг көстәрир, јери кәлдикчә зор ишләдир вә нәтиҹәјә наил олурду.

Еранын әввәлләриндә Јаркәнд һакимијјәтинин күчләндији мүшаһидә олунурду. Јенидән күчләнән һунлар Јаркәнди сыхышдырмаға башлады. Јаркәнд өз истигамәтини гәрбә вә Гәрби Түркүстана чевирди: «Фәрганә (Та-јуан) зонасынын һәр ил она өдәдији верки вә хәрачлары азалтдығыны көрәндә мүхтәлиф мәмләкәтләрдән топладығы бир нечә он мин нәфәрлик бир ордуну өз команданлығына алыб Фәрганәјә һүчум етди. Фәрганә һакими горхду вә онун пишвазына чыхыб тәслим олмаг истәди. Јаркәнд бәји дә ону көтүрүб өзү илә бирликдә (Јаркәндә) апармаг үчүн буну бир фүрсәт билди. Бундан сонра Керија јахынлығындакы Узунтат, јәни Чү-ми һакимини дә апарды вә Фәрганәјә һаким тәјин етди» (Јенә орада, с. 169—170).

Тәбии ки, Канг дөвләти Јаркәнд һакиминин бу һәрәкәтинә биканә гала билмәзди. Өзүнүн тә'сир даирәсиндә сахладығы Фәрганәјә кәнар бир бәјлијин ағалыг етмәсинә, орада һакимин дәјишмәсинә дөзә билмәзди. «Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдары бу тәзә Фәрганә һакиминә дәфәләрлә һүчум етмиш вә ону мәғлубијјәтләрә уғратмышды. Бу мәгсәдлә (Фәрганәнин тәзә) һакими (Сәмәргәндин (Канг-чүнүн) ахынларына даһа чох таб кәтирмәдикләриндән) бир ил сонра гачды вә кери гајытды. Бундан сонра (бәлкә дә Сәмәргәндин—Канг-чүнүн) басгынлары алтында галан Јаркәнд бәји Фәрганәнин кечмиш һакимини јенә Фәрганәјә тә'јин етмәк мәчбуријјәтиндә галды» (Јенә орада, с. 170).

Беләликлә, Канг дөвләти рекионда, о ҹүмләдән Фәрганәдә апарылан һәр һансы көклү дәјишикликлә разы олмамышдыр.

КӘНКӘР — КУШАН МҮНАСИБӘТЛӘРИ

Кәнкәр дөвләтинин фәалијјәтини Чин тәрәфи бөјүк һәссаслыгла изләјирди; бу түрк дөвләти һунлардан сонра Чин үчүн бир нараһатлыг мәнбәјинә чеврилмишди. Јени еранын илк әсринин 70—80-чи илләриндә Канг һөкмдарлығынын Кашгар вә Куча бәјликләри илә Чин арасындакы мүнагишәләрдә фәал иштиракыны көрүрүк. Баһаәддин Өкәл јазыр ки, «78-чи илдә Чинин Куча сәрһәдләринә етдији ахында Сәмәргәнд (Канг-чү) әскәрләринин олмасы сөјләнмәкдәдир. Анчаг биз буну бир аз шүбһәли билирик. Чүнки Сәмәргәнд (Канг-чү) 84-чү илдә Куча вә Чинә гаршы бирләшәчәкдир. Чин сәркәрдәси Бан-Чао императора јазыр ки, куја Сәмәргәнд (Канг-чү) Чинин идарәси алтына кирмәк истәјир (Јенә орада, с. 193—194).

Тәхминән 80-чи илләрин орталарында «Сәмәргәнд һакими үсјан едән Кашгар һакиминә јардым едиб (Чинә гаршы чәбһәјә кечди). Буна көрә дә Чин сәркәрдәси һеч чүр мүвәффәгијјәт газана билмирди» (Јенә орада, с.195).

Бә'зән Канг һөкмдарларынын көмәк етдикләри һакимләр үзүдөнүк чыхыр әввәлчәдән дүшүнүлмүш планларын һәјата кечмәсинә мане олурлар. «87-чи илдә үсјан етмиш кечмиш Кашгар һакими Чунг Сәмәргәнд (Канг-чү) һакиминдән бир хаһиш етди. Она әскәр ве-

рилмәсини вә Қашгар зонасына гајытмаг истәдијини билдирди. Сәмәргәнд (Қанг-чү) һакими буна разы олду. Кечмиш Қашгар һакими гајыдан кими дәрһал кизличә Куча бәјлији илә разылашмаға кәлди».

Лакин даһа өнчә Чинә гаршы үсјан едән бу Қашгар һакими чох сәмими адам дејилди. Буна көрә јаландан Чин сәркәрдәси гаршысында көзә кирмәк истәди. О да бундан истифадә едиб дәрһал онун башыны кәсди. Бу сәбәбдән дә Сәмәргәндин (Қанг-чү) бүтүн зәһмәти әбәс јерә кетди (Јенә орада, с. 196).

Қәнкәрләрин рекионда јени мејдана чыхыб кет-кедә гүввәтләнән вә бөјүјән Кушан дөвләти илә әлагә вә әһднамәләри бөјүк мараг доғурур. Чин бу мүнасибәтләри бөјүк гысганчлыгла изләјир, һәр бир һадисәјә мүнасибәтини билдирирди.

Јени еранын 87-чи илиндә **«Гәрби Түркүстана демәк олар ки, саһиблик едән Сәмәргәнд (Қанг-чү) һакиминин** Чинә гаршы үсјан едән Қашгар бәјинин көмәјинә нечә кетдијини көрмүшдүк. Беләликлә, Чин ордусунун алты ајдан артыг давам едән дөјүшләри уғурсузлугла нәтичәләнмишди. Қашгар зонасында Сәмәргәнд (Қанг-чү) ордусунун да иштиракы бу дөјүшләр баш алыб кедирди: Кушан дөвләтиндән Сәмәргәндә (Қанг-чүјә) бир елчи кәлди вә кушанларла Сәмәргәнд (Қанг-чү) арасында гыз алыб-вермә јолу илә бир әһднамә бағланмасы тәклиф едилди. Чин дөвләти буну ешидән кими дәрһал кушанлара бир елчи көндәрди. Ипәк гумашлар һәдијјә етмәклә Сәмәргәнд (Қанг-чү) һакиминә гаршы бир чәбһә ачмасыны тәклиф етди. Сәмәргәнд (Қанг-чү) һакими дә буну ешидән кими Қашгардакы дөјүшләри тәрк етди. Үсјан едән Қашгар һакимини дә өзү илә көтүрүб мәмләкәтинә гајытды» (Јенә орада, с. 195—196).

Бу сәнәд Чинин Гәрби Түркүстана демәк олар ки, саһиблик едән Қанг дөвләтинин һәрәкәтләрини нечә тәлашла изләдијини там ајдынлығы илә көстәрир. Бу һәмин дөврдүр ки, Чин һунлары там мәғлубијјәтә уғратмышды вә бир гәдәр раһатлыгла нәфәс алмаг нијјәтиндә иди. Онун гаршысында инди Қәнкәр дөвләтинин симасында јени бир рәгиб мејдана чыхмышды. Хүсусилә Кушан—Қанг әлагәләри бәлкә дә ону ваһимәләндирмишди. Чүнки тичарәт јолу мәсәләси дә ортаја чыхмышды. Вахтилә Чинлә Кушан дөвләтинин чох јахшы әлагәләри олмушду. Лакин Чин сәркәрдәси Бан-Чао кушанлара шүбһә илә бахырды. Кушанлар Чин императорунун аиләсиндән бир гызла евләниб бир гоһумлуг гурулмасыны да истәмишдиләр. Лакин Чин сәркәрдәси Бан-Чао Кушан елчисини тутуб кери көндәрмишди.

Еләчә чыхыр ки, Чин сәркәрдәси Кушан дөвләтинин даһа әввәл Сәмәргәнд (Қанг-чү) вә Гәрби Түркүстанла әһднамә бағламасындан горхуја дүшмүшдү. Чүнки Сәмәргәнд (Қанг-чү) һакими өз ордусу илә Қашгар зонасыны мүдафиә етмиш вә кечмиш һакимини дә өзү илә көтүрүб мәмләкәтинә гајытмышды. Кушанларла Сәмәргәнд (Қанг-чү) «Түркүстандакы тичарәт јолларынын» Чин нәзарәтинә кечмәмәси үчүн һазырлыға башламышдылар. «Чинлә кушанлар арасындакы әлагәләр дүшмәнчилијә чеврилмишди...» (Јенә орада, с. 196).

90-чы илдә Кушан дөвләти 70 минлик бир ордуну Түркүстана јола салыр. Һүчум планы әтрафлы дүшүнүлмәдијиндән Памир дағларыны кечәндән сонра орду әрзагсыз галмыш вә Чин тәрәфиндән мәғлубијјәтә уғрадылмышды.

Қәнкәр—Кушан мүнасибәтләри һаггында «Тачик халгынын тарихи» китабында дејилир ки, «Әлдә олан мә'луматлар јалныз күман етмәјә имкан верир ки, Қангын мәркәзи рајонлары Кушан дөвләтинин тәркибинә дахил олмамышды. Бизим еранын 78-чи илиндәки һадисәләрлә әлагәдар Кушан вә Усун өлкәләри илә јанашы Қанг өлкәсинин дә ады чәкилир. Бурадача јада салыныр ки, (тәсвир олунан һадисәләрә гәдәр) Кушан чары Қангјуј һакими илә кәбин јолу илә гоһумлашмышдыр вә «Гәрб өлкәләриндә» Јантсјај (Алан) торпаглары вә онун Шимал гоншусу Јан Қангдан асылыдырлар. Қанг һаггында III әсрин орталарындакы мәнбәләрдә дә мә'луматлар вар. Көрүнүр, Қанг өзүнүн чәнуб вилајәтләри Харәзм вә Чачы итириб гүдрәтли гоншусундан мүәјјән дәрәчәдә асылы вәзијјәтә дүшсә дә, нәнки өзүнүн мүстәгиллијинин бөјүк һиссәсини сахламыш, һәм дә өз тә'сирини Шимала вә Шимали-гәрбә дә јаја билмишдир» (16.361).

Бу фикир Өзбәкистан ССР тарихиндә дә тәсдиг олунур: «Кушан дөвләти тәркибинә дахил олдугдан сонра да (бунун нечә баш вердији мә'лум дејил) Қангха өзүнүн мүәјјән мүстәгиллијини һифз етмишдир. Белә ки, Чин мәнбәләринә көрә бу дөврдә Қангха јансај (аорс-алан) вә башга тајфалары өзүнә табе едир» (17, 87).

Лакин бу китабда С. П. Толстовун Кангла Харэзми фәргләндирә билмәмәси, мухтәлиф мәрһәлә вә дөврләрдә вәзијјәтин һеч дә ејни олмамасы фактларына диггәт јетирмәмәси нәтичәсиндә Кәнкәр дөвләтинин гүдрәтли бир фактор олмасы көлкәдә галыр. Әкәр Б. Өкәлин китабында Қанг-Кушан әлагәләри бир-бири илә чох јахын олан ики дөвләтин Чин империјасына гаршы ағыллы бир маневр етмәләри тә'сири баҕышлајырса, китабда верилән мә'луматда Кангын Кушан дөвләтинә табелији вурғуланыр.

Куджулу Кадфизин (I Кадфиз) чарлығы јени ераның башланғычындан I әсрин орталарынадәк олан дөврү әһатә едир (О, 80 илдән чох јашамышдыр). Бу дөврдә о, башга јерләрлә јанашы һунларла вә Чинлә мубаризәдә зәифләмиш Канг чарлығынын чәнуб торпагларыны өзүнә табе едир. Китабда дејилир: Сиккәләрин тәһлили, Чинин тарихи мәнбәләринин мә'луматлары әсасында белә гәнаәт һасил олур ки, **бу чүр шәраитдә дә Канг һәр һалда өз мүстәгиллијини сахламышдыр** (гара—М. А.) вә кушанларла сүлалә хәтләри илә бағлы олмушдур. Сиккәләрдә Харэзм чарлығы вә Кушан чарлығынын тамгалары бир-биринә чох јахындыр».

Кушанларын ишғалчылыг сијасәти Чини нараһат етмәјә билмәзди вә бу, нәһајәтдә мүһарибә илә нәтичәләнди. Буна ашағыдакы һадисә сәбәб олду. Канишка Чинә шаһзадә гыза елчи көндәрир; Кушан елчиләри һәбс едилир. Канишка Шәрги Түркүстана 60 минлик орду көндәрир (Б. Өкәлдә 70 миндир—М. А.), лакин бу орду мәғлубијјәтә уғрајыр.

Бундан сонра Чин Шәрги Түркүстанын шәһәрләрини вә гисмән дә Фәргәнә вә Кангы өзүнә табе едир. 105-чи илдә исә Канишканын кизли данышыглар апардығы Шәрги Түркүстанын шәһәр дөвләтләри Чиндән араланыр.

Мәнбәләрдә кушанларла кәнкәрләр арасында мүәјјән дил бирлији һисс олунур. Кушан—Канг мүнасибәтләри ајры-ајрылыгда һеч дә Чин—Кушан, јахуд Канг—Чин мүнасибәтләринә охшамыр. Көрүнүр, сүлалә јахынлығы вә ја гоһумлуг әлагәләри дә Кушан—Канг мүнасибәтләрини нисбәтән динч јолларла һәлл етмәјә имкан јарадырды.

Канишка вә онун варисләри дөврүндә Кушан дөвләтинин сијаси мәркәзи Һиндистанын Шимал-гәрбинә кәчүрүлүр вә беләликлә, Канг вә Кушан дөвләтләринин мәнафе тоггушмалары дајандырылыр.

Б. Өкәлин китабында ипәк јолунун Кангдан кечдији көстәрилир (5,297). Рекиондакы башга дөвләтләрлә бәрабәр Канг да јолун кимин вә ја кимләрин нәзарәтиндә олачағы илә мараглы иди.

Канг дөвләтинин ады III вә IV әсрләрлә әлагәдар һадисәләрдә дә чәкилир: «Гәрби Түркүстандакы Сәмәргәнд зонасындан... елчиләр 287-чи илдә»... Чин императоруна һәдијјәләр кәтирдиләр (5.II, 317)» Сәмәргәнд (Канг-чү) вә Хотан бәјлији илә бирликдә 381-чи илдә Фу Чиенин сарајына өз малларыны тәгдим етмишләр (5,II,323).

Кәнкәрләрин һәлә 270-чи илдә Орта Асијадан харичә елчиләр көндәрдијини гејд едән Б. Г. Гафуров сонралар онун өз гүдрәтини тамам итирдијини вә Ефталит дөвләти тәркибинә дахил олдуғуну көстәрир (6,138). Бу просес барәдә тарихи мәнбәләрдә елә бир әтрафлы мә'лумата тәсадүф едилмир. Лакин Л. Н. Гумилјовун «Гәдим Түркләр» китабында Гәрби Түрк хаганлығынын Орта Асијадакы дуруму илә әлагәдар ефталитләр барәдә мә'луматлара тәсадүф едилир. Л. Н. Гумилјовун ефталитләр барәдә һөкмү чох сәртдир: «Орта Асијаны силаһ күчүнә вә гәддарлыгла әлдә едән ефталитләр табе етдикләри өлкәләрдә популјарлыг газана билмәздиләр» (10.41).

Бу һөкмү Канг (Сәмәргәнд) чарлығына шамил етмәк олмаз. Онун вәзијјәти тәхминән Кушан империјасы дөврүндәки кими олмалы иди. Кәнкәрләр дөвләт гурумларыны там мүһафизә етмишдиләр. Узагбашы хәрач вермәклә өз мүстәгил сијасәт вә тичарәтләрини давам етдирирдиләр. Онларын әсас наразылығы ефталитләрин сијасәтиндән иди. Канг гүдрәтли тичарәт чарлығы олса да тичарәти кенишләндирмәк, газанчы, кәлири артырмаг үчүн рекионда әмин-аманлыг кәрәкди.

БӘДНАМ БИР КОНСЕПСИЈА

Биз бурада Канг дөвләтинин агибәтинин хроноложи ардычыллыгла шәрһини дајандырыб сонрадан гојулан мәтләбләрин маһијјәтини даһа ајдын көстәрә билмәк наминә бөјүк ичтимаи нараһатлыг төрәдән бир консепсијадан данышмаг мәчбуријјәтиндә галдыг.

Белә ки, тәк Сәмәргәнди дејил, бүтүн Мавәраүннәһри, бүтүн Орта Асијаны тәмсил едән, тә'сири Волгабојундан, Урал этакләриндән вә Өн Гафгаздан кәлән гүдрәтли Канг дөвләтинин тарихинин көлкәли јердә кизләдилмәси, онун гәдим бир түрк дөвләти кими бөјүк бир рекионда ојнадығы ролун диггәт мәркәзиндән кәнарда галмасы факты илә үзләширик.

Канг дөвләтинин варлығы Түркүстанын ирандилли өлкә олмасы барәдә ујдурма иддиаларла бир арајa сығмыр. Бу мәсәләдә «Тачик халгынын тарихи» китабынын мүәллифләри нисбәтән еһтијатлы һәрәкәт едир-, әввәлдә објектив көрүнән бир фикир ирәли сүрдүкдән сонра тәдричлә һәмин консепсијаны китаб боју јеритмәјә чалышырлар. «Орта Асија халгларынын бүрүнч (мис) дөврүндә һансы дилләрдә данышмалары мәсәләси бөјүк әһәмијјәтә маликдир. Анчаг бу мәсәләни изаһ етмәк истәркән бир сыра чәтинликләрлә—Орта Асијада вә она гоншу олан әразиләрдә о дөврүн јазылы мәнбәләринин олмамасы чәтинликләри илә гаршылашырыг: белә ки, инди Орта Асијанын ән гәдим дилләри һаггында јалныз долајы мә'луматларын чәмләшдирилиб үмумиләшдирилмәси әсасында фикир сөјләмәк олар. Бурада биз һәгигәтән күманлар, фәрзијјәләр, еһтималлар, ән јахшы һалларда һипотезләрлә үзләширик» (16,127).

«Өзбәкистан ССР тарихи» китабынын мүәллифләри исә тачик гардашларындан чох-чох «ирәли» кедиб «мүтләг һәгигәти» тапыблар. Онлар күмансыз, еһтималсыз, гәтијјәтлә дејирләр: «Әһәмәниләр дөврүндә Орта Асијанын бүтүн тајфа вә халглары һинд-Авропа дилләри аиләси, әксәрән Иран дилләри групунда данышырдылар. Бизим ерадан әввәл икинчи әсрдә Орта Асија һүдудларында јазылы мәнбәләрдә һунларын адлары чәкилир» (17,84).

Бәс ерадан әввәл IV әсрдә индики Дашкәнд рајонунда мејдана чыхан, Газахстан чөлләринин мүәјјән һиссәсини дә әһатә едән вә Сәмәргәндә гәдәр узанан Кәнкәр дөвләти һарада иди? «Өзбәкистан ССР трихи»нин мүәллифләри һәмин дөвләтдән санки «јад бир шеј» кими данышыр, Орта Асија тарихиндә бөјүк рол ојнамыш бу түрк дөвләтинин адыны галын китабын кичик бир күнчүндә кизләјирләр. Онлар һинд-Авропа алимләринин рус-совет тарихшүнаслығында рәсмиләшмиш еһкамларындан еһтијат едирләр.

Совет тарихшүнаслығында еһкамлашдырылмыш нәзәријјәнин ән фәал тәблиғатчысы Б. Г. Гафуров олмушдур.

Орта Асија тарихинә мүнасибәтдә Б. Г. Гафуровун өз консепсијасы вардыр. О буну кизләтмир бәлкә дә онунла фәхр едир: «Бизим консепсијамызда о мүддәа формалашдырылыб вурғуланмышдыр ки, өзбәкләр тачикләр вә Орта Асијанын дикәр халглары илә јанашы (бир сырада) Орта Асијанын бүтөв гәдим тарихинин вә мәдәнијјәтинин варисләридир. Бу мүлаһизәдә гәдим ирандилли тајфа вә халгларын өзбәк халгынын формалашмасындакы ролу көстәрилмишдир. Һәм дә бу просесин хроноложи чәрчивәләри мүәјјәнләшдирилмишдир. — XI әср» (6.543).

Бәли, кәлиб чыхдыг о бәднам XI әсрә! Азәрбајчан тарихини јазанлар да дејирләр ки, бу әразијә түркләр ән чох XI әсрдә Орта Асијадан кәлибләр; бәс Орта Асијаја һарадан кәлибләр?

Сөзү Б. Г. Гафурова верәк: «VI әсрдән башлајараг түркдилли халгларын вә тајфаларын Орта Асија әразисинә кет-кедә артан кәлиши башланыр. Бу просес һәмин халг вә тајфаларын Орта Асијанын гәдим әһалисилә јахынлашмасы илә мүшајиәт олунур. Харичи ишғалчылара гаршы Орта Асија халгларынын мүбаризәсиндә түркләрин вә соғдларын биркә чыхышлары характерикдир. Әсрләр әрзиндә түрк көчәриләринин, илк нөвбәдә јохсул тәбәгәләрин отураглыға вә әкинчилијә кечиди баша чатыр. Түрк халгларынын соғдларла, харәзмлиләрлә, сак-массакет тајфалары илә гарышмалары гүввәтләнир, һәм дә бу гајда илә јаранан халгда түрк дили (данышығы) үстүнлүк тәшкил едир. Өзбәк халгы да (Орта Асијанын башга халглары кими) беләликлә, онун гәдим мәскунларынын (буларын сырасында түрк көклү халглара јер јохдур—М. А.) мәдәни ирсини өзүндә топлајараг формалашыр» (6, 542—543). Даһа сонра дејилир ки, XI әсрә доғру өзбәк халгынын формалашма просеси Орта Асијанын шималындан онун Чәнуб рајонларына доғру даһа артыг кенишләнәрәк јүксәк интенсивлијә чатыр; бу, өз ифадәсини, о чүмләдән Гарахани дөвләтинин јарадылмасында, шәһәр мәдәнијјәтинин инкишафында тапыр. (6.543). Мүәллифин фикринчә, түркмән вә башга түркдилли адландырылан («так называемых тюркоязычных») халгларын интенсив формалашмасы да бу дөврә тәсадүф едир. Ики әсас етник елементин характеристикасы үчүн ишләдилән «түрк

-ү-та-чик» ифадәси дә мәһз бу мәрһәләдә кениш јајылыр (6,543).

Јухарыда дејилдији кими, Саманиләр дөврүндә артыг Орта Асијанын отураг рајонларында хејли сајда түркдилли әһали јашајырды. Мәнбәләр Фәрганәдә, Харәзмдә, Чачда вә башга отураг вә әкинчилик рајонларында бөјүк мигдарда түркдилли әһалинин олдуғуну гејд едир.

«Лакин буна бахмајараг һәр һалда **Саманиләр дөврүндә Орта Асијанын шәһәрләриндә вә отураг әкинчилик рајонларында әһалинин бөјүк әксәријјәтини тачикләр тәшкил едирди** (Бурада мүәллиф сүрүшкән «ирандилли әһали» јох, бирбаша «тачик» сөзү ишләтмәји вачиб билир—А. М.). Гараханиләр дөврүндә вәзијјәт дәјишир. Түркдилли көчәриләрин отураглашмасы һесабына вә **јерли тачик әһалисинин түркләшдирилмәси һесабына Орта Асијада етник саһәдә түркдилли халглар үстүнлүк әлдә етмәјә башлајыр»** (6,543).

Бу кәскин һөкмүн тә'сирини малаламагдан өтрү Б. Г. Гафуров совет дөврүнә хас олан риторик рич'әтләрә кечир: «Һаким синифләр арасында, түрк тајфа башчылары илә гәдим феодал аристократијасы (јә'ни ирандиллиләр — М. А.) арасында зәһмәткеш күтләләрин биркә истисмарыны күчләндирән јахынлыг јараныр. Бунунла јанашы ашағыларда зәһмәткешләрин өзләринин арасында бу истисмара гаршы биркә мүбаризәдә тачик зәһмәткешләри вә түркдилли халгларын елементләри арасында достлуг бағлары бәркијир» (6, 343).

Јухарыда дејиләнләри һәләлик бир јана гојаг. Суал олунур: «өзбәкләр вә тачикләр арасында достлуг бағларынын» бәркимәји илә «тачикләрин түркләшдирилмәси» арасында һансы мәнтиги әлагә вар? Өзү дә түркләшмә башга шејдир, «түркләшдирмә» тамамилә башга. Икинчиси, өз дахилиндә тәзјиг вә зор чалары сахлајыр.

Ән гәрибә вә парадоксал чәһәт бурасындадыр ки, өзбәк тарихчиләри дә доғма тарихләрини тачик консепсијасы әсасында гәләмә алмышлар. Әслиндә бу консепсија тачикдән даһа чох рус консепсијасы иди вә бир сыра гәрәзкар һинд-Авропа тарихчиләринин фикирләри илә сәсләширди.

Б. Г. Гафуров өз консепсијасынын Өзбәкистан тарихинә аид әсәрләрдә әсас көтүрүлдүјүнү фәхрлә гејд едир: «Бу консепсија 1950-чи илдә нәшр олунмуш «Өзбәкистан халгларынын тарихи» китабындакы мүгәддимәдә (мүәллиф—А. Ј. Јакубовски) нәзәрә алынмыш вә «Өзбәкистан ССР тарихи» (1967) китабынын сонунчу нәшриндә дәгиг ифадә олунмушдур: «Өзбәк халгы **тәкчә Орта** Асија тарихинин сон дөрд јүз илинин јох, һәм дә заманын сонсуз дәрәчәдә узаг мәрһәләсинин еjни һүгуглу иштиракчысыдыр.

Өзбәк халгынын бојнуна гојулан миннәтә бир бахын! Б. Г. Гафуровун бәднам консепсијасы илә даһа әтрафлы таныш олмадан онун Орта Асија түрк халглары тарихинин башына кәтирдији ојун һаггында там тәсәввүр әлдә етмәк мүмкүн олмаз. О, сөзүнә давам едәрәк јазыр: «Сонракы тәдгигатлар бу консепсијанын бә'зи конкрет мүддәаларыны (?) дәгигләшдирмәјә кәтириб чыхарды. Сон чыхыш нөгтәсинин тезиси халгын етник тарихиндә дилин ваһид индикатор кими көтүрүлмәсини гәбул етмир.

Тарих елминин мүасир инкишаф мәрһәләсиндә ону гыса шәкилдә белә шәрһ етмәк олар. Јухарыда Иран—түрк әһалисинин гаршылыглы тә'сиринин илкин мәрһәләләри барәдә артыг дејилмишдир. Түрк дилинин Орта Асија әразисинә дахил олмасы Шимали-шәрги вә Мәркәзи Асија көчәри тајфаларынын чох бөјүк һәрәкәти илә әлагәдар бизим еранын һүдудларындан башланан, каһ зәифләјән, каһ да јенидән күчләнән бу һәрәкәт сонракы әсрләр боју давам етмишдир. Бу тајфаларын мүәјјән һиссәси, о чүмләдән түркдилли тајфалар өз јүрүшләринин, көчләринин кедишиндә Орта Асија әразисиндә галырдылар. Хүсусилә, Орта Асијада түркдилли әһали, бизим еранын VI әсринин әввәлләриндән Түрк хаганлығынын гошунлары ефталитләри дармадағын етдикдән, Чајлараарасында һакимијјәти әлә кечирдикдән сонра бу просес күчләнир. Бу дөврдән сонра Орта Асијада етно вә глоттогенездә түркдилли тајфалар кет-кедә даһа әһәмијјәтли рол ојнајыр. А. Н. Бернштам бу просесин башланғычыны VII әср Фәрганәсинә шамил едир Е. А. Давидович вә Б. А. Литвински бу просеси бир гәдәр әввәлки дөврә (VI — VII әсрләрә) аид едирләр. Хутталјанда түркдилли әһалинин варлығы һаггында Хој-Чао мә'лумат верир. Онун мә'луматы 726—727-чи илләрә аиддир. Орта Асијанын Шәрг вилајәтләриндә (хүсусилә Семиречједә) вә Шәрги Түркүстанда (о јерләрдә ки, гәдимләрдән чохлу мигдарда Соғд колонијалары мөвчуд иди) Соғд дили түрк дили тәрәфиндән јаваш-јаваш сыхышдырылыр (?!) (6,543).

Бу мәсәләјә елә бурадача мүнасибәт билдирмәк

олар. Соғдлулар јахшы алверчи идиләр. Мавәраүннәһр базарлары онлара кифајәт етмирди. Онлар өз әлагәләрини көчәри һејвандарларын ән чох олдуглары әразиләрә уздадырлар. «Соғд колонијалары» дедикдә мүстәмләкәјә чеврилмиш торпаглары дүшүнмәк лазым дејил. Соғдлар кетдикләри јерләрин һакимләриндән ичазә алмаг јолу илә дүшәркәләр салыр, тичарәт вә ја мүбадилә мәнтәгәләри јарадырлар. Онлар бу јерләрдә садәдил көчәриләрдән һејвандарлыг мәһсулларыны, гијмәтли дәриләри су гијмәтинә ала, онлара лазым олан маллары од гијмәтинә сата билирдиләр. Белә тичарәт мәнтәгәләринин, дүшәркәләринин сајы көчәри һејвандарлар аләминдә дәниздә дамла нисбәтиндә иди. Соғдлар һөкмән түркләрин дилини өјрәнмәли идиләр. Бу, рәһат, хејирли алыш-вериш үчүн вачиб иди. Түркләрә кәлинчә, онларын кимләрисә түркләшдирмәјә һеч бир еһтијачы јох иди. Үмумијјәтлә, көтүрдүкдә бир сыра тарихчиләрин түркләрин башга халглары түркләшдирдикләри барәдә мүддәалары нағылдыр.

Инди кечәк «Гафуров консепсијасы»нын мүһүм мүддәаларындан биринә—«халгын етник тарихиндә дилин вәһид индикатор кими көтүрүлмәмәси» тезисинә. Көрәсән, онун узун мүддәт баш сындырыб кәлдији бу нәтичә һансы мәгсәдә хидмәт етмәлидир? Илк охуда мүчәррәд көрүнән вә о гәдәр дә диггәти чәлб етмәјән бу тезис иранпәрәст алимләр тәрәфиндән сүбуту мүмкүн олмајан мүддәаларын сүбутуна көмәк етмәлидир. Кәрәк куја әзәли бир етносун мүәјјән әразидә јоха чыхмасынын сәбәбләрини изаһ едән бир елми дәлил вә ја фактлар топлусу ола. Бунлар иранпәрәст алимләрдә јохдур. Мәсәлән, нечә олду ки, Өзбәкистан адланан әразидән куја доминант олан ирандилли халг јоха чыхды, јерин дә түрк сојлу халг битди? Ја кәрәк дејилә ки, дәһшәтли, глобал бир тәбии фәлакәт нәтичәсиндә һәмин әразидәки ирандилли халг, аллаһ еләмәмиш, мәһв олуб, ја да инди орада мөвчуд олан халг күтләви, мүнтәзәм геносид васитәси илә әввәлки халгы јоха чыхарыб. Онларын әлләриндә белә дәлилләр јохдур. Үстәлик бурасы да артыг мә'лумдур ки, өндә көрәчәјимиз кими, Гәрби Түрк хаганлығы дөврүндә һәмин әразинин мәскунлары әсил интибаһ дөврү јашамыш, һәтта табеликдән чыхандан сонра белә Орта Асијаја истила, талан мәгсәди илә кәлән гәсбкарлара гаршы мүбаризәдә көј-түркләр онлара тәмәннасыз јардым көстәрмишләр. Демәли, иранпәрәст алимләр бир халгын дикәрини зорла ассимилјасија етмәси факторундан даныша билмәзләр. Бәс онда нә етмәли? Бир ајры сәбәб, бир ајры васитә, бир ајры сүбут јолу тапмаг кәрәкдир. Буну бә'зи иранһүнас Авропа тарихчиләри чохдан тапыблар: «Ады чәкилән әрази ирандилли халга мәхсусдур». Бәс әразинин саһиби олан һәмин ирандилли халг һаны? «Билирсинизми, һәмин халг ерамызын әввәлләриндә түркләшдирилиб, көрдүјүнүз бу халг елә һәмин ирандиллиләрдир». Бу тарихчиләрин һеч бири зәһмәт чәкиб бу «түркләшдирмәнин» механизмини сәтһи дә олса изаһ етмәк тәшәббүсүндә булунмајыб. «Түркләшдирилиб! Вәссалам!» Изаһата еһтијач јохдур.

Адам аз галыр дөјүш заманы дүшмән үзәринә «јағыш јағдыран», «думан чөкдүрән», «илдырым чахдыран», «түстү бурахдыран», «күндүзү кечәјә чевирән» түрк јадачыларынын (сеһрбазларынын) мө'чүзәләри барәдә рәвајәтләрә инансын. Белә чыхыр ки, һеч ордулуг иш олмајыб. Түркләшдирмәни дә белә тәсәввүр етмәк олар: Јадачы бир халгын гаршысына чыхыб (фәрги јохдур, ирандилли вә ја башга халг олсун), әлиндәки сеһрли чубуғу онлара јөнәлдиб гышгырыр: «Түркләшин!». Вә һәмин халг да һәмин андача дөнүб түрк олур.

Гафуров исә түркләшдирмә мәсәләсини орталыға атыб буну әсасландырмаг үчүн һәмин механизми (әкәр варса) шәрһ етмәк әвәзинә «халгын етник тарихиндә дилин вәһид индикатор кими көтүрүлмәмәси», «нәзәријјәсини» ирәли сүрүр. Јә'ни өзбәкләрин дили түрк дили олса да, дәхли јохдур, онлар «тачик» олараг галырлар. Фикирләширсән ки, илаһи, «бу халглар достлуғу мүбәллиғләри» даһа һансы «нәзәријјәләри» ичад етмәјә гадир имишләр. Онларын чох узаглара тушланмыш мәгсәдләри вар. Б. Г. Гафуров тәкчә дил мәсәләси илә кифајәтләнмир. Ирг проблеминә дә тохунур. «Антроположи бахымдан өзбәкләр тачикләрин мәнсуб олдуглары Орта Асијанын авропоид брахитсефал иргиндәндирләр» (6.548). Нә аз, нә дә чох!

Белә мәгамда тарихчи тарихчидән даһа чох кимјакәри хатырладыр. О јаддан чыхарыр ки, тәдгигат објекти чанлы инсанлардан тәшкил олунмуш халгдыр, милләтдир, бир сөзлә, етносдур, —«филан гәдәр филан маддәдән вә илахирә көтүр гат, кимјәви тәркиби филан маддәләрдән ибарәт филан халг вә ја етнос алыначаг».

Әкәр белә олмаса иди Б. Г. Гафуровун һәллединчи мүддәасы да ишыг үчү көрмәзди. Динләјин! «Беләликлә, тачик вә өзбәк халгларынын мүхтәлиф дөврләрдә (?) формалашмаларына бахмајараг, өзү дә бу халгларын дилләринин мүхтәлиф лингвистик групларa мәнсуб олмаларына да бахмајараг, һәр ики халгын әсас етноантроположи субстраты еjнидир» (6,548).

Гафуров мүрәккәб бир проблеми чох асанлыгла белә «һәлл етмиш олур».

Бәс көрәсән Гафуров газахлар вә гырғызлар барәдә һансы фикирдәдир? «Газах вә гырғызлар өз физики типләринә көрә монголоиддирләр, гырғызлар газахлара нисбәтән даһа чох монголоиддирләр». Беләликлә, Гафуров (ортада ахы Бухара, Сәмәргәнд, Фәргәнә вә б. мәтләбләр вар) гырғыз вә газахлары фәргләндирән тәрәфләри вурғулајыр.

Көрәк Б. Г. Гафуров монголларын Орта Асијаја кәлиши вә онларын етник әламәтләриндәки дәјишмәләр һаггында нә сөјләјир: «Монгол истилачылары Орта Асијанын етник хәритәсинә бөјүк дәјишикликләр кәтирдиләр. Чохлу сајда монголларын бу әразијә көчү олдугча әһәмијјәтли фактор иди. Бу монгол тајфалары—мангыт, чәлаир, барлас вә с. Орта Асијаја дүшән кими аз мүддәтдә дил бахымындан түркләшмиш олдулар. Кәлмәләрин тачикләшдирилмәси јох, мәһз түркләшдирилмәси онунла изаһ олунур ки, өз һәјат тәрзләринә көрә монголлар вә түркләр көчәри идиләр вә тәбии ки, монголлар түркләрлә даһа јахын үнсијјәтдә олурдулар. Просесин интенсив вә сүр'әтли олмасы, шүбһәсиз ки, кәлмәләрин түркләрин олдугча сых әһатәсинә дүшмәләри барәдә нәтичәјә кәлмәк имканы верир» (6,546).

Әввәла, гејд едәк ки, түрк-монгол јахынлығы олдугча үмумидир, онлары ајыран хүсуси тәрәфләр даһа чохдур. Икинчиси, **көчәри һәјат тәрзи әкәр әсас шәрт һесаб олунурса** онда нә үчүн «көчәри түркләр» «отураг тачикләри» белә «асанлыгла ассимилјасија» едә билмишләр? Икинчиси, бу да ајдын дејил ки, монголлар көчәри түркләрин вә ја ән гәдим отураг түркләрин **сых** јеринә дүшүбләр. Бурада мәһз аз-чох сәмәрәли гохум һәмин **сыхлыг** мәтләбидир. Семиречједә соғдлар түркләрин **сых** јериндә өз дилләрини дәјишибләр. Онлар түркләшдирилмәјиб, садәчә олараг түркләшибләр. Орта Асијада монголлар түркләрин **сых** әһатәсиндә түркләшибләр.

Ахы отураг әһали көчәриләрә нисбәтән даһа сых

олур, сајлары да буна ујғундур. Көчәри һунлар вә көјтүркләрлә отураг чинлиләрин сајы бәлкә дә бирин отуза нисбәтиндә имиш. Белә олан јердә Орта Асијанын отураг әһалиси (јә'ни «гәдим ирандилли» әһалиси) нә үчүн көчәри түркләрин сајындан аз олмалы иди ки, асанлыгла түркләшә идиләр. Ону да јада салаг ки, Орта Асијанын ады һеч бир заман Тачикистан вә јахуд да «Фарсистан» олмајыб. Буну ушаг да билир ки, Орта Асијанын ады Түркүстан олуб, өзү дә бу ады она чох күман ки, ирандиллиләрин өзләри вериб, чүнки түрк етнониминә әлавә едилмиш «стан» шәкилчиси онларын һалалча дил үнсүрүдүр.

Орта Асијада түрк дөвләт гурумларынын тарихини Қангдан, јә'ни ерадан әввәл IV әсрдән башламаг үчүн әлдә фактлар олдуғу һалда проблеми XI әсрә, һәтта XV—XVI әсрләрә кәтирмәк нә үчүндүр?

Әслиндә Әһәмәниләрә синә кәрән, Македонијалы Искәндәрә раһатлыг вермәјән Орта Асија түркләринин дөвләтчилији даһа әввәлләрдән башлајырды. Ерадан әввәл XIV—XII әсрләрдә көчәри дөвләт типинә малик олан һунларын Чинә сарсыдычы зәрбәләр вурдуглары да тарихи һәгигәтдир. Орта Асија түркләринин һун түркләриндән нәләри әскик иди ки?

Бә'зи тарихчиләр Орта Асијада тајфа-сүлаләләрин бир-бирини әвәз етмәсини, һакимијјәтә јени халгларын кәлмәси кими көтүрүр, бунунла да **түрк көкүнү, түрк** әсиллијини гәсдән бир кәнара гојурлар. Өзбәкләр өзләриндән әввәлки түрк һаким сүлаләсини әвәз етмишләр, бурада гејри-тәбии бир шеј јохдур. Онлар ган гардашларынын ән'әнәләрини давам етдирмишләр, кәнкәрләрдән вә даһа әввәлләрдән башламыш јолу тутмушлар. Б. Г. Гафуров да буна бәнзәр бир фикир (лакин маһијјәтчә јүз һәштад дәрәчә фәргли) ирәли сүрүр. Буну тәхминән белә формалашдырмаг олар: «Өзбәкләр өзләриндән әввәлки мәдәнијјәтин, тарихин варисләридир—лакин ирандиллиләр мәдәнијјәтинин, ирандиллиләр тарихинин варисләридир—бу һәлә азмыш — өзбәкләр дилләрини дәјишмиш тачикләрдир. Орта Асија тарихинин башына ачылан һоггалар јалныз вә јалныз бунун үчүн имиш! Бу тарихчиләрдә дәһшәтли бир гәддарлыг да мүшаһидә олунур. Онлар Орта Асија вә Газахстан әразисинин бирчә гарыш торпағыны да түркләрә гыјмырлар».

Гаршы тәрәфдән чаваб алмајан иранпәрәст тарих-

чиләр мәсәләни бах бу һәддә кәтириб чыхармышлар. Онлар «рус елм мәркәзинин» онлары ачыгча дәстәкләмәсиндән кет-кедә һәјасызлашырдылар. Әслиндә Москванын мүттәфиг республикаларын халгларына мүнасибәти еjни дејилди. Ермәниләрин һәр чүр шылтаглыгына дөзән Москва башга республикаларын һәрәкәтләринә о гәдәр дә мәһәл гојмурду. Онлара аквариум балыглары кими, гәфәсдә «сәрбәст» һәрәкәт едән биоложи варлыглар кими бахырды, «нә едирсиниз един, онсуз да аквариумда, гәфәсдәсиниз». Түрк республикаларына мүнасибәтдә Москва ачыг вә ја кизли, гәддар, еһтијатлы мөвгедә дурур, онлары даим нәзарәтдә сахлајырды, чүнки онлар чох идиләр — Совет Иттифагында онлар он једди гурум иди, славјанлардан сонра икинчи бөјүк етнос иди. Харичдә дә Түрк дөвләти, Иран әһалисинин јарысыны тәшкил едән Чәнуби Азәрбајчан түркләри варды. Үстәлик ССРИ тарихи рус—түрк мүнагишәләри кими јазылмышды вә кәнчләр алты-једди јашындан бу дүшмәнчилик емосијалары руһунда тәрбијә олунмушдулар. Бүтүн бунлара көрә түрк тарихинә гаршы зоракылыглар чох һалларда чавабсыз галырды вә јахуд олдугча чылыз вә зәиф характерли јазыларда әкс олунурду.

Б. Г. Гафуровун сахта консепсијасы илә сәсләшән әсәрләрдән бири дә 1955-чи илдә бурахылмыш «Өзбәкистан ССР тарихи» китабыдыр. Бурада фактлара јанашма, мүәјјән мәтләбләри вурғулама бахымындан фәргләр олса да етнокенез мәсәләсиндә Б .Г. Гафуровла һәмрә'јлик вар. Китабда ерадан әввәл Орта Асија тајфаларынын Иран дилләриндә данышдыгларыны гејд етдикдән сонра јазырлар: «Ерадан әввәл II әсрдә јазылы абидәләрә илк дәфә Мәркәзи Асијада Чинин Шимали-гәрбиндә формалашан һунларын бөјүк тајфа иттифагы гејдә алынмышдыр. Тәдгигатчыларын әксәриини фикринчә һунлар Алтај аиләсинин Түрк групу дилиндә данышырдылар; истисна дејил ки, Һун иттифагына бу дил аиләсинин башга групларына аид олан тајфалар да (монгол ,тунгус) дахил идиләр. Һунлар артыг е.ә. II—I әсрләрдә Семиречје вә Сырдәрја әтрафы чөлләрә дә дахил олур вә јерли һинд-Авропа мәншәли тајфалар искид-массакетләрлә гајнајыб гарышмаға башлајырлар. Бу барәдә тәкчә Чин хроникаларынын мә'лумматлары јох, һәм дә Чинин һүдудларындан Орта Асијаја кәлмәләрин өзләри илә кәтирдикләри монголоид антроположи типин олмасыны көстәрән гәбир газынтыларынын абидәләри дә шәһадәт верир. Беләликлә, Орта Асијаја, о чүмләдән Өзбәкистана Мәркәзи Асија түрк дилли етник елементләрин дахил олмасы тарихинин башланғычыны мәһз е. ә. II—I әсрләрдән һесабламаг кәрәкдир; бу просес чох әсрләрдән сонра түрк тајфа дилләринин гәләбәси илә баша чатыр . Бу дил сонралар Орта Асија вә башга түрк дилләринин әсасында дурур». (17,84—85).

Бурадакы мүлаһизәләрин чоху көһнә көрүнүр; Аз гала бүтүн көһнә дүнјаны ирандилли е'лан едән һинд-Авропа алимләринин иддиалары кет-кедә бојатлашмаға башламышдыр. Анчаг нә едәсән ки, онларын јаланјанлыш иддиаларына чаваб верилмәдикчә јенидән күкрәјә биләр. Бәлкә Әһәмәниләр Орта Асијаја башга ирандиллиләри дә өзләри илә кәтирмишләр? Јох, Иранда фарслар о гәдәр дә чох дејилдиләр ки , бүтүн аләми бүрүјә идиләр. Онлар тутдуглары әразиләрдә јалныз јүксәк вәзифәләрә (чанишин, верки идарәләри вә гарнизон рәислији) фарслары тә'јин едирдиләр.

Ираншүнаслар XIX әсрин II јарысында сијасәтә бәрк чулғаланмышдылар. Һинд-Авропа нәзәријјәси артыг мәрәзә чеврилмишди . Она көрә онларын тәдгигатларынын нәтичәләринә еһтијатла јанашмаг кәрәкдир. «Өзбәкистан ССР тарихи» китабында дејилир: «С. П. Толстов В. В. Бартолдун вә башга мүәллифләрин тохарларын иранизми һаггындакы фикирләрини гәбул етмир вә о дилшүнасларын мүлаһизәләринә гошулур ки, онлар «тохар» дилини һинд-Авропа дилләриндән бири һесаб едирләр. Онларын фикринчә бу дил балто-славјан, јунан вә ермәни дилләри арасында аралыг јери тутур вә фрако-фригиј дилләринә даһа чох јахындыр» (17 ,84). Илаһи, көрәсән ермәниләрин бундан хәбәри вармы?

Гајыдаг түрк дили илә бағлы бахыша. Бурада е. ә. II әсрдә һунларын бөјүк тајфа иттифагы барәдәки мә'луматдан сөһбәт кедир вә онларын һәмин әсрләрдән Семиречје вә Сырдәрја әтрафы чөлләрә дахил олдуглары сөјләнир. Гафурова нисбәтән бу мүәллифләр еһтијатла түркләрин сызмасыны еранын әввәлләринә чәкирләр. Лакин унудулур ки, һунлар ерадан әввәл XV—XIV әсрләрдән мә'лумдур вә һәмин дөврләрдә онларын артыг бөјүк атлы гошунлары варды вә Чинлә мүһарибәләр апарырдылар. Онлар е. ә. IX әсрдә Чиндә Чжоу дөвләтинин пајтахтыны да тутмушдулар. Е. ә. IV—III

әсрләрдә гүдрәтли Шәрги Һун императорлуғунун мөвчуд-луғу исә мә'лум фактдыр. Суал олунур: Е. ә. XV—XIV әсрләрдә Чинә јүрүшләр едән Һун ордуларынын Семиречје вә Сырдәрја әтрафларына кәлишинә һансы дөвләт мане ола биләрди? Е. ә. IV әсрдә Һун ордулары Чин сәддини ашараг Чинин дәринликләринә кирирдиләр, онлара Орта Асијаја кәлмәкдә һансы сәдд мане ола биләрди?

Алимләр фактлардан чыхыш едиб, елми нәтичәјә кәлмәлидирләр. Өзбәк гардашларымыз исә консепсијадан, өзү дә јанлыш консепсијадан чыхыш едиб фактлары һәмин консепсијаја ујғунлашдырмаға чалышырлар. Иранизм консепсијасы артыг фетишләшдирилмишдир. Б .Г. Гафурова көрә түркләр Орта Асијаја кәлир, бурада ирандиллиләри түркләшдирир, даһа сонра кәлән монголлары түркләшдирир вә даһа әввәлләрдән кәлмиш јунанлары да , һиндлиләри дә, әфганлары да, јәһудиләри дә, нә биләк даһа кимләри дә түкләшдирирләр, даһа доғрусу, «ассимилјасија едирләр». Нә чүр? Нечә? Һансы үсулларла? Бүтүн бунларын чавабы јохдур, она көрә ки, уждурмадыр. Ашағыда бу «ассимилјасија» просесинин нә гәдәр чәтин, ағлакәлмәз дәрәчәдә ағыр бир просес олдуғуну көрәчәјик.

Инди Б .Г. Гафуровун консепсијасынын мүдафиәчиләринин бир халгын дикәр халгы ассимилјасија етмәси һаггындакы мүддәаларыны бир мәһәк дашына вураг. Тарихчиләрин е'тирафларындан мә'лум олур ки, һеч бир түрк ханлығы, јахуд хаганлығы әразиләриндәки халглардан һәр һансы бирини түркләшдирмәк мәгсәди күдмәмишләр. Рус императорлуғу исә әразисиндәки бүтүн халглары руслашдырмағы гаршысына мәгсәд гојмушду. Хаганлыглардан фәргли олараг рус империјасы полис дөвләти иди. Империја әһалисинин нәинки давранышы, һәтта данышығы, тәнәффүсү дә нәзарәтдә иди. Полис апараты дөвләт принсипләрини билаваситә һәјата кечирәркән олдугча дәгиг вә рәван ишләјирди. Мә'лумдур ки, башга халгларла јанашы татар халгынын руслашдырылмасы проблеми империјанын хүсуси диггәт мәркәзиндә олмушдур. Татар дилиндә мәктәб вә тәдрисдән сөһбәт кедә билмәзди. Мәктәбләр, мәдрәсәләр мәсчидләрин нәздиндә иди. Лакин сенатын гәрары илә чар һөкумәт органлары 1742—1744-чү илләр арасында Газан губернијасында 536 мәсчиддән 418-ни учуруб дағытмышдылар (4. IX. 410). Белә

дәһшәтли рәгәмә тарихин аз-аз сәһифәләриндә раст кәлмәк олар. Руслашдырма сијасәтиндә чар полис апараты, православ килсәси, сенат вә синод мүттәфиг идиләр. Татарыстан әразиләринә систематик сурәтдә рус әһалиси көчүрүлүр, рус дилли мәктәбләр һәр тәрәфи бүрүјүрдү. Газан университети дә татар халгына, онун милли ән'әнәләринә һөрмәтдән јаранмамышды. Бәлкә әксинә! Татарларын христианлашдырылмасы килсәнин вә дөвләтин диггәт мәркәзиндә иди; христианлығы гәбул едән татарлар веркидән азад олунурдулар.

Совет һакимијјәти дөврүндә мүттәфиг республикалара нисбәтән мухтар гурумларын һүгуглары даһа мәһдуд иди. Ана дили јалныз ибтидаи синифләрдә тәдрис олунурду. Радио, телевизија, маариф вә мәдәнијјәт системләри, партија вә совет апаратлары һамысы руслашдырма сијасәтинин хидмәтиндә олмушдур. Татарыстан башга түрк халгларындан әразичә аралы иди. Контактлар да горхулу иди. Пантүркизм хофу һәр јаны чулғамышды. Коммунист партијасы вә Совет дөвләти нәинки мухтар гурумлары, һәтта мүттәфиг республикалары да XX әсрин сонунадәк там руслашдырмаг нијјәтиндә иди. Бу артыг планлашдырылмышды.

Чохлары Татарыстандан бир түрк гуруму кими артыг әлләрини үзмүшдүләр. Амма нечә олду? 450 иллик физики, мадди, мә'нәви тәзјиг вә зүлмдән, сүркүн вә мәһрумијјәтләрдән сонра татар халгы чохмилјонлу бир түрк республикасы кими јенидән бој верди. Өзүнүн бүтүн дүнјаја јајылмыш чохсајлы диаспору илә дәјишмәкдә олан тәзә дүнјанын тамһүгуглу үзвү сәвијјәсиндә олдуғуну сүбут етди. Бүтүн идеоложи әлләмәликләрә бахмајараг татар халгы өзүнүн бөјүк мәнлијини һифз етди. Тәк татар халгымы? Башгырдлар, јакутлар (Саха), һәтта чувашлар да, бир чох түрк вә гејри-түрк халглары да гәддар империја дахилиндә өз мәнликләрини итириб руслашмадылар.

Елә тәкчә бу факт Орта Асија халгларынын куја түркләр тәрәфиндән ассимилјасија едилдикләринә даир мүддәанын чәфәнклијини сүбут етмирми? Белә чыхыр ки, түркләр өзләри өзләрини ассимилјасија етмишләр. Һәтта күтләви сүркүнләр белә чеченләрин, ингушларын, балкарларын, гарагалпагларын вә калмыкларын дилләрини әлләриндән алыб руслашдыра билмәди.

ҚӘНКӘРЛӘР ТҮРҚ ХАГАНЛЫҒЫ ТӘРҚИБИНДӘ

Иранпәрәст тарихчиләрин мәкрли консепсиіасы илә танышлыгдан сонра Орта Асијанын Түркүстан олмасы проблеми илә әлагәдар Канг дөвләтинин тарихини изләркән индијә гәдәр нәзәрдән гачырылмыш, јахуд әһәмијјәт верилмәјән мәтләбләрә кечмәји зәрури сајырыг. Инди нәзәрдән кечирәчәјимиз мәтләбләр һеч дә детал характери дашымыр, мүхтәлиф вә ја ејни көкә мәнсуб етносларын бир-бирләринә олан мүнасибәтләрдән чыхарылан нәтичәләрдир. Һәмин нәтичәләр бә'зән һејрәт вә ја тәәччүб доғурса да мүәјјән елми үмумиләшдирмәләрә кәлмәк имканы да верир. Орта Асија тарихинин мүәјјән кәсијинә бир екскурс индијәдәк диггәт јетирмәдијимиз мәтләбләри ашкарлаја биләр.

Орта Асијаја јаделли ишғалчыларын истилачы һүчумлары вә бунларын нәтичәләри үмумиләшдирилмиш тарих китабларында нисбәтән јахшы изләнилир. Орта Асија әһалиси ишғалчылара күчлү мүгавимәт көстәрмиш, јаделлиләр өз һөкмранлыгларыны бәргәрар етдикдән сонра да үсјанлар давам етмиш, чохлу ганлар ахыдылмышдыр. Имканын азлығыны нәзәрә алыб һәр бир ишғалчы дөвләтин бу рекионда төрәтдији вәһшиликләр барәдә фрагментләрлә кифајәтләнмәли олачағыг. Орта Асијада отураг вә көчәриләрин күчлү мүгавимәтинә раст кәлән әһәмәниләр үсјанлары јатыраркән һеч кәси сағ бурахмырдылар. Маргианадакы үсјан демәк олар ки, ган ичиндә боғулмушду (е.ә. 522-чи ил). Бурада 55 мин адам гәтлә јетирилмиш, 7 мини әсир алынмышды. Белә чыхыр ки, ирандилли әһәмәниләр Орта Асија «ирандиллиләри» илә дил тапа билмәмишләр.

Инди көрәк антик јунан мәдәнијјәти мүһитиндән гидаланмыш, дүнјанын ән шөһрәтли философларындан дәрс алмыш Македонијалы Искәндәр нәләр етмишдир: «Соғдун гәһрәман халгы олдугча бөјүк иткиләрә бахмајараг тәслим олмаг истәмирди... Онлар Искәндәрин тә'јин етдији сатрапа итаәт етмәк истәмирдиләр. Гарәт олунмуш вә мүфлисләшдирилмиш өлкә јенидән ишғалчылара гаршы үсјан галдырыр. Үсјаны јатыртмаг мәгсәди илә Искәндәр өзүнүн 20 минлик ордусуну беш дәстәјә бөлүр. Мәмләкәтин бир учундан кириб о бири учундан чыхан Искәндәр раст кәлдији һәр бир инсаны гәтлә јетирир». Сичилијалы Диадор јазыр: «Үсјанкар соғдлары тә'гиб едән Искәндәр 120000 адам өлдүрүр». (6,97).

Ефталитләр дармадағын едилдикдән сонра Орта Асија Түрк хаганлығынын тәркибинә дахил олур: «VI әср Орта Асија үчүн иггисади вә мәдәни јүксәлиш дөврү иди. Шәһәрләр бөјүјүр вә варланырды, әкинчилик, сәнәткарлыг вә тичарәт чичәкләнирди. Бу дөврдә соғдлар бачарыглы вә тәчрүбәли васитәчи тачирләр кими чыхыш едирдиләр. Онлар Чин вә Аралыг дәнизи өлкәләри илә мүнтәзәм әлагә јаратмышдылар; бундан өтрү онлар карван јолларындан истифадә едирдиләр. Жужанларын гарәткарлығы вә ефталитләрин өз гоншулары илә апардығы арды-арасы кәсилмәјән мүһарибәләр тичарәтин инкишафына мане олурду. Соғдиананы степлә (чөллә) бирләшдирән түркүтләр тичарәт үчүн көзәл имканлар ачдылар вә Соғд тачирләри Түркүт ханларынын тәбәәләри олдулар. Түркләр үчүн белә тәбәәнин олмасы әлверишли иди. **Беләчә Орта Асија хаганлығын ајрылмаз һиссәси олду»** (10,44).

Беләликлә, Соғд тачирләри тамамилә һаглы олараг Орта Асијанын түркүтләр тәрәфиндән фәтһ едилмәсини өз ишләринин тәрәггиси вә чичәкләнмәси һесаб едирдиләр. Әслиндә Чин јолу ачыг вә тәһлүкәсиз иди. Түркләр өзләри гарәт етдикләри вә хәрач формасында алдыглары ипәји һара гојсунлар? Бу ишдә васитәчилик едән индијә гәдәр көрүнмәмиш мигдарда газанч әлдә едә биләрди. Лакин буну Иран шаһы илә разылашдырмаг лазым иди. Истәми хан өз тәрәфиндән јени тәбәәләринин арзуларыны истәкләрини јеринә јетирмәјә разылыг верди; бу онун ән јахынларынын истәкләри илә үст-үстә дүшүрдү. Истәми хан Иранла данышыг апармағы соғдларын өзләринә тапшырыр. Иран шаһы нә јол вермәјә, нә дә Бизансла ипәк тичарәтиндә васитәчилијә разылыг вермир. Бу мәсәлә бизи о гәдәр дә марагландырмыр. Әсасән сөһбәт Канг—Сәмәргәнд дөвләти илә Гәрби Түрк хаганлығы арасында гаршылыглы мүнасибәт вә е'тимаддан кедир. Л. Н. Гумилјовун бу барәдәки фикир вә шәрһләринин хүласәси биздә бүтөв тәсәввүр јарада биләр. Башга дөвләтләр кими Канг (Сәмәргәнд) дә түркләрә хәрач верирди. Онлар тәкчә өзләринин истеһсал етдикләри ипәји јох, Гәрби Түрк хаганлығынын башга өлкәләрдән хәрач кими алдыглары ипәји дә чохлу газанч көтүрмәклә хырыд едирдиләр. Әкәр

Иран манеәси арадан көтүрүлсә Соғдиана гызылла доларды. Хаганлыға вар-дөвләт Орта Асија вә Тарым һөвзәсиндән ахыб кәлирди. Бунун мүгабилиндә хаганлыг да лазыми шәраит јарадырды. Орта Асија дәһган вә тачирләри Гәрби Түркүстан ханларындан **о гәдәр јахшылыглар көрмүшдүләр ки, өзләри хаганлыг тахтытачынын мөһкәм дајагларына чеврилмишдиләр.** VII әсрин әввәлләриндә Орта Асија өзүнүн игтисади вә мәдәни чичәкләнмәсинин зирвәсиндә иди. Тичарәт, әкинчилик, сәнәткарлыг сүр'әтлә инкишаф едир, дини култлар бир-бири илә сүлһ вә әмин-аманлыг шәраитиндә јола кедирди. Ипәк Чиндән Бизанса ахыр, јолда гисмән Бухарада, Сәмәргәнддә, Чачда (Дашкәнд), Гашгарда, Кучада вә Турфанда ағыр гызыл күлчәләри шәклиндә топланыб галырды. Бунлардан тачир вә дәһганларын арвадларына бәзәк шејләри һазырланырды. Лакин бүтүн бу рифаһ Соғдиананын (јә'ни Кангын) Түркүт ханына табелији сајәсиндә мүмкүн олмушду.

Нә гәдәр гәрибә олса да Орта Асија вилајәтләринин мәдәни јүксәлиши сијаси өзүнүдәркин фөвгәл'адә дәрәчәдә ашағы сәвијјәси илә јола кедирди.

Соғдиана (Канг) VII әсрдә кичик князлыглара парчаланмышды; онун бирләшмәк үчүн гүввәси јох иди (Л. Н. Гумилјовун «гүввә» дедикдә нәји нәзәрдә тутдуғу мә'лум дејил — М. А.). Ахы јалныз сијаси бирлик тичарәт карванларынын, чох көзәл, зәнкин мәһсул верән бағларын, шәһәрәтрафы е'малатханаларын тәһлүкәсизлијинә вә с. тә'минат верә биләрди.

Зәннимизчә, Л. Н. Гумилјовун Орта Асијада сијаси бирлијин олмамасы барәдә чыхардығы нәтичәнин сәбәбләрини анламаг үчүн јенә елә һәмин мүәллифин өзүнә мүрачиәт етмәк кәрәкдир.

Көркәмли тарихчи јазыр ки, **Ашина ханлары өлкәјә лазыми динчлик тә'мин етмишдиләр. Вә өз тәбәәләринин дахили ишләринә гарышмырдылар. Соғдиана (Канг) шәһәрләри өз мухтаријјатларыны һифз едир вә јалныз һәдсиз газанчлы тичарәтдән әлдә етдикләри кәлирин бир һиссәсини хәрач шәклиндә ханлара верирдиләр. Соғдијалылар (Канглылар) хаганлығын һәјатында олдугча фәал иштирак едирдиләр. Карван тичарәтинин инкишафына олан мараг онларын давранышынын сијаси хәттини мүәјјәнләшдирирди.**

Л. Н. Гумилјовун тәсвириндән «метрополија» илә мүстәмләкәләр арасында (әкәр мүстәмләкә демәк мүм-

күндүрсә) уникал мүнасибәтләр јарандығыны көрүрүк. Бурада «ишғалчы зүлмүндән чана дојмуш» әһалинин үсјанларындан вә бу үсјанлары амансызлыгла јатырдан истилачылардан сөһбәт кетмир. Јерли һакимијјәт органларыны мәһдудлашдыран, онларын һәр һансы фәалијјәтини тәзјиг алтына алан нәзарәтчиләрдән дә һеч данышылмыр. Түрк хаганлығы бу јерләрә өз һакимијјәтини гәбул етдирәнә гәдәр јерли һөкмдарлар нечә давранмышларса, еләчә дә фәалијјәт көстәрирләр. Орта Асија халгларынын дини инанчларына да мүдахилә едилмирди. Даһа доғрусу, Орта Асијада хаганлыгда олдуғу кимијди—көј аллаһына (тенгри), әчдадларын руһуна ситајиш варды.

Белә көрүнүр, јерли һөкмдарлар бејнәлхалг мүнасибәтләрдә дә сәрбәстликләрини сахлајырдылар. (Јәгин ки, Түрк хаганлығынын әлејһинә һеч бир данышыға киришмәмәк шәрти илә).

Түркләр хаганлыг адындан дипломатик данышыглар апармаг үчүн сәмәргәндлиләрдән ибарәт дипломатик һеј'әт дә тәшкил едирләр. Иран вә Чин кими бөјүк дөвләтләрлә данышыг апармыш дипломатик һеј'әтләр барәдә мә'луматымыз вар. Буну соғдларын ипәк тичарәтиндә сәриштәли олмалары илә изаһ етмәк, әлбәттә, дүзкүн дејил. Чин сәддиндән Дунаја гәдәр бөјүк бир әразини әһатә етмиш Түрк хаганлығынын өзүнүн һәр мәсәлә барәдә дипломатик данышыглар апармаг тәчрүбәси вар иди (Дикәр тәрәфдән, Чинин «гурназ» сијасәтчиләрини, һијләкәр, тәмкинли дипломатларыны һалдан салан Сәмәргәнд (Канг-чү) дипломатијасынын уғурларыны да унутмаг олмаз). Истәр истәмәз белә бир суал чыхыр: Нәдир «истилачыларла» «истила олунмушлар» арасындакы бу илыг мүнасибәт, нәдир бу гаршылыглы е'тимад? Л. Н. Гумилјов буну хаганлығын чохлу кәлир көтүрмәси илә, игтисади сәбәбләрлә изаһ едәрәк мәсәләнин етник тәрәфини нәзәрдән гачырыр: бурада сөһбәт ики түрк гурумунун бир-бири илә дил тапмасындан кедир.

Бүтүн бунлары нәзәрдән кечирдикдән сонра Гәрби Түрк хаганлығы илә Орта Асија дөвләтләри, о чүмләдән Канг дөвләти арасындакы мүнасибәтләри үмумиләшдириб јекунлашдырмаг оларды. Лакин бу һеч дә һәмин мүнасибәтләр һаггында там вә һәртәрәфли тәсәввүрә малик олмаға имкан вермәзди. Бу мүнасибәтләри дәгиг көстәрмәк үчүн она күзкү тутмаг лазымдыр.

ТҮРК ҺӘМРӘ'ЈЛИЈИ

645—658-чи илләр арасында кедән дөјүшләрдә Чин Гәрби Түрк хаганлығыны мәғлубијјәтә уғрадыр. Чин һәтта Мавәраүннәһри өзүнә гатмаг истәјир. Лакин һәмин әразидә Чин һакимијјәти гыса мүддәтли олмуш, өзү дә номинал характер дашымышды. Чин Чичи ханы мәғлуб етдикдән сонра олдуғу кими Мавәраүннәһр бу дәфә дә мүстәгиллијини һифз едә билмишди.

Тәбии ки, Орта Асијанын Чин тәрәфиндән там истиласына Қанг дөвләти чидди манеә төрәтмишди.

VII әсрин орталарында Гәрби Түрк хаганлығынын тичарәтин, сәнәткарлығын, мәдәнијјәтин инкишафы үчүн јаратдығы шәраит арадан галхыр. Мавәраүннәһрин башынын үстүнү гара булудлар алыр: Исламы јајмаг ады илә әрәб гошунлары Мавәраүннәһрин шәһәр вә кәндләринә дарашырлар. Јенидән Орта Асијада ган су јеринә ахыр. Лакин бу вахт Орта Асија үзәриндә һакимијјәтини итирмиш хаганлығын көчәри түркләринин отураг ган гардашларына мүнасибәтинин, демәли ики түрк гөвмүнүн мүнасибәтләринин ән мараглы, ифтихар доғуран сәһифәләри ачылыр.

«Өзбәкистан ССР тарихи» китабында көстәрилир ки, «Әрәбләр тезликлә түркләрлә растлашдылар. Мавәраүннәһрин вә Хорасанын әразисиндә вә онлара гоншу вилајәтләрдә VII әсрдә отураг әһали илә јанашы көчәри түркләр дә јашајырды. Чачда (Дашкәндлә) гоншулугда, һәмчинин Чачын өзүндә, Семиречједә, Талас вә Чу вадисиндә VII әсрин орталарындан түркәшләр көч едирдиләр. Онлар бундан әввәл Или чајы һөвзәсиндә вә Иртышдан гәрбдә мәскун идиләр. VIII әсрин әввәлләриндән Фәрганә вә Тохарыстанда карлуглар јашајырдылар. Әрәб истиласы дөврүндә Тохарыстан түркләри бөјүк гүввә иди. Чох бөјүк сајда түркләр Зәрәфшан вадисиндә, сағ саһилдә Бухара вә Сәмәргәнд арасындакы рајонда јашајырдылар» (17,137). Бу парчада верилән мә'луматлары мүәјјән дәрәчәдә дәгигләшдирмәк лазымдыр. Китаб мүәллифләри јалныз VI әсрдә бөјүк хаганлыг јаратмыш вә өзүнү адландырмалары «түрк» олан түркләри нәзәрдә тутурлар. Ахы бир дә «түркмәншәли» мә'насында «түрк» ифадәси вар. Гәдим искит, сак, һун, кәнкәр, усун вә б. етнослар өзләрини «түрк» адландырмырдылар, лакин онлар түркмәншәли идиләр. «Түрк» сөзүнүн мәһз бу ики мә'насы түрк халгларынын тарихинин сахталашдырылмасы үчүн иранштүнаслара бәс етмишдир. Јухарыдакы мә'луматда («отураг әһали илә јанашы көчәри түркләр дә јашајырды») тәрәфләрдән биринин етник мәнсубијјәти көстәрилмир. Ахы «отураг» фарс да ола биләр, түрк дә, һиндли дә вә б. да. Һисс олунур ки, мүәллифләр VII әсрдән әввәлки отураг түркләрдән данышмаға, онларын адларыны чәкмәјә еһтијат едирләр, чүнки, бу, иранпәрәст алимләрин консепсијалары илә узлашмыр.

Мә'лумдур ки, шәһәрләрдә көчәриләр күтлә һалында јашамыр. Һәмин мә'луматда исә Чачда (Дашкәнддә) көчәри түркләрин мәскунлашдығы көстәрилир. Мүәллифләр һеч олмаса е. ә. мөвчуд олан Орта Асија һунларынын да адларыны чәкмир. Әлгәрәз, гәјыдаг әрәб истиласына.

Әрәб мә'луматларына көрә куја Наһәвәнд дөјүшләриндән сонра (642-чи ил) дармадағын едилмиш Сасани гошунларыны тә'гиб едән мүсәлман дәстәләри 644-чү илдә **Тохарыстан түркләри илә элагәјә кирмишләр.** Әслиндә исә Орта Асијанын фәтһи он ил сонра башламышдыр. 651-чи илдә III Јәздикүрдү дабанбасма изләјән әрәбләр Мәрви тутурлар вә бир нечә ил сонра Мавәраүннәһрә илк јүрүшләрини башлајырлар. Онлар дәфәләрлә Амурдәрјаны кечиб Мавәраүннәһрә басгынлар едирләр, лакин Бухара чаричасы һәр дәфә онлара хәрач верир вә јахуд һәдијјәләр тәгдим едирди.

673-чү илин сону, 674-чү илин әввәлләриндә Хорасанын әрәб валиси Үбејдуллаһ ибн Зијад Мавәраүннәһрә басгын едиб Рамитаны вә Бухаранын учгарларыны туттуб гарәт едир. **«Лакин түркләрин вә бухаралыларын бирләшмиш гошунлары тәрәфиндән мөһкәм чаваб зәрбәси алыб сүлһ бағлајыр».** О бухаралылардан мүәјјән хәрач алыб мүвәггәти олараг Мавәраүннәһрин һүдудларыны тәрк едир (6.307,308).

676-чы илдә Хорасанын јени валиси Сәид ибн Осман Бухараја һүчум едиб хәрач алдыгдан сонра Сәмәргәндә һәрәкәт едир. Сәмәргәндлиләр бөјүк икидликлә мүгавимәт көстәрирләр. Мүһарибә бир ајдан артыг давам едир. Нәһајәт, Сәид әсирләр вә аз мигдарда гәнимәт әлә кечириб сүлһ бағламаға мәчбур олур. **Әсир дүшмүш сәмәргәндлиләр** ағыр зәһмәт вә мәшәггәтли ишкәнчәләрә дөзмәјиб, фүрсәт дүшән кими Сәиди өлдүрүр, өзләри дә интиһар едирләр (6,308).

689-чу илдә гијамчы Хорасан валисинин оғлу Муса

Термези тутур. Һеч кәсин һакимијјәтини танымајан Муса он беш ил бу мөһкәм галаны сахлајыр, гоншу вилајәтләри гарәт едир. **Сәмәргәнд вә түрк гошун бирләшмәләри онун гарәткарлығына сон гојурлар.** Мусанын мәғлуб едилмәсиндә әрәбләр дә иштирак етмишләр (6.309).

Тәхминән 705-чи илдә Хорасан валиси Күтејбә ибн-Мүслүм Мавәраүннәһрин ишғалы илә нәтиҹәләнән һәрби әмәлијјатлара башлајыр. Бәлхин ајры-ајры рајонларыны әлә кечирир. 706-чы илдә о, Амудәрјаны кечәрәк Мавәраүннәһрин «таҹирләр шәһәри» адландырылан зәнкин шәһәри Пајкәндә (Пәнчкәндә) һүҹум едир. Олдугҹа күчлү мүгавимәтә раст кәлир; аз гала мәғлубијјәтә уғрајан әрәб гошунларыны јерли һакимләр арасында зиддијјәтләр хилас едир. Узун мүддәтли мүһасирәдән сонра Пајкәнд алыныр. Әрәбләр индијәҹән көрмәдикләри сәрвәт вә чох зәнкин ҹәббәхана әлә кечирирләр. Бураны гарәт едиб Бухараја үз тутурлар.

Пајкәнд фаҹиәси мавәраүннәһрлиләрә нә гәдәр тәһлүкәли дүшмәнлә гаршылашдыгларыны ајани көстәрир Соғдун ајры-ајры һакимләри **түркләри көмәјә чағырырлар.** Бухара јахынлығында **гызғын дөјүшләр олур.** Әрәб гошуну мүһасирәјә дүшүр. Фитнә устасы олан Күтејбә кизли шәкилдә **һәм Сәмәргәнд чарынын, һәм дә түркләрин** јанына адамлар көндәрир, мүттәфигләр арасына тәфригә салыр, беләликлә, онларын иттифагыны парчалајыр. Бу заман Күтејбәјә көмәјә јени дәстәләр кәлир, онларын көмәји илә мүһасирәдән чыхыр. Лакин чох иткиләр вердијинә көрә Мавәраүннәһри фәтһ етмәк планындан һәләлик әл чәкиб Мәрвә гајыдыр (6.310).

708-чи илдә Күтејбә јени гүввәләрлә Мавәраүннәһрә һүҹум едир. Рамиданы ала билир, лакин Бухараны ала билмәјиб бөјүк иткиләр верәрәк кери гајыдыр.

709-чу илдә олдугҹа бөјүк гүввәләрлә һүҹума кечиб Бухаранын һәндәвәринә чатыр. Бухара әһалиси әввәлләрдә олдуғу кими **соғдлары вә түркләри көмәјә чағырырлар.** Ганлы дөјүшләр баш верир. Мүдафиәчиләрин мүгавимәтини гырмаг олмур. Онлар әрәбләрә гүввәтли зәрбәләр ендирирләр. Күтејбә мәғлубијјәтдән горхараг Соғд чары Тәрхунун јанына елчи көндәрир ки, «әрәбләр мүәјјән вахтдан сонра чыхыб кедәҹәкләр. Онда **түркләр** Тәрхуна һүҹум едәҹәкләр, чүнки Соғд о гәдәр зәнкин вә көзәлдир ки, **түркләр** ону алмаг истәјәҹәкләр». Тәрхун мәсләһәт истәјир. Она олдугҹа мәкрли мәсләһәт верилир: Күтејбә илә сүлһ мүгавиләси бағласын вә **түркләрә** белә хәбәр көндәрсин: «Әрәбләрә бөјүк көмәк кәлмәкдәдир». Буну ешитчәк **түркләр** чыхыб кедәҹәкләр.

Тәрхун бу мәсләһәтә әмәл едир. Әрәбләрә гаршы олан коалисија дағылыр вә әрәб гошунлары Бухараны ала билир (6.310, 311).

Һадисәнин бундан сонракы кедиши «Өзбәкистан ССР тарихи»ндә белә тәсвир олунур: 709-чу илдә Күтејбә Бухараны нисбәтән асанлыгла әлә кечирир. Бу һадисә башга һакимләрә, һәтта бунлардан ән бөјүјү олан Сәмәргәнд һакими Тәрхуна күчлү тә'сир көстәрир. О, тоггушмадан чәкилиб әрәбләрлә сүлһә кетмәк истәјир. «О өз адамлары илә Күтејбәнин һәрби дүшәркәсинин јахынлығында дајаныб сүлһ мүгавиләси бағламаг тәклифи илә елчи көндәрди; мүгавиләјә көрә Тәрхунун әрәбләрә мүнтәзәм олараг хәраҹ верәҹәји ифадә олунмушду. Күтејбә сүлһә разылыг верди, лакин кировлар тәләб етди» (17,40).

Тәрхунун бу һәрәкәти сәмәргәндлиләрә чох пис тә'сир көстәрир. Нөвбәти хәраҹ вериләркән (710-чу илдә) онлар Тәрхуну һакимијјәтдән кәнар етдиләр, јеринә Гүрәји гојдулар. (Гүрәк шәхс ады дејим бахымындан Бејрәк, Сәјрәк, Елләк, Низәк, Амрак, Табаг, Дукак кими гәдим түрк адлары илә сәсләшир; Кәнкәр-печенегләрин Х әсрдәки ханларындан биринин ады Тураг олмушдур).

Гүрәк 710-чу илдән 737-чи илдәк шаһлыг етмиш, вахтынын бөјүк һиссәсини әрәбләрә гаршы мүбаризәдә кечирмишдир. Онун һакимијјәтә кәтирилмәси Сәмәргәндлә әрәбләрин мүбаризәси тарихиндә бөјүк һадисә һесаб олунур. Ајдын иди ки, әрәбләр Сәмәргәнддә бөјүк мүгавимәтлә гаршылашаҹаглар.

Күтејбә Сәмәргәндә гаршы һәрби јүрүшә 712-чи илдә башлајыр. Јолүстү бир сыра гәләбәләр газандыгдан сонра һәмин илдә Сәмәргәндә гаршы һәрби әмәлијјатлара башлајыр. Бә'зи мә'луматлара көрә Гүрәк Сәмәргәндә гәдәр әрәбләрлә артыг дөјүшә киришмишди. Лакин әрәбләрин үстүн гүввәләри ону Сәмәргәндә чәкилмәјә мәҹбур етди; Гүрәк әсас дөјүшә бурада киришди (17, 140 — 141).

Б. Г. Гафуровун «Таҹикләр» китабында һәмин дөјүшләр барәдә нисбәтән мүфәссәл мә'луматлар вар. Мәкрли Күтејбә куја һакимијјәтдән салынмыш Тәрхунун гисасыны алмаг ады илә Сәмәргәндә һүҹум едир. Күч-

лу мүгавимәтлә әрәб ордусуна ағыр зәрбәләр ендирән сәмәргәндлиләр нәһајәтдә ачыг дөјүшдә дүшмәнин гат-гат артыг гүввәләриндән мүдафиә олуна билмәјиб гала диварларынын ичәриләринә чәкилирләр. Онлар көмәк үчүн Чачын чарына, **Түрк хаганына,** Фәрганә һакиминә мүрачиәт едирләр. Сәмәргәндә көмәк үчүн **Инел хаганынын оғлунун командасы** алтында орду һәрәкәт едир. Лакин әрәбләр бундан хәбәр тутуб гәфләтән һүчум едәрәк гошуну пәрән-пәрән салырлар. Сәмәргәнд әтрафында ағыр дөјүшләрдән сонра әрәбләр гәләбә әлдә едирләр. Сәмәргәнд мүһасирәјә алыныр. 300 дивардешән гурғу кечә вә күндүз Сәмәргәндин гала диварларыны дәлик-дешик едир. Бир тәрәфдә диварда ири јарыг әмәлә кәлир. Сәмәргәндлиләр ону бағлаја билирләр. Онлар атдыглары охларла, галадан чыхыб дөјүшмәклә әрәб гошунларына зәрбәләр вururлар. Шәһәр әһалиси бир ај мүддәтиндә гәһрәманлыгла мүдафиә олунур, лакин нәһајәтдә мәғлубијјатә уғрајырлар. Гүрәк Сәмәргәнд үчүн чох ағыр олан мүгавиләни имзаламалы олур. Бу мүгавиләјә көрә әрәбләрә еіни вахтда 2 милјон дирһәм өдәнилмәли, 3 мин сағлам бәдәнли гул, дини мә'бәдләрдәки ситајиш бүтләри хәзинәси, һәмчинин һәр ил 200 мин дирһәм (хәрач) вермәли иди. Бундан әлавә сәмәргәндлиләр өз шәһәрләриндә мүсәлманлар үчүн мәсчид тикмәли иди. Онларын үсјанындан еһтијат едән Күтејбә шәһәрдә мүәјјән мигдарда әрәб гошуну сахлајыр.

Лакин сәмәргәндлиләрин азадлыг руһу гырылмыр. 712-чи илдә Сәмәргәнд әһли она (әрәб валисинә) гаршы үсјан едир. Валијә **түркләрин падшаһы хаган да һүчум едир.** Јалныз 713-чү илдә Күтејбәнин әсас әрәб гошунлары илә кәлиши әрәб гарнизонуну мәһв олмагдан хилас едир. Бу һадисәләр барәдә **гәдим түрк мәнбәләриндә мараглы мә'луматлар вардыр. Бу мә'луматлара көрә түрк гәраркаһына Сәмәргәнд елчиләри кәлир. Бунунла бағлы Күлтәкинин шәрәфинә учалдылмыш бөјүк китабәдәки јазыда дејилир: Соғд халгына әмин-аманлыг тә'мин етмәк үчүн түркләр «Дәмир гапы»ја гәдәр (индики Бајсун-тау) јүрүш етдиләр.**

713-чү илдә әрәбләрә гаршы **Түрк хаганлығы** вә о дөврдә һәлә әрәбләрә табе едилмәмиш үч ири дөвләт —Сәмәргәнд, Чач вә Фәрганә бир коалисијада чыхыш едир (17,314). 714-чү илдә Күтејбә **Орта Асија мүтәфигләринә көмәјә кәлән түркләрин** јолуну кәсмәк истәјир.

VIII әсрин биринчи рүбүндә әрәбләрә гаршы мүбаризәдә даһа бир шәхсин ады чәкилмәјә башлајыр. «VIII әсрин биринчи рүбүндә Сәмәргәнд үчүн ағыр мәрһәлә олан, әрәб басгынлары шәраитиндә, әввәлләр әрәбләрин сојғунчу басгынларына мә'руз галмајан Пәнчкәндин ролу даһа да артыр. Пәнчкәндин Соғд һаким сүлаләсинә мәнсуб олмајан һакими Деваштич Сәмәргәнд тахтына ијәлик иддиасында олмуш вә елә бил ки, мүәјјән дөврдә Сәмәргәнд тахты-тачына ијәләнмишди» (,251).

Тәрхунун өлүмүндән сонра Соғдда әрәбләрә мејл көстәрән күчлү ә'јанлар групу галмышды. Көрүнүр, онларын нүмајәндәләриндән бири дә Пәнчкәнд књазы Деваштич олмушдур. Тәрхунун интиһарындан сонра Деваштич онун кичик јашлы оғланларына һимајәдарлыг едирди вә «Соғд чары», Сәмәргәнд һөкмдары титулу гәбул етмишди (6,312).

Сонра Деваштич әрәбләрә гаршы үсјанда бөјүк бир групa башчылыг едир. Үсјан мәғлубијјәтә уғрајыр. Деваштич данышыг апармаг мәчбуријјәтиндә галыр. Әрәбләр јүз аиләнин, о чүмләдән Деваштичин һәјатына тохунмајачагларына сөз верирләр. Лакин тезликлә Деваштичи хәјанәткарлыгла гәтлә јетирирләр (6.390).

Муг сәнәдләринин тәһлили көстәрир ки, Деваштичин вә башга Соғд феодалларынын дахили јазышмалары Соғд дилиндә апарылырды (6,374).

Б. Г. Гафуров Деваштичин етник мәнсубијјәти барәдә бир сөз демәсә дә Соғд дилиндә јазышма илә бағлы онун ирандиллилијинә ишарә вурур. Деваштич һаггында Чавад Һеј'әтин фикри бөјүк мараг доғурур. Бу әввәлки мә'луматлары тамамламагла бәрабәр Деваштичин етник вә сүлалә мәнсубијјәтини там аіднлашдырыр. О јазыр: «Мәшһур тәдгигатчы Смирнова Сејһун вә Пәнчкәнд бөлкәләриндә тапылан саклар (сиккәләр олмалыдыр — М. А.) арасында Халачларын сиккәләрини көрмүш, бу сиккәләр үзәриндә Соғд әлифбасы илә «халач-и-урду» (Халач пајтахты) сөзүнүн јазылдығыны вә үч Халач падшаһынын тәсвиринин һәкк олундуғуну мүәјјән етмишдир.

Смирнова «Тәбәри тарихи» вә Касан (Муг дағы) галасында тапылан вә Халач падшаһы Дивастичә (ад бу китабда беләә јазылмышдыр) аид олан иснадын тәдги-

гиндән белә нәтичә алыр ки, бу сиккәләр Халач һакимләринә аиддир вә халачлар VII—VIII әсрләрдә Пәнчкәнд вә Фәрганәдә јашајырмышлар. Халач һөкмдары Дивастич «Тәбәри тарихи»нин јаздығына көрә 720—21-чи илләрдә әрәбләрлә савашмыш вә Хаһәнд галасында әтрафындакыларла бирликдә өлдүрүлмүшдүр (26,43).

Халачларын гәдим түркләр олмасы һамыја мә'лумдур.

720—722-чи илләрдә соғдлар **түркләр** вә фәрганәлиләрлә биркә әрәб истилачыларына гаршы мүбаризәни давам етдирирләр (17,319).

729-чу илдә Соғд үсјан едир. **Түркләрдән көмәк кәлир.** Хаган **Курсулун башчылығы илә гошун көндәрир. Мүттәфигләр әрәбләри ағыр мәғлубијјәтә уғрадырлар.** Соғдда демәк олар ки, үсјан етмәјән јер вә һаким галмыр. Јалныз ајры-ајры рајонларда әрәб гарнизонлары галыр; бунлар да тәзминат вә кировлар вермәк вә с. илә өзләрини сахлајыр. Лакин бу үсјан да хәјаист нәтичәсиндә јатырылыр.

Әрәбләр Хуттал әјаләтини әлә кечирмәк үчүн чох чәһдләр едирләр. Хутталын 50 минлик ордусу варды. 725-чи илдә Хуттала гаршы һәрби әмәлијјат башланыр. Әрәб валиси Әсәд ибн Абдуллаһ Хуттала јүрүш едир. Әрәбләрин гаршысына **Хуттал чары вә түрк хаганынын бирләшмиш гүввәләри чыхыр.** Әрәб гошунлары гачмаға үз гојур.

Әсәд ибн Абдуллаһ јалныз 743-чү илдә Хуттала сохула билир. Әввәлчә о, мүәјјән гәдәр үстүнлүк әлдә едир. Бир аз сонра онун һүчумундан хәбәр тутан **түрк хаганы бөјүк орду илә хутталлыларын көмәјинә кәлир.** Әсәд ибн Абдуллаһ кери чәкилир. Онлар Пәнч чајындан Дуз дағлары рајонуна (инди онун ады Һачы Мөминдир) кечирләр. Бунунла белә әрәбләр бүтүн нәглијјатларыны итирирләр. **Түрк вә Хуттал гошунлары** онлары чајын сол саһилиндә дә излəјирләр. Мүттәфигләрин гејри-мунтәзәм һалда кери чәкилән әрәб ордуларыны мәһв етмәк вә Бәлхи тутмаг үчүн имканлары варды. Лакин мүттәфигләр әрәб гошунуна мәркәзләшмиш биркә вә сүр'әтли зәрбә вурмаг әвәзинә узун мүддәт көзләмә мөвгејиндә дурурлар, икинчи дәрәчәли мәнтәгәләри тутмагла мәшғул олурлар, өз дәстәләрини бүтүн өлкәјә јајырлар. Мүттәфигләрлә Әсәдин гошуну арасында Харистан јахынлығындакы дөјүшдә әрәбләр Хаган гошунларыны вә хутталлылары мәғлубијјәтә уғрадырлар. Һәмин дөврдә Хуттал һакиминин адынын **Бәдр-Тәрхан** олдуғу сөјләнир. Мүһасирәјә дүшән Бәдр-Тәрхан вә онун дөјүшчүләри кетмәк мәчбуријјәтиндә галырлар. Бәдр-Тәрхана тохунулмазлыг е'лан едилир; лакин бу алдатма иди: Бәдр-Тәрхан өлдүрүлүр. Әрәбләр бундан сонра Хутталы әлә кечирә билирләр.

728 вә 736 — 737-чи илләрдә **түрк гошунлары** тәрәфиндән мүдафиә едилән Тохарыстан вә Сәмәргәнд әһалиси әрәб истилачыларына гаршы үсјан галдырырлар. **Түркләр соғдларла әрәбләрин мүбаризәсинә даһа тез-тез мүдахилә етмәјә башлајырлар.** 725-чи илдә өз гошун дәстәси илә Фәрганәјә гәдәр чатмыш әрәб сәркәрдәләриндән бири истираһәтә гајыдаркән **түркләр она һүчум едиб ағыр иткиләрә мә'руз гојурлар.**

Әсәд ибн Абдуллаһ **түркләрин** фәал мүдафиә етдикләри сәмәргәндлиләрлә мүбаризәсинин шиддәтләнмәси нәтичәсиндә, һәмчинин Хуттал вә Термез јахынлығында һәрби әмәлијјатларын тез-тез баш вермәси илә әлагәдар өз игамәткаһыны 736-чы илдә мүвәггәти олараг Мәрвдән Бәлхә көчүрүр. **Түркләр әрәбләрин чәтинликләриндән истифадә едәрәк 736-чы илдә Сәмәргәнди кери алмагда (гыса мүддәтә олса да) соғдлулара көмәк едиләр.**

737-чи илдә **түркләрин баш рол ојнадыглары антиәрәб гүввәләри** илә әрәбләр арасында мүбаризә кениш миғјас алды. Башда Гүрәк олмагла сәмәргәндлиләр, шашлылар вә хутталлылар коалисија тәрәфиндә идиләр... **Коалисијанын башында түрк хаганы дурурду. Башланғычда мүбаризә түркләрин вә мүттәфигләринин ашкар үстүнлүјү илә чәрәјан едирди.** Буна бахмајараг 737-чи илдә әрәбләрин гәләбәси илә битди. **Хаганын ордусунда**.. ејни заманда **Карлуг јабгусунун** вә башга һакимләрин гошун дәстәләри дә варды (17. 149).

Түркләр әсил ады Ата олан мәшһур Муғанна үсјанында да (776 — 783-чү илләр) соғдлара көмәјә кәлмишдиләр. Ағыллы вә узагкөрән Муғанна **түркләрлә әлагәјә кирмиш вә онлары көмәјә чағырмышды. Көчәри түркләр биринчи дәфә дејилди ки, соғдлулара көмәк көстәрирдиләр** (17, 168).

«Муғанна тәрәфдарларына гаршы мүбаризәнин кедишиндән нараһат олан хәлифә Меһди һәлә 775-чи илдә Чәбраил ибн Јәһјаны Сәмәргәндә вали тә'јин етмиш-

ди. Бир чох ганлы әмәлијјатлар вә тәдбирләр кечирдикдән сонра Ҹәбраил ибн Јәһја Сәмәргәнди алмағы гаршысына әсас мәгсәд гојур. «Бурада мүбаризә әрәбләр үчүн хүсусилә чәтин иди; беләки, бурада тәкҹә Муғанна ардычылларынын фанатик нифрәти илә дејил, һәм дә **әсас е'тибары илә Сырдәрјанын о бири тәрәфиндән кәлмиш бөјүк сајда түркләрлә үзләшмәли олдулар».**

Муғаннанын ардычыллары Керминдән Пәнҹкәндә гәдәр олан Зәрәфшан вадисинин мүдафиәсинә фәаллыгла һазырлашырдылар. Онларын мүттәфигләри **олан түркләр өзләринин чевик, чошғун вә бачарыглы чыхышлары илә ибн Мүслүмүн һәрби дүшәркәсинә әрзаг вә сурсат кәтирилмәсинә мане олурдулар.** Һерат һакими Сәид һөкумәт гошунларына әрзаг кими 10 мин гојун кәтирәркән **түркләр** Зәрәфшанын сол саһилиндә Әрбичан вә Зерман арасында бүтүн һејванлары әлә кечириб өзләри илә гәнимәт кими апармаға наил олдулар.

780-чи илдә Муғаннанын тәрәфдарлары Бухарада јенидән баш галдырыр. Бурада Муғаннанын мәншәҹә **түрк** олан Күләртәкин адлы сәркәрдәләриндән бири даһа чошғун фәалијјәт көстәрирди. Көрүнүр, онун сәрәнҹамында јахшы силаһланмыш **сувари түрк дәстәси** вә Муғаннанын тәрәфдарлары варды (17,172).

Мавәраүннәһр әһалисинин әрәб истилачыларына гаршы үсјанлары ара вермир. Ән бөјүк үсјан 806-чы илдә ибн Лејсин башчылығы илә күкрәди. Хәлифәнин Сәмәргәнддәки валиси өлдүрүлдү. Шәһәр бир мүддәт үсјанчыларын әлиндә галды. Һәмчинин **көчәри түркләр дә үсјанчыларын көмәјинә кәлдиләр.**

704-чү илдә Гәрби Түрк хаганлығы сүгут етдикдән сонра Семиречједә һакимијјәт **түркәшләрин** әлинә кечир. Онлар гара вә сары түркәшләрә бөлүнүрдүләр. Гара түркәшләрин башында сәмәргәндлиләрин әрәбләрлә мүбаризәсиндә дәфәләрлә онлара көмәк етмиш Сулу хан дururду.

Јухарыда вердијимиз мә'луматларын мүәллифләри өзләринә суал вермәјибләр ки, түркләр нә үчүн Орта Асија әһалисинин көмәјинә бу дәрәҹәдә мунтәзәм вә ардычыл кәлибләр, көчәриләрлә отурагларын беләмүнасибәтләри һансы әсасда јарана биләрди? Нә үчүн отураг Орта асијалыларла, отураг әһәмәнилләр вә отураг јунанлар әмин-аманлыг шәраитиндә јола кедә билмәмишләр? Онлара гаршы үсјанлар нәдән өтрү имиш? Совет тарихчиләри фактларын бу ҹүр дүзүмүнә әһәмијјәт вә диггәт вермәмишләр Лакин һадисәләрин мәһијјәти нә гәдәр өрт-басдыр едилирсә едилсин, фактларын үзү чох бәрк олур. Ҹаваб ајдындыр: Түркләр мүхтәлиф адлы түрк гурумларындан ибарәт Орта асијалыларла ејникөклү идиләр. Орта Асија көчәри түркләрин, о ҹүмләдән Ашина (Бозгурд) түркләринин Алтај кими ана јурду иди. Һунларын вә Ашина түркләринин дини инанчлары кәнкәрләрин вә башга түрк етносларынын етигадлары илә ејни иди — Танрычылыг! Онларын һакимијјәт мөвгеләри тоггушмурду, әксинә бир-бирини тамамлајырды. Гәрби Түрк хаганлығынын Орта Асијада тиҹарәтин вә кәнд тәсәррүфатынын, сәнәткарлығын инкишафыны горумаг үчүн лазым кәләндә гошун көндәрмәси бунунла бағлы иди. Түрк хаганлары Орта Асија үчүн һимајәчи идиләр.

Бунунла да түркләрин јалныз XII — XIII әсрләрдән атдан дүшүб отураг һәјата башламалары һаггында шаблон фикри гәтијјәтлә рәдд етмәлијик. Орта Асија вә һәндәвәриндәки шәһәрсалма ән'әнәләри дә буну сүбут едир. Гәдим түрк етносларынын бә'зиләри ерадан чох-чох әсрләр габаг отураглашмаға башламышлар. Ерадан әввәлки миниилликләрдә Орта Асијанын апарыҹы етносу олмуш сакларын, массакетләрин, сарматларын, аланларын вә б. ирандилли сајылмасы тарихин ејбәҹәр һала салынмасы нүмунәсидир. Лакин тарихи һәгигәт нә вахтса үзә чыхыр.

Демәли, түрк хаганлығы илә Орта Асија әһалиси арасындакы меһрибан, ишкүзар мүнасибәтләрин **ән әсас вә башлыча сәбәби онларын ејни соj көкүнә мәнсуб олмалары иди.** Һәгигәт будур.

ТҮРКҮСТАНЫ ӘРӘБ ОРДУЛАРЫ ЈОХ, ГУР'АН ФӘТҺ ЕТДИ

Һәр һансы ҹаһаншүмул идеолокија меjдана кәләндә тәкҹә өзүнүн үстүнлүкләрини тәблиғ етмәклә кифајәтләнмир, өзүндән габагкы мәдәни ирсә гаршы чыхыр. Христианлыг чохаллаһлылыгла мүбаризә шүары алтында антик дүнјанын мәдәнијјәт саһәсиндә әлдә етдији мисилсиз наилијјәт нүмунәләрини дә мәһв етди. Нә-

ҹә көрә? Өз идеолокиjасынын чәмиjјәтдә даhа раhат, даhа мөhкәм бәргәрар олмасы хатиринә. Аврoпа ренессансындан әввәл мејдана кәлмиш ислам ренессансы антик јунанларын дәгиг елмләр вә фәлсәфә саhәсиндәки наилиjјәтләрини сәлигә илә үзә чыхарыб өјрәнмәјә вә јајмаға башлады. Килсә дә антик дүнјанын инчәсәнәтини , hejкәлтәрашлыг вә рәссамлығыны hәмчинин бә'зи философларын трактатларыны өзәлләшдирәрәк идеолокиjасына ујғунлашдырды, ашкарда мәhв етдикләрини сонрадан өзүнүнкү етди (Коммунист идеолокиjасынын килсә вә мәсчидләри јерлә-јексан етмәси илә мүгајисә един). Мүсәлман дини дә алилиjини тәблиғ едә-едә бүтләри сындырды. Јени идеолокиjаны сүр'әтлә јајмаг арзусундан о гәдәр дахили енержи топланыр ки, бунун күчлү тәзјиги нәтичәсиндә өзүндән әввәлки көрүшләри вә бунларла бағлы мәдәни ирси мәhв етмәк әмәлләри бөјүк вүс'әт алыр. Бүтүн бунлар дәфәләрлә тәкрар олундуғуна көрә бир ганунаујғунлуға чеврилир. Јени идеолокиjа нә гәдәр чазибәдар олурса-олсун, онун јајычыларынын шәхси кејфиjјәтләриндән чох шеј асылы олур.

Лакин бу мәсәләдә Түркүстанын бәхти кәтирмәмишдир. Бураја исламы јајмаг ады илә кәлән әрәб гошунларынын сәркәрдәси нә ислама, нә инсанлыға hөрмәти олмајан гәддар Күтејбә ибн Мүслүм олмушдур. Биз чох вахт түрк дүнјасынын бөјүклүјү мүгабилиндә руни јазыларын азлығындан килејләнирик. Һалбуки бу сәбәбсиз дејил. «Орта Асиjа вә Туран әразисиндә, хүсусилә Мавәрaүннәhрдә түрк јазысы әрәб чәhаләтпәрәсти Күтејбә ибн Мүслүм тәрәфиндән (701 — 714) чидди гадаған едилмишди. Бу барәдә Әбу Рејhан Бируни (949-чу илдә вәфат етмишдир) демишдир: Түрк јазысы јох едилмишдир. Китаблар hәр јердә јандырылмышдыр. Савадлы адамлар (түркчә) физики мәhв едилмишдир. Бир сөзлә, гәдим түрк јазысыны биләнләрдән саламат галан олмамышдыр» (30, 130). Бу азмыш кими Күтејбәнин әмри илә дәјәрли металлардан (гызыл, күмүш) дүзәлдилмиш әшјалар, габ-гачаг, дини бахышларла бағлы ситајиш бүтләри, hejкәлләр, hejкәлчикләр әридилир, күлчә hалында хилафәтин хәзинәсинә көндәрилирди.

712-чи илдә әрәбләр Сәмәргәнди алдыгда Күтејбәнин әмри илә дини мә'бәдләрдән гызыл, күмүш бәзәк шејләри, ситајиш бүтләри бир јерә јығылыр. Тәбәри-

нин ифадәсинә көрә бу, бөјүк бир гәср hүндүрлүјүндә иди. Күтејбә әмр едир ки, бүтүн гызылы, күмүшү әритмәк үчүн очаглар чатылсын. Ќанг дөвләтинин hөкмдары Гүрәк башда олмагла сәмәргәндлиләр буна е'тираз едир, јалварырлар ки, Күтејбә бу әмәлдән әл чәксин, ону инандырмаға чалышырлар ки, мүгәддәс сајылан шејләри тәhгир етдикләринә, әлә салдыгларына көрә әрәбләр чәзаландырылачаглар. Буна чаваб олараг, дејиләнә көрә, Күтејбә баш аллаhын hejкәлини одунларын арасына атмышдыр. Тәбәринин сөзләринә көрә гызыл вә күмүш әридилдикдән сонра 50 мин мисгал күлчә әлдә едилмишдир (17,141).

Мәнбәләрдә Күтејбәнин hәмин үсулла Пајкәнд әшјаларындан 150 мин мисгал гызыл әлдә етдиjи дә көстәрилир.

Фәрганәдә бир гәбирдә тапылан, үзәриндә дөрд руни түрк әлифбасы ишарәси олан әшјаны јада салана, дүшүнүрсән ки, hәмин очагларда гәдим түрк тарихи дә јандырылмышдыр. Вә јәгинлик hасил едирсән ки, hәмин әшјаларын, ситајиш бүтләринин чоху ән гәдим түркләрин инанч јери олан танрычылыг дини илә, көјләрә, әчдадлара гурбан кәсмәк ән'әнәләри илә бағлы олмушдур. «Өзбәкистан ССР тарихи» китабынын мүәллифләри гејд едирләр ки, Бухара вә башга јерләрдәки бүтханаларда мүсәлманлыға гәдәр олан бүтләрин hансы дини инанчлара бағлы олдуғуну мүәjјәнләшдирмәк чәтиндир. Лакин бурасы мә'лумдур ки, гәдим түркләрдә дә hejкәл јапмаг, она ситајиш етмәк инанчлары мөвчуд олмушдур. Мәсәлән, гыпчаглар Дәшти-Гыпчагда (индики чәнуби Русиjа чөлләриндә) учалтдыглары гадын hejкәлләрини пирә чевирир, чобанлар hejкәлә гојун гурбаны верир, дөјүшчүләр исә бир ох hәдиjјә—нәзир гојурдулар (24.319).

М. И. Артамонов бунларын бизим еранын әввәлләриндә **күмүшдән төкмә ситајиш hejкәлләри јапдыгларыны,** hәтта бунлары Боспор базарына чыхардыгларыны јазыр (3.89).

Орта Асиjа рекионунда археологларын әлдә етдикләри материаллара Б. Г. Гафуровун мүнасибәти исә башгадыр.

«Сәнәдләрдә адсыз мәнбәләрлә јанашы Фраат мә'бәдинин вә Нанаjја мә'бәдинин адлары чәкилир... Парфиjа дини бахышларында Парфиjа пантеонуна јадел-

ли аллаһларын дахил едилмәси ондакы синкретизми әкс етдирмәкдәдир. Белә ки, о чүмләдән Нанаіја — гәдим Месопотамијанын ај илаһәсидир. О, Шумер дөврүндән мә'лумдур. Сонра о, Ассуријаја јајылмыш, даһа сонра бир тәрәфдән Ирана, дикәр тәрәфдән Ермәнистана, Суријаја, Мисирә, һәтта Јунаныстана кечмишдир. Гәрбдә онун башга аллаһларла, о чүмләдән јунан Артемидасы илә говушмасы гејдә алынмышдыр. Нанаја (Анаһита) сонралар Күшан вә Соғд (Сәмәргәнд) пантеонларында өзүнә јер етмишдир. Бу илаһәнин ады Шугнан дилинә кечмишдир: бу дилдә «нан» «ана», «аначығым» мә'насындадыр» (6,166).

Көрүндүјү кими Түркүстанда гәдим динләрдән бәһс едән мүәллиф бир сыра халгларын адыны чәкир, түркләрдән башга. Нә үчүн? Мә'лумдур. Инди һәмин мүәллифин һәмин адларла бағлы башга бир кәләјинә диггәт јетирәк: «Олсун ки, Орта Асијада Нана (и) култу Анаһит култу илә говушмушдур». Нана (и) мәһсулдарлыг (мүнбитлик, бәрәкәт) илаһәсидир. Мө'тәризәјә алынмыш «и» ишарәси диггәти чәлб едир. Бу үнсүр Б. Г. Гафуровун нәјинә лазым имиш? Јалныз вә јалныз Нананы тачик сөзүнә охшатмаг вә ја тачик сөзү кими тәгдим етмәк үчүн. Әкәр биз һәмин сөзләрин мүәјјән һиссәсини мөтәризәјә алсаг көрәсән нечә көрүнәрләр? (Ана) һит вә нәнә. Һәр икиси гадын илаһәләрдир — бири јарадычы, икинчиси јарадычылар јарадычысы мә'насыны верир түркчә: Нана вә ана. Нана шумерчәдир, шумерләр исә гәдим түркләрдир. Анаһит исә гәдим түркчәдә ана (әнә) вә һыт (сыт) «мүгәддәс» сөзләриндәндир. Бу илаһә адларыны гәдим түркләрдә Умај (тәһрифи Һумај) илаһәсинин ады илә мүгајисә етмәк олар.

Гәдим түркләрдә ән сајылан илаһә ады Умај (бә'зи түрк халгларында «Умај-Әнә» иди. Бу илаһә көрпәләрә 7 јашынадәк һимајә едән вә онлара гут (хошбәхтлик) верән аг гуш шәклиндә тәсәввүр олунурду.

«Өзбәкистан ССР тарихи» китабында дејилир: «Харәзм вә Соғдда узун палтарлы, чијинләринә өртүк салынмыш, бә'зән әлиндә габ (чам) тутмуш Анаһитин кил фигурлары тапылмышдыр. Бунлар Өзбәкистан әразисиндә тапылмыш ән гәдим инчәсәнәт абидәләри сырасына дахилдир». Харәзмдә тапылан һејкәлчикләрин чоху Анаһит фигурларыдыр... Белә фигурлар Әфрасијабда, гәдим Соғд әразисиндә дә ашкар едилмишдир (17, 51 — 55). «Тачик халгынын тарихи» китабында да башга бир әразидә әлиндә чам тутмуш гадын һејкәлинин тапылдығы сөјләнир. Бунлар она көрә хатырланыр ки, гәдим түркләрдә дә илаһиләрә һејкәлләр јапмаг ән'әнәси олмушдур. «Авеста»дан мә'лум Анаһит илаһәсинин адынын гәдим түркчә олмасы вә бу илаһә һејкәлләринин Орта Асијада гәдим түркләрә мәхсус мәркәзләрдә тапылмасы чох шеј дејир. Күтејбәнин әритдирдији һејкәлләр ичәрисиндә гәдим түркләрин Анаһит вә Умај илаһәләринин һејкәлләри дә варды. Бу бахымдан Олжас Сүлејменовун танрычылығы, өјрәнмә идејасы дүнјанын бөјүк әразисиндә мәскән салмыш түрк халгларынын тарихинин гаранлыгда галмыш мәдәни ирсини үзә чыхармаг үчүн диггәтә лајигдир. Онсуз да түрк халгларынын бөјүк әксәријјәти ислама говушмушлар.

Түркләр исламы вә Гур'аны мәнимсәјиб өзүнүкүләшдирибләр. Түркләрин ислама говушмалары тарихин ән феноменал һадисәләриндән һесаб олунмалыдыр. Бәлкә бурада әрәбләрлә түркләрин һәјат тәрзләринин мүәјјән тәрәфләринин ејни вә јахын олмасы тәбиәтлә даим тәмаслыг (тәбиәт һәр чүр рәзаләтдән вә ријакарлыгдан кәнар мүгәддәс варлыгдыр), психолокијаларда үмуми јахынлыг вә с. түркләрин исламы ағрысыз гәбул етмәләри үчүн мүгәддәс шәртләрдән олмушдур. Чох ола биләр ки, танрычылыг дининин атрибутлары илә ислам ајәләринин әксәр һалларда үст-үстә дүшмәси дә рол ојнамышдыр. «Јалныз ислам дини түркләрин әски инамлары илә бир чох бахымдан сәсләшдијинә, онларын руһ вә характерләринә ујғун олдуғуна көрә һәр заман түркләрин гүввәтләнмәсинә вә түрклүјүн галмасына көмәк етмишдир» (26,59).

Күтејбәнин гәддарлығы исламын түрк дүнјасында јајылмасына мане олурду. Бурада әрәбләрин Орта Асијадакы гәддарлыгларына аид бә'зи нүмунәләр вермәји зәрури һесаб едирик. Хилафәтин Орта Асијада ағалығы онун әһалисинин үзәринә ағыр јүк кими дүшмүшдү. Сәмәргәндин истиласындан сонра кери гајыдан Күтејбә әрәб гарнизонуна башчылыг едән гардашына белә бир көстәриш вермишди: «Бир нәфәр дә олсун чохаллаһлыја әлинә кил мөһүр вурулмајынча Сәмәргәндин һәр һансы дарвазасындан ичәри кирмәјә ичазә вермәјин вә әкәр о кил мөһүр онун шәһәрдән чыхмасындан әввәл гурујарса өлдүрүн ону. Әкәр үстүндән

дəмир бычаг тапыларса өлдүрүн ону вə əкəр дарвазалар бағланандан сонра кими көрсəниз өлдүрүн ону» (6,317).

Əрəб ордулары Түркүстаны вə Һиндəвəрини фəтһ едə билмəдилəр. Бу јерлəри, бу јерлəрин əһалисинин үрəклəрини əрəб ордулары јох, ислам, Гур'ан фəтһ етди, өзү дə елə түрклəрин васитəси илə.

Күтејбəлəр нə билəјдилəр ки, бир-ики əср сонра мəһз түрклəр үмумбəшəри јүксəк инсани кејфијјəтлəринə көрə мə'нəви јахынлыг дујдуглары исламы гəбул едəчəк вə бу бејнəлмилəл динин јајычылары, горујучулары, нəзəријјəчилəри олачаглар.

О ки галды Күтејбəнин агибəтинə, бу ибрəтамиз бир əһвалатдыр. Исламда əн горхунч вə зүлмкар вали кими ад чыхармыш, зүлмкарлыг символуна чеврилмиш Һəччачын (Низами дејир: зүлмкарлыгда Һəччачы кечəн...) «партијасына» мəнсуб олан Күтејбəнин талеји инсанлары бир даһа эдалəтли олмаға сəслəјир. Сəмəргəнддəки дини атрибутлары тонгала атан Күтејбəјə Кəнкəр һөкмдары Гүрəјин вə сəмəргəндлилəрин «аллаһлар сəнə чəза верəчəклəр» хəбəрдарлығы чин чыхды: о хəлифə Сүлејманын (715—717) һакимијјəтини гəбул етмəк истəмəдији үчүн əрəб əскəрлəри тəрəфиндəн 715-чи илдə гəтлə јетирилди.

ҺАНСЫ ТҮРКЛƏР?

Көркəмли горгудшүнас Шамил Чəмшидов түрклүјə һəм дахилдəн, һəм харичдəн мүнтəзəм вə мəгсəдли һүчумлар едилдијини көстəрəрəк јазыр: «Бу һүчумлар ССРИ-дə тачик Гафуровун Асија—Африка институтуна ректор кəлмəси илə сонралар даһа да күчлəнди. Елми мəтбуатда гəдим сак-скиф тајфаларынын мəншəчə фарс олмасы идејасы даһа да гол-ганад ачды. Бу мүнасибəт «Совет енсиклопедијасы»нын башында дуран ермəни Шаумјанын түркə гаршы тарихи дүшмəнчилији илə үст-үстə дүшмүш олду... Сонра мејдана кəлəн оғузлар, түрклəр исə тарих боју ишғалчы, һəтта ССРИ əразисиндə јашајан түркдилли халгларын һамысынын тарихи дүшмəни, Азəрбајчаны, Түркмəнистаны, Өзбəкистаны вə с. бүтүн түрк халгларыны гыран, гарəт едəн ишғалчы кими сонсуз тəһгирлə дамғаланды» (27).

Чəмшидовун Б. Г. Гафуров барəдə дедиклəриндə һəгигəт чохдур. Лакин Гафуров түрк халгларына мүнасибəт мəсəлəлəриндə јухары сфераларда јарадылмыш доктринаны һеч дə чылпаг шəкилдə, бирбаша һəјата кечирмирди. О, бунлары «усталыгла», «халглар достлуғуна» анд риторик ифадəлəрин гызылы өртүјүнə бүкүб тəгдим едирди. Һəтта өзүнү түрк халгларынын тарихинə јанлыш мүнасибəтлəрə гаршы чыхыш едəн «објектив бир алим кими» көстəрмəји дə бачарырды. Өзбəк халгынын тарихини дə «елми əсаслар үзрə өјрəнмəји тəлəб едирди». Ингилаба гəдəрки рус, һəмчинин харичи əдəбијјатда белə бир нөгтеји-нəзəр һаким иди ки, бу бахыша көрə «Өзбəк халгынын тарихини Орта Асијада «өзбəк» адыны дашыјан истилачы тајфаларын бураја кəлдиклəри XV—XVI əсрлəрдəн башламаг лазымдыр. Бу саһəдə јени принсипиал анлајышын əсасы А. Ј. Јакубовски тəрəфиндəн гојулмушдур. О, бу нəтичəјə кəлмишдир ки, кəлмə, истилачы өзбəклəр Мавəраүннəһрин јерли түрк əһалиси дахилиндə əримишдир. «Көчəри өзбəклəр мүасир Өзбəкистанын əкəр бүтүн əразиси олмаса да, һəр һалда онун олдугча бөјүк һиссəсини сых түркдилли, башга сөзлə, түрк вə түрклəшдирилмиш əһалиси олан јерə кəлмишлəр, бу əһали узун иллəр (бирка) мəдəни һəјатла јашамыш, əн гəдим дөврлəрдəн бурада олан даһа гəдим халглара гарышмаг просесиндə формалашмышдыр» (6,542).

Б. Г. Гафуров Јакубовскинин бу фикирлəрини гəбул едир, вахтилə мəһз бу мөвгедəн əсəр јаздығыны сөјлəјир вə өзүндəн ситат кəтирир. «VI əсрдəн башлајараг Орта Асијаја түркдилли тајфаларын вə халгларын кеткедə артан кəлиши башланыр». Белəликлə, Јакубовскидə гејри-муəјјəнликлə ифадə олунан заман анлајышы Б. Г. Гафуровда «VI əсрлə» конкретлəшдирилир. VI əср бөјүк түрк хаганлығынын јарандығы əсрдир. Ејни көкдəн бој атмыш бир чох тајфа вə тајфа иттифагларынын үмуми өзүнүадландырмасына чеврилмиш түрк сөзү ејни заманда сахтакар тарихчилəрин əлиндə тарихи һəгигəти тəһриф етмəк үчүн мəкрли васитəјə чеврилди.

Онларын аргумент вə иддиалары тəхминəн белə формалашыр: Түрк адлы илк дөвлəт VI əсрдə јараныб. Биз дə һəмин əсрдəн башлајараг түрклəрин тарихини тəдгиг едирик. Баша дүшмүрлəр ки, бир вар етник ады «түрк» олан етнос, бир дə вар Алтај дил аилəсинин түрк голуна мəнсуб олан, лакин етник адлары мүхтəлиф чүр (кəмəр, искит, сак, сармат, алан, һун, усун,

кәнкәр вә с.) олан етнослар. Өзләрини «түрк» адландыранлар VI әсрдән мәлумдур, лакин түркмәншәли тајфалар е. ә. III — II миниллликләрдә Өн Асијада вә Азәрбајҹан әразисиндә (кути, лулуби, кас, каспи, мадај, манга, албан вә б.) мә'лумдур (бах 8). Мөвзумуза гајыдаг.

Қәнкәрләрин Фәрганә чар сүлаләси бир нечә јүзиллик әрзиндә (көрүнүр, бу сүлалә кәнкәрләрин пајтахтларыны Сәмәргәндә көчүрәндән, јә'ни е. ә. I әсрдән башланыр) фасиләсиз давам етмишдир. Бунунла белә 630-ҹу илә доғру Фәрганә бир мүддәт мәркәзи һакимијјәтдән мәрһум олмушду. Мәнбәнин вердији мә'лумата көрә ајры-ајры башчылар бир-биринә табе олмурдулар. 720-ҹи илләрдә Фәрганәдә әрәб мәнбәләринин Алутар адландырдыглары олдугҹа күчлү һөкмдар варды. Фәрганә һакимләри «ишхид», јахуд, «ишхад» титулуну дашыјырдылар. Бир гәдәр сонра 726-ҹы илдә Фәрганәдә артыг ики һөкмдар варды: чајдан ҹәнубдакы торпагларын һөкмдары әрәбләрә табе иди: чајдан шималдакы әразиләр исә **түркләрдән асылы олан һөкмдарын һакимијјәти алтында иди. 739-ҹу илдә вә сонралар Фәрганә түрк Арслан Тәрхун тәрәфиндән идарә олунурду.** Фәрганәнин пајтахты о дөврдә бир мәнбәјә көрә Қасан, дикәринә көрә Ахсикет шәһәри иди (6.293).

Отураг әһали илә јанашы Фәрганә вадисиндә **хејли јарымкөчәри вә көчәри әһали дә јашајырды.** Иранпәрәст алимләрин лексиконунда «көчәри» — түрк демәкдир. Һалбуки гәдим түркләр мин илләр бундан әввәл дөвләт гурумлары јаратмышлар. Тарихи һәгигәт һәлә тамамилә үзә чыхарылмамышдыр. Орта Асијада, Гара дәнизин шимал чөлләриндә искитләрин вә сакларын дөвләт гурумларынын, Гәдим Шәргдә — Өн Асијада гәдим түркмәншәли дөвләтләрин тарихләри башга халгларын гәдим тарихләринә чаланмышдыр. Лакин бу чалаг үсулунун мејвәси олмајаҹагдыр. Доғрудур, шәраитдән асылы олараг түркләр һәм дә малдарлыгла мәшғул олмушлар. Даим тәбиәтлә тәмаслыг онларда бир сыра тәбии һиссләрин күчлү олмасы илә нәтиҹәләнмишдир. Онлар лазым оландан артыг јығмаға еһтијаҹ дујмамышлар.

Б. Г. Гафуровун «Таҹикләр» китабында Орта Асијанын Исрөвшәнә вилајәти барәдә бир мараглы мә'лумат вардыр.

618–626-ҹы илләр арасында Исрөвшәнәнин ҹаван һакими варды. Қангла бәрабәр, о да Чинә елчи көндәрмишди. Буранын халгынын адәтләри Чач вилајәтиндә (кәнкәрләрин е. ә. IV әсрдәки мәркәзи — М. А.) олдуғу кими иди. Исрөвшәнә һакими «афшин» титулу дашыјырды. Муасир Шәһристан гәсәбәси јахынлығында һакимләрә аид мөһтәшәм гала-сарајын диварларынын бириндә «Диши гурду әмән ики көрпәни тәсвир едән алты композисија вар» (6,290—291). Бу мүнасибәтлә Б. Г. Гафуров јазыр: «Неһмәтовун мүлаһизәсинә көрә бу сүжет Орта Асијаја V — VII әсрләрдә дахил олмушдур. Һәм дә о гејд едир ки, «Орта Асијада Гәрб христианлығынын әсатири (?) ән'әнәләрини мәнимсәмәк үчүн мүәјјән дини зәмин варды». Һәгигәтән дә Орта (Мәркәзи) Асијада мүхтәлиф халгларда мәшһур Рома-етруск рәвајәтинә ујғун әфсанәләрә раст кәлинир. Ики көрпәни әмиздирән диши гурд сәһнәсинин мејдана чыхмасыны, диши гурдун сүд вердији һөкмдар баласы (балалары) һаггында Шәргдә фөвгәл'адә дәрәҹәдә гәдимләрдән јајылмыш әсатирлә әлагәдар өјрәнмәк лазымдыр» (6.291).

Неһмәтовун көстәрилән әсрләрдә Орта Асијада христианлығын мүәјјән дәрәҹәдә јајылдығына даир мүлаһизәсинә е'тираз етмәк олмаз. Лакин бунун ики көрпәни әмиздирән диши гурда нә дәхли вар? Ахы Ромада һәмин гурд әсатири, христианлыгдан 6—7 әср (бәлкә даһа чох) әввәл мејдана чыхмышдыр. Демәли, бу әсатирин христианлыгла бағлылығы јохдур. Из аздырмаг нәјә кәрәкдир? Елә һәмин Орта вә Мәркәзи Асијада, елә һәмин дөврдә түркләрин үзәриндә гызыл гурд башы экси олан бајраглары варды. Мәкәр, Неһмәтов вә Гафуров билмирләр ки, түрк халгларынын әксәриндә «гурд әҹдады» әфсанәси мөвҹуддур вә она көрә чинлиләр түркләрә «гурд» да дејирдиләр? Исрөвшәнәнин түрк һакимијјәти алтында олдуғу бир дөврдә һәмин көрпәләри әмиздирән диши гурд әсатирини христиан гәрбинә апармагын һансы нијјәт дашыдығы билинмәсә дә сезилир. О ки, галды Исрөвшәнә һакиминә вә ја һакимләринә, онлар түрк идиләр. IX әсрдә Бабәкә гаршы вурушан хилафәт гошунларынын али баш команданы Исрөвшәнә һакиминин оғлу Афшин Хыдр ибн Қавус иди. Онун сој мәнсубијјәти һаггында дејилир: «Орта Асијада Исрөвшәнә **књязы Афшин мәншәҹә түркдүр»** (14,109).

Инди дә әразисинин мүәјјән һиссәси Таҹикистана

дахил олмуш башга бир вилајәт һаггында. Тохарыстан әразиси индики Тачикистанын чәнубуну, Өзбәкистанын Сурхандәрја вилајәтини вә Әфганыстанын шимал вилајәтләрини әһатә едирди. Бир мәнбә әсасында китабда дејилир ки, әһалиси ефталитләрлә (ағ һунларла, јахуд абдалларла — М. А.) гајнајыб-гарышмышдыр.

Башга јердә дејилир ки, Тохарыстан Гәрби Түрк хаганы Тун Шехунун дөврүндә фәтһ олунмушдур. Бундан аз сонра Тохарыстанда олан Сјуан-тзан бурада түрк валисинин олдуғуну вә онун **јагбу** титулу дашыдығыны **көстәрир**.

Хутталјан Тохарыстанын күчлү вилајәтләриндән бири кими тәсвир олунур. Дејилир ки, һәр һалда VII—VIII әсрләрин һүдудларындан Хутталјанда јерли (јә'ни түрк — М. А.) сүлалә олмалы иди. Онун нүмајәндәләриндән бири Хутталјан чары Әс-Сәбал иди (Тәбәри ону белә адландырыр). Ола билсин ки, бу түрк адынын әрәбчә дејимидир, чинчә Шаболо кими сәсләнән адын әрәбчә тәләффүзүдүр. Әс-Сәбалын һакимијјәти дөврүндә Орта Асијада олмуш Хој Чао јазыр ки, **Хутталјан чары түрк тајфасындандыр.** Әс-Сәбал Хутталјаны VII әсрин сонундан VIII әсрин әввәлләринә гәдәр идарә етмишдир. Әрәб мәнбәләри ону **чар** адландырыр. Бурада **тахт-тач варислијинин хүсуси гајдасы** олдуғу көстәрилир. Тәбәридә Әс-Сәбалын дилиндән тахт-тач варислији гајдасына әмәл олунмасынын зәрурилији гејд едилир (Бу,Түрк хаганлығында бөлкә системи адланырды; варислик бирбаша өвлада јох, гардаш вә ја гардаш оғлуна кечирди. Көјтүркләр дөврүндә бу гајда позулмуш, нәтичәдә Күлтикин гардашы **илә бирликдә һакимијјәтә кәлмиш әмиси оғлуну девир**мишди — М. А.).

Б. Г. Гафуров исә мәсәләни башга чүр изаһ едир: бахмајараг ки, сүлаләнин өзү, көрүнүр, түркләрдән, јахуд түркләшдирилмишләрдәндир (?), онун нүмајәндәләри Иран (Хутталјан—шаһ) титулу дашыјырдылар».

Башга вилајәтләр һаггында да мә'луматлар вар. Әфрасијабдакы јазыларда Сәмәргәндә елчи кәлмәси барәдә дејилир: «Елчи сөјләјир ки, мән бураја Чаганиан чары **Туранташын елчиси кими кәлмишәм**» («Таш» компонентли шәхс адларына оғузларда тәсадүф едилир— **Көјташ, Алтунташ—М. А.)** Бир мәнбә дә көстәрир ки, VIII әсрин әввәлләриндә, даһа дәгиг 719-чу илдә Чаганиан һакими Тајкөз Тиш иди вә о һәмчинин Тохарыстан **јагбусу** иди (6,230).

Мә'лумат вар ки, 647-чи илдә **түрк јагбусу** Тохарыстандан хүсуси үзүм нөвү **көндәрмишдир. Тохар түркләри** арасында христианлығын јајылмасы барәдә дә мә'лумат вардыр (Мә'луматлар Б. Г. Гафуровун «Тачикләр» китабынын 225, 226, 227, 230 вә 246-чы сәһифәләриндән көтүрүлмүшдүр).

737-чи илдә Хутталјан һакиминин Бәдр-Тәрхан олдуғу, онун әрәб ишғалчыларына гаршы **дөјүшдүјү**, нәһајәт әрәбләрин ону хаинчәсинә гәтлә јетирдији дә мә'лумдур (6,321). Һәмчинин **Хутталјанда чарын түрк** тајфасындан олмасы бир **даһа гејд едиләрәк халгын ја**рысынын јерли (?), јарысынын да түрк олдуғу көстәрилир (6,328).

Б. Г. Гафуров вә онун консепсијасынын тәрәфдарлары түркләрин Орта Асијанын мәдәни һәјатына тә'сириндән бәһс етмәји дә унутмамышлар.

Б. Г. Гафуров Мәркәзи Асија әшјаларынын (бәзәк шејләри габлар, силаһлар) Орта Асијаја V—VI әсрләрдә кәтирилдијини иддиа едир. О јазыр ки, гәбирләрин бә'зиләри (?) түркләрлә әлагәләндирилә биләр. Гәбирдә тапылан бир бүрүнч үзүкдә дөрд ишарәдән ибарәт гәдим түрк руни јазысы илә саһибинин ады һәкк олунуб. Фәрганәдә тапылмыш руни јазыларынын сајы артмагдадыр. Онлар Фәрганәнин Тачикистан һиссәсиндә (Гарамәзар дағларында вә Исфарин вадисиндә) дә вар. Руни јазы абидәләри јазылы мәнбәләрлә јанашы түркләрин илк орта әсрләрдә Фәрганәнин сијаси вә етник тарихиндә бөјүк рол ојнадыгларыны көстәрир. Бу мәнбәләрдәки мә'луматлар јахын вилајәтләр олан Чача, даһа чох Семиречијә да аиддир (6,295).

Орта Асијада сәнәткарлығын инкишафында көјтүркләрин ролу барәдә Б. Г. Гафуров дејир ки, археоложи материалларын көстәрдији кими түркләрин Орта Асијаја кәләнә гәдәр јүксәк дәрәчәдә инкишаф етмиш пешәсәнәт истеһсалы варды. Онларын зәркәрлик мә'мулатлары вә бәзәкләри јүксәк сәвијјәдә иди вә мүхтәлифлији, рәнкарәнклији, зәнкинлији, өзүнәмәхсуслуғу илә сечилирди. Түрк сәнәткарлығынын тә'сири алтында јерли прототипләр базасында Соғд вә Фәрганә керамикасынын бир сыра спесифик формалары тәртиб олунурду (мәсәлән, көзәл кил парчлар). «VII — VIII әсрләрдә түрк үнсүрү Орта Асија чәмијјәти тәркибинә

мөһкәм дахил олур. Нәтиҹәдә Орта Асија һәрби иши түркләрин кәтирдикләри силаһлар, тактики фәндләр һесабына зәнкинләшәрәк әһәмијјәтли дәрәҹәдә импулс (тәкан) алыр. Мәишәтин мүхтәлиф саһәләринә түрк тә'сири олдугча бөјүк иди. О дөврүн инҹәсәнәт әсәрләриндә түрк (образы) тәсвиринә тез-тез раст кәлмәк олурду. Түрк халг поезијасы вә епосу, Орта Асија халгларынын епос вә әдәбијјаты бир-биринә гаршылыглы тә'сир едирди. Орта Асијаја **кәлмә түркләр дини** һәјатда мәдәни дәјәрләр јарадылмасында фәал иштирак едирдиләр» (6,630).

Мүәллифин түркләрин мәдәнијјәти, һәрби тактикалары вә онларын Орта Асија халгларына тә'сир күҹү һаггында мүлаһизәләринә һеч кәс ирад тута билмәз. «Халглар достлуғу» консепсијасындан чыхыш едиләрәк дејилән бу сөзләрдән чох бөјүк бир мәтләби малаламаг үчүн истифадә едилдијини һәр адам сезә билмәз. Ахы бурада түркләр VII әсрдән әввәлки Түркүстандан ачыг-ашкар тәҹрид олунур, јерли һесаб едилмир, өз доғма јурдларына «кәлмә» е'лан едилир. Вә бир дә Орта Асија (Түркүстан) илә түркләр арасында гара, галын хәтт чәкилир. Бу хәтт еранын VI — VII әсрләриндән кечир вә Орта Асија түркләри бир халг кими XI әсрдә бөләкдән ачылыр. Еранын әввәлинин ады чәкиләндә исә түркләрин Орта Асијаја кәлмәси јох, «сызмасы» гәбул едилир.

Б. Г. Гафуров VI — VII әсрләрдә белә түркләрин чохлуг тәшкил етдикләри Орта Асијаны Түркүстан һесаб етмәји мүмкүн сајмыр. Биз бир анлыға Кәнкәр түркләринин һаким олдуглары Сәмәргәнд дөвләтини бир кәнара гојуб Чин сәјјаһларынын Орта Асија һаггындакы мә'луматларына нәзәр салаг. Хутталјанда әһалинин јарысы «јерли», јарысы да **түркдүр; Фәрганәдә** ики чарлыгдан биринин чары **түркдүр;** 739-ҹу илдә вә сонралар Фәрганә **түрк Арслан Тәрхан** тәрәфиндән идарә олунурду; Исрөвшәнә һакими **түрк** олмушдур; Шуман чары **түрк** олмушдур; **Тохарыстаны түрк Јагбусу** (түрк титулу—М. А.) идарә едирди; Хутталјан чары **түркдүр; Чаганиан** һакими **түркдүр.**

Тәкрар едирик ки, бу мә'луматлары вә онларын әсасында Б. Г. Гафуровун консепсијасыны белә баша дүшмәк лазымдыр: мәнбәләрдә «Түркләр» дедикдә өзләрини «түрк» адландыранлар вә VI әсрдә Түрк хаганлығыны јараданлар нәзәрдә тутулур. Әлбәттә, јалныз бу мә'нада

түркләр (јә'ни өзүнү «түрк» адландыран етнос) Орта Асијада VI әсрдән мә'лум ола биләрди. «Түркүстан» анлајышы да бу әсрдә јаранyр. Ондан әввәл исә Орта Асијада түркмәншәли етнослар јашајырды вә онларын әразиси һәлә е. ә. VII әсрдә Туран ады илә мә'лумдур. Бәдбәхтлик дә ондадыр ки, «түрк» етноними илә «Түрк дилләри анләсинә мәнсуб» анлајышы индијәдәк тарихшүнаслыгда ајырд едилмир вә нәтиҹәдә өзүнү «түрк» адландыранлардан (јә'ни VI әсрдән) әввәлки түркмәншәли етнослар (Орта Асијада саклар, массакетләр, кушанлар, ефталлар (аг һунлар) вә б. иранмәншәли сајылмышдыр. Б. Г. Гафуров да буну **баша дүшмәкдә чәтинлик чәкир.** «Гафуров консепсијасы» тәрәфдарларынын нәзәринә ашағыдакы фикри чатдырмаг јеринә дүшәр. «Түрк халглары Мәркәзи Асија чөлләриндән чыхмышлар. Көчәри һәјат сајәсиндә онлар һәлә бизим ерадан әввәл I миниллијин орталарында сүр'әтлә Авро-Асија чөл зонасына јајылмышлар. Археологларын мә'луматларына көрә түркдилли монголоидләр Орта Асијанын **антик Харәзминдә** бизим ерадан әввәлки дөврүн IV әсриндән дә әввәл үстүнлүк тәшкил едирдиләр. Бөјүк түрколог С. Ј. Маловун фикринҹә «түркләр ерадан әввәл V әсрдә һарада јашамышларса, әсасән (кичик истисналарла) инди дә һәмин јерләрдә мәскундурлар». О тәсдиг едир ки, «түрк дилләри һазырда бизә мә'лум олан индики тәркибдә вә индики гурулушда бизим ерадан беш әср әввәл дә мөвҹуд олмушдур». Беләликлә, С. Ј. Малова көрә антик дөврдә Чиндән Дунаја гәдәр Авро-Асија көчәри тајфаларынын скиф—сарматлар да дахил едилмәклә дилләри түрк дили иди—һәм дә «өзүнүн бу күн бизә мә'лум олан тәркибиндә вә индики гурулушунда» (1, 3—4).

Лакин бу мүлаһизә дә ганеедичи дејил. Ерадан әввәл XV—XIV әсрләрдә мүтәшәккил сүвари ордулара малик гәдим һунларын Чинә гаршы апардыглары мүһарибәләр, динамик һәјат тәрзләри онларын е. ә. V әсрдән дејил, бәлкә даһа габагкы дөврләрдән адлары чәкилән әразиләрә јајылыб мәскунлашдыгларыны сөјләмәјә имкан верир.

Мүәллифин скиф-сарматлары һаглы олараг түрк етнослары кими көтүрмәси ән гәдим түркләрин (дәгиги түркмәншәлиләрин) Шәрги Авропаја вә Өн Асијаја ерадан әввәл VIII әсрдә јајылдығына шәһадәт верир.

Биз јухарыда Б. Г. Гафуровун «Таҹикләр» әсәриндә гәдим түрк етнослары барәдә фикирләринә бәлкә дә бир гәдәр чох јер ајырдыг. Бу һеч дә онун тәдгигатчы кими шәхсијјәтинә еһтирамымызы азалтмыр. Онун әсәри бөјүк

әмәјин мәһсулудур. Биз јалныз демәк истәјирик ки, түрк халгларына гаршы мәнфи емосија тарихи тәдгигатлара да сирајәт етмишдир вә бир ираншүнас кими, Б. Г. Гафуров да бу хәстәликдән азад ола билмәмишдир. Бир чәһәти дә нәзәрә алмаг лазымдыр: түркләрин тарихи илә индијәдәк әсасән иранштүнаслар вә онларын мәктәбинә мәнсуб түркшүнаслар мәшғул олмушлар.

ӘФРАСИЈАБ—АЛП ӘР-ТОНГА

Үмумтүрк тарихиндә «Әфрасијаб» вә «Алп Әр-Тонга» адлары чохданкы мүбаһисә објектидир. Мәсәлә бурасындадыр ки, Алп Әр-Тонганын фарсча мәнбәләрдә Әфрасијаб адландырылмасынын мәкан вә заман координатлары ајдын дејил. Гијасәддин Гејбуллајев јазыр: «Пәһләви дилиндә олан бир мәнбәдә дејилир ки, Атурпаканда Кәндилиндә олан бир мәнбәдә дејилир ки, Атурпаканда Кәнчә шәһәрини туранлы Әфрасијаб тикдирмишдир. Бу, «Авеста»да ады чәкилән вә иранлыларын (фарсларын) ади дүшмәни сајылан Туран падшаһы Франграсиан адлы шәхсдир. Франграсиан «Шаһнамә»дә Әфрасијаб адландырылмышдыр. Чох күман ки, Франграсиан Әфрасијаб адынын јазылыш формасыдыр. Әфрасијаб түркчә **абра** —«хилас едән», «горујан», «сахлајан», «хејир верән», «бөјүк хидмәт көстәрән», «еһтијачдан гуртаран» сөзүндән, -си (-чи) шәкилчисиндән вә **әп, әб** — «бачарыглы» «маһир», «фәрасәтли», «ишчил» сөзүндән ибарәт аддыр. «Әфрасијаб» түркчә «Абрасијаб» адынын фарслашдырылмыш формасыдыр вә тәдгигатчыларын бу ады фарсмәншәли сајмалары гондармадан башга бир шеј дејил (8, 159). Әлбәттә, сөзләрә хүсуси ачар салмаг истеʼдады олан, дил материаллары әсасында Азәрбајчан тарихиндә бир чох мәтләбләри јеринә гојан Г. Гејбуллајевин бу саһәдәки хүсуси габилијјәтини көстәрмәклә јанашы еʼтираф етмәлијик ки, јалныз тәкчә сөзлә, ону чәкчевир едиб чөзәләмәклә һәмишә дүзкүн нәтичәјә кәлмәк мүмкүн олмур. Бурада адын, сөзүн тәкчә шәкли тәрәфләри илә дејил, онун тарихи илә бағлы, јени мәʼна кәсб етмәси илә әлагәдар әлавә мәʼлуматлар нәзәрә алынмалыдыр. Биз бурада Г. Гејбуллајевин Әфрасијабын шәхсијјәти илә бағлы чох дәјәрли еһтималыны сонраја сахлајыб ад һаггындакы мүлаһизәләрини елми мүддәа кими гәбул едә билмирик. Бу барәдә Б. Г. Гафуровун мүлаһизәсинә нәзәр салаг. Әфрасијабын фарсча сәсләнмәсинә бахмајараг о да бу ады индики дејимдә олдуғу кими гәбул етмир. Б. Г. Гафуровун «Тачикләр» китабынын 22-чи сәһифәсиндә бир гејди вардыр: «В. А. Лифшитс белә **күман** едир ки, Әфрасијабын соғдча илк ады «Паршиван» олмушдур. (Бу сөзүн һәрфи охунушу «Гара чајын үзәриндә»дир). Сонра о, тачикчә «Парсијаб» шәклиндә тәләффүз олунмушдур. Даһа сонракы јүзилликләрдә исә Әфрасијаб кими баша дүшүлмүшдүр».

Бу гејддән көрәсән мәгсәд нәдир? Мин илләр әрзиндәки Әфрасијаб дејиминә көлкә салмағын мәʼнасы нәдир? Ахы, һәмин адын өзү ирандиллиләрә мәхсусдур. Мәсәлә бурасындадыр ки, Әфрасијаб (Тур Фрасиак) әфсанәви һесаб едилән (әслиндә реал тарихи шәхсијјәт олан) улу түрк һөкмдары Алп Әр-Тонгаја ирандиллиләрин вердији аддыр. «Әфрасијаб гәдим иранлыларын шәр, пислик илаһиләринә вердикләри аддыр» (25, 37). Күја Әфрасијаб «аллаһларын мәканыны дивләрин очағына чевирмишдир» (6, 287).

Бу адын она пислик нијјәти илә верилмәсинә бахмајараг Алп Әр-Тонга һәр ики адда Шәргдә улулуг, јүксәклик, јенилмәзлик, гүдрәт, мудриклик символу кими анылмышдыр.

Һәтта ирандилли әсәрләрдә белә мүнасибәтдән асылы олмајараг Әфрасијаб гүдрәти еʼтираф олунур. «Авеста јаштларында дахларын гәһрәманлары әждәһаны... мәһв едән Керешасп вә гүдрәтли Иран шаһына гаршы мүбаризә апаран әфсанәви Әфрасијаб тәрәннүм олунур» (17, 51).

Зәннимизчә, Б. Г. Гафурову нараһат едән ирандејимли Әфрасијаб сөзүнүн архасында бөјүк түрк Алп Әр-Тонганын дајанмасыдыр. Әкәр Әфрасијаб шәһәри о түркүн ады илә бағланса, Гафуровун «Орта Асија вә Газахстанын та гәдимләрдән ирандиллиләр әразиси олмасы» барәдә консепсијасы зәрбә алтында галыр. Чүнки Алп Әр-Тонга—Әфрасијаб һаггындакы дејимләрдә онун бөјүк гуручу олмасына шәһадәт верән мәʼлуматлар чохдур.

Гәдим мәнбәләрдә Бухара галасынын Сијавуш вә Әфрасијабын әфсанәви дөврләриндә тикилдији гејд олунур (17, 178).

«Адурбајаган тәрәфләрдә Ганзак шәһәрини Туранлы Әфрасијаб тикдирмишдир» (18, 6).

Көркәмли тәдгигатчы Шамил Чәмшидовун «Милләт» гәзетинин 20. IX. 1994-чү ил тарихли нөмрәсиндә дәрч етдирдији «Милләтимиз вә милли дилимиз һаггында» адлы мәгаләдән парчаны олдуғу кими вермәји лазым билирик: «Бәʼзи мәнбәләрдә антик түрк сәркәрдәси Алп Әр-Тонганын прототипи, «Шаһнамә» гәһрәманы, Туран

падшаһы һәмин Әфрасијаб Азәрбајчанын Нахчыван шәһәринин баниси кими гејд олунмагдадыр. XVI әсрин ән мәшһур түрк чоғрафијашүнасы Евлија Чәләби «Сәјаһәтнамә»синдә јазыр: «Нахчыван—Азәрбајчан һүдудунда башга ханлыгдыр ки, ханы чох әскәрә маликдир. Бу шәһәри замани-гәдимдә шаһ Әфрасијаб бина етмишдир ки, һала әждадларынын мәдфун олдуғу гүббәләр нүмајандыр». «Дивани-лүғәти түрк»дә дејилир: «Барчук шәһәри Әфрасијабын шәһәридир» (I ч., с. 381)..

Бүтүн бунлар бөјүк һөкмдар вә сәркәрдәнин һәм дә бөјүк гуручу олмасы барәдә тәсәввүр һасил етмәјә имкан верир.

Алп Әр Тонгаја өз халгына сонсуз мәһәббәтини изһар етмәсинә даир фикирләр дә иснад едилир. Л. Н. Гумилјов јазыр: Тарихчи Фәхрәддинә көрә, Түркләрин падшаһы сон дәрәчә мүдрик вә ағыллы адам кими танынан Әфрасијабын кәламлары ичәрисиндә беләә бир кәлам да вар: «Түрк балыггулағы ичәрисиндәки мирварини хатырладыр; нә гәдәр ки, өз гынындадыр һеч бир гијмәти јохдур. Лакин балыггулағынын ичиндән чыхан кими о, гијмәтә минир. Падшаһларын тачларыны, шаһзадә ханымларын бојун-боғазларыны вә гулагларыны бәзәјир» (10, 177).

Иш беләә кәтирибдир ки, түркләрә бу гәдәр јүксәк гијмәт верән улу һөкмдар Алп Әр-Тонгаја онлар да өз мәһәббәт, еһтирам вә сәдагәтләрини мүхтәлиф јолларла изһар едәјибләр. Түрк дүнјасынын сонракы дөврләрдә ән мүгтәдир гәһрәманларынын мәһз Алп Әр-Тонга сојуна мәнсуб олмалары барәдә мүлаһизә вә фикирләр мејдана чыхыб.

Шамил Чәмшидов «Милләт» гәзетинин һәмин нөмрәсиндә дејир: «Академик В. В. Бартолд Әфрасијаб нәслинин һәлә монгол һакимијјәти дөврүндә гәдим Түркүстанда давам етмәсини гејд едәрәк јазыр ки, Түркүстанда 500 ил (840—1212) һакимијјәт сүрмүш Гараханлар өзләрини анчаг түрк вә Әфрасијаб нәсли һесаб едирдиләр... Сәлчуг нәсли дә Гараханлар кими өзләринин мәншәчә Әфрасијаб төрәмәләри олмасы әфсанәсини гәбул етмишләр».

«IX әсрин сонларында вә X әсрин әввәлләриндә Оғуз дөвләтинин сүбашысы Кыныкк бојунун бәји Докак бәј иди. Докак бәј Хәзәр чөлләриндә јашајан бүтүн түрк бојлары арасында Темир јајлыг (Дәмир јајлы) ләгәби илә танынырды. Һәгигәтән дә дәмир кими гүввәтли (мөһкәм), өзүнә күвәнән вә ләјагәтли бир инсанды. Јај исә гәдим түркләрдә һакимијјәт символу иди. Онун әфсанәви Түрк һөкмдары Алп Әр-Тонганын сојундан олдуғуну сөјләјән тарихчиләр дә вардыр. Бунлардан бири Тоғрул бәјин вәзири ибн Һәссулдур (25, 44—45).

Алп Әр-Тонгаја—Әфрасијаба ән јүксәк гијмәт верән даһи Низами Кәнчәви олмушдур. Бөјүк шаирин «Хосров вә Ширин» әсәриндә Азәрбајчандакы Албан дөвләтинин түрклүјүнә шәһадәт верән бир бејт вардыр. Ону сәтри тәрчүмәдә вермәји мүнасиб билдик:

«О, (Кејхосров) ајдырса, биз дә күнәшик,
О, Кејхосровдурса, биз Әфрасијабыг».

Мәнбәләрдә әфсанәви адландырылан, Низаминин күнәшә бәнзәтдији Әфрасијаб—Алп Әр-Тонга доғрудანмы халгын хәјалында, бәдии тәфәккүрүндә јаратдығы гәһрәмандыр, јохса онун реал, керчәк шәхсијјәт олмасына даир тарихи бир зәмин вардыр? Түрк халглары мин илләр әрзиндә јүзләрлә гәһрәман јетирмишләр, лакин онларын һеч биринин өмрү Алп Әр-Тонганынкы гәдәр узун олмајыб. Чүнки о өзүнү өз гәһрәманлыглары, өз көзәл вә бөјүк әмәлләри илә әфсанәләшдирмишдир; бу гәһрәманын ајаглары алтында мөһкәм зәмин варды—Азәрбајчан торпағы! Амма нә едәсән ки, Азәрбајчан тарихинин гәдим дөврүнүн талеји кими Алп Әр-Тонганын да бәхти кәтирмәјиб. Онун Азәрбајчанла бағлылығы, реал тарихи шәхсијјәт олмасы мәсәләсиндә Чавад Һеј'әтин тапынтысы да бөјүк мараг доғурур: «Бозгыр күлтүрүнүн мәншәјини бә'зи мүәллифләр искит вә ја сакларла бағлајырлар. Искитләр Гара дәнизин гузеј бозгырларындан (чөлләриндән) Түркүстана гәдәр јајылмышлар. Һеродотун јаздығына көрә, түркләр ерамыздан әввәл VI—VII әсрләрдә Шәргдән кәлиб искитләрлә бәрабәр јашамышлар вә онларын һаким тәбәгәсини гурмушлар. Алп Әр-Тонга да (Әфрасијаб) онларын хаганы олмушдур» (26, 44). Ч. Һеј'әт бу мәсәләни бир гәдәр дә ирәлиләтмишдир. Өндә бу мәтләб елми әсасларла дәгигләшдириләчәкдир.

Үмумтүрк тарихшүнаслығына бир Мете дүјүнү салынмышдыр. Бу дүјүн гәдим түрк дөвләтчилик тарихини ерадан өнчә IV әсрдән даһа әввәлләрдә арамаг имканларыны мәһдудлашдырырды. Рәфиг Өздәјин «Түркүн гызыл китабы» Метедән өнчәки түрк дөвләтчилик тарихини ишыгландырмаға мүәјјән јардымчы ола биләр. Рәфиг Өздәк өзү түрк хаганлыгларыны Метедән башласа да Бөјүк Һун империјасындан әввәлки дөврләрә мүәјјән чығырлар олдуғуну алиманә бир еһтијатла ирәли сүрүр. «Түрк тарихини јазанларын әсил мөвзуја «Бөјүк Һун императорлуғу» илә башламалары һарадаса бир ән'әнә

һалыны алмышдыр. **Бир милләтин варлығы, мүстәгил дөвләт һалына кәлмәсиндән, һәлә бир чаһан империторлуғу гурмасындан сонра башлаја билмәзди** (Гара — М. А.).

Тариxчиләр буну хатырладыр, амма императорлуғун гурулмасындан өнчәки һадисәләр һаггында јетәрли мә'луматлар вермирдиләр. Бир аз керијә гајыдынча түрк олдуғу анлашылан саклара, бөјүк бир түрк һөкмдары олдуғу билинән әфсанә гәһрәманы Алп Әр-Тонгаја, даһа әввәл (е. ә. 1050-чи ил) Чинә ахын етдикләри вә бурада Чу ханәданыны гурдуглары анлашылан бир Түрк гөвмүнә раст кәлирдиләр.

Е. ә. 7-чи јүзилдә өлән Алп Әр-Тонганын халгы тәрәфиндән чох севилән бир түрк хаганы олдуғу дәгиг билинир, **амма бу хаганын идарә етдији дөвләт һаггындакы мә'луматлар тапылмыр, ја да мә'луматлар чох аз олурду»** (26,5)..

Һуманитар елм о заман һәгиги елм ола биләр ки, өзүнәмәхсус бир ганунаујғунлуға әсаслансын. Алим бүтүн варлығы илә дујур ки, үмумтүрк тарихинин «Менделејев чәдвәлиндә» хүсуси чәкиси мә'лум, башга кејфијјәтләри мәчһул олан бә'зи маддәләрин ханәләри бошдур. Бу маддә вар, лакин елм үчүн һәлә тапылмајыб.

«Түркүн гызыл китабы»нда Алп Әр-Тонга һаггындакы мә'луматлар (чох тәәссүф ки, мә'луматларын мәнбәләринин IV **китабда көстәриләчәји вә'д едилмишдир) онун** һансы дөвләтә хаганлыг етдијини ајдынлашдырмаға көмәк едир.

Азәрбајчанда ерадан әввәл VII—VI әсрләрдә Гафгаз сыра дағларындан Урмија көлүнүн һәндәвәрләрини дә әһатә едән гүдрәтли Оғуз—түрк дөвләти мөвчуд олмушдур. Јунан мәнбәләриндә онун ады «Скит чарлығы», Ассурија, јәһуди мәнбәләриндә исә «Ишгуз чарлығы» олмушдур. Фарслар скитләрә таныш олдуглары сакларын адыны шамил етмишләр.

Ишгузлар Азәрбајчана ерадан әввәл VII әсрин башланғычында индики Дәрбәнд кечиди васитәсилә кәлмиш, илк нөвбәдә тез-тез Азәрбајчан торпагларына таланчы басгынлар едән Урарту дәстәләрини әразидән говмуш, Ишгуз дөвләт гуруму јаратмыш, сонра Ассуријаја гаршы мүһарибә апаран Манна дөвләти вә Мидија өлкәсинә көмәклик көстәрмиш, һәтта бу мүһарибәдә һәлледичи гүввә кими чыхыш етмишләр.

Ассурија дөвләти тез бир заманда гејри-ади гүввә илә үзләшдијини һисс едәрәк Ишгуз дөвләти илә данышыға кирмиш, чар өз гызыны Ишгуз башчысына әрә вермиш, гоһумлуг вә иттифаг јаранмышдыр. Бу мүһарибәдә Манна өз итирилмиш торпагларыны кери гајтармыш, мидијалылар Ассуријадан асылылыг дәрәчәсини хејли азалтмышдыр. Әтраф өлкәләр, биринчи нөвбәдә Ассурија тәрәфиндән бир дөвләт кими танынан ишгузлар Өн Асијада апарычы рол ојнамаға башламышлар.

Ишгузларын үч башчысынын ады чәкилир. Онлары Өн Асијаја кәтирән Испака (Олжас Сүлејменов онун адыны «избилән», «габагкөрән» кими мә'наландырмышдыр вә бә'зи түрк сојларында бу ада тәсадүф едилдијини көстәрмишдир), Партатуа олан икинчи адын мә'насыны ачмаг мүмкүн олмамышдыр. Үчүнчү ад исә аз, ја чох дәрәчәдә Һун шанјусу Метенин ады илә сәсләшән Мадидир.

Мадинин атасы зәнн едилән Партатуа («Алп Әр-Тонга» дастанында бу ад Печенег Казан шәклиндә кедир) Ишгузун Өн Асијада сөзү өтән бир дөвләт кими формалашмасында хүсуси рол ојнамышдыр. Ады чәкилән бу үч чарын ән бөјүк ишләр көрәни Мади олмушдур. Онун һакимијјәти илләриндә Ишгуз чарлығы империјаја јахын бир гурума чеврилмишдир. Онун дөврүндә бүтүн Иран јајласы Ишгуз дөвләтинә табе иди. Ишгузлар Мисирдән (Фирон Псамматехдән), Исраилдән, Суријадан вә с. өлкәләрдән мүтәмади хәрач алырдылар. Онлар һәмин өлкәләрә вахташыры јүрүшләр едирдиләр.

Кичик Асијадакы гәдим дөвләтләр дә ишгузларын тә'сир даирәсиндә олурдулар. Мади өзүнүн чевик, сүр'әтли һәрби јүрүшләри илә дүшмәнләри ләрзәјә салырды. Тәәссүф ки, Мадинин дастанларда сөјләнилән бөјүк гуручулуг ишләри барәдә тарихдә елә бир дәгиг мә'лумат јохдур. Беләликлә, Мади дә, Алп Әр-Тонга да ерадан әввәл VII әсрдә һөкмдарлыг етмишләр.

«Гызыл китаб»да онлары даһа дәгиг јахынлашдыран башга бир мә'лумат да вар. Алп Әр-Тонганын «идарәсиндәки дөвләтин Сака түрк императорлуғу олдуғуну сөјләјән тарихчиләр чохалмышдыр. Бу дөвләтин ады, бәлкә, онун адыјла, ја да бабасы Печенег Казан адыјла сөјләнирди» (25, 37).

Бурада печенег сөзү Ишгуз дөвләтинин түрклүјүнә, Казан да онун «Дәдә Горгудла» бағлылығына әлавә дәлилдир.

Һәмин китабдан башга бир мә'лумат: «Алп Әр-Тонга Иран (Мед) һөкмдары Кејхосров тәрәфиндән **бир зијафәтә** чағрылараг һијлә илә өлдүрүлмүшдүр» (25, 37).

Бурада Мадинин Алп Әр-Тонга вә ја Алп Әр-Тонганын Мади олмасына (Ишгуз һөкмдары) һеч бир шүбһә јери галмыр.

«Мидијалыларын өзләринин дедикләринә көрә онлар искидләрин (ишгузларын) әлиндән һијлә васитәсилә гуртара билмишләр. Фраортанын оғлу Киаксар вә онун адамлары, дејиләнә көрә, искидләри (ишгузлары—М. А.) вә онларын рәиси Мадини кеф мәчлисинә кәтириб, кефләндирәрәк бурада онлары гылынчдан кечирмишләр. Лакин ишгузларын бир һиссәси шәхси кешикчи (гвардија—М. А.) сифәтиндә Киаксарын јанында галмышдыр. О, ишгузлары өз дөјүшчүләринә һәрби иши, хүсусилә онларын чох мүкәммәл малик олдуглары охатманы Мидија кәнчләринә өјрәтмәјә мәчбур етди. Мидија ордусу јенидән гурулду, әввәлки гәбилә бөлкүсү әвәзинә, силаһларын нөвүнә көрә бөлүндү; бу әһәмијјәтли дәрәчәдә онларын дөјүш габилијјәтини артырды (14, 11).

Мидијалылар 28 ил Ишгуз чарларынын вассаллары олмушлар; онлар бу дөвләтә там табе идиләр. Оғуз алајларынын ачыг дөјүшләрдә, гылынч күчүнә, ган баһасына гурдуглары бөјүк дөвләт чох асан јолла итирилмишди. Бу сәлтәнәти ја өзүндән чох-чох күчлү бир дөвләт, јахуд да гәзәбли халг үсјанлары јыха биләрди. Бунларын һеч бириси олмајыб. Нә Ишгуз дөвләтинин һәндәвәриндә ондан гүдрәтли дөвләт варды, нә дә Ишгуз дөвләти өз идарә-үсулу илә һаким олдуғу әразиләрдәки халглары үсјан һәддинә чатдырмышды. Ишгуз дөвләти һијлә вә хәјанәт нәтичәсиндә өз әввәлки гүдрәтини итирмишди. Мидијалыларын башчысы Киаксар Ишгуз һөкмдары Мадини вә јахын адамларыны зијафәтә дә'вәт едиб кефләндирдикдән сонра гылынчдан кечиртдирмишди. Һадисәнин мәһз belә олмасына Һеродот да шәһадәт верир.

«Гызыл китаб»да мәнбәји көстәрилмәјән (һәр һалда фарс мәнбәјидир) мә'луматда тарихдә Мидија һөкмдары кими мә'лум олан **Киаксар** Иран (Мед) һөкмдары **Кејхосров** кими верилмишдир. Бурада да тәәччүблү бир шеј јохдур. Суи-гәсд, сарај чеврилиши нәтичәсиндә һакимијјәтә кәлән иранлы фарс Кир өзүнү Иран вә ја фарс һөкмдары јох, мәһз Мидија һөкмдары е'лан етмишдир. Зира һәмин дөврдә Иран вә ја фарс дејил, чох бөјүк әразиләрә фүтуһатлы јүрүшләр етмиш, Ассурија кими гәдим бир дөвләтин мәһвинә сәбәб олмуш **Мидија дөвләти** танырды. Беләликлә, Рәфиг Өздәјин мүрачиәт етдији мәнбәләр Мидија тарихини «өзәлләшдириб» Иран тарихинә гатмышлар.

«Гызыл китаб»да Алп Әр-Тонганын өлүм һадисәсинин тарихи дә Мадинин гәтл тарихи илә ејнидир. Китабда дејилир: «Бу һадисә е. ә. 624-чү вә ја 625—626-чы илдә баш верди. Ассурија гајнагларында **Мадува**, Һеродотда **Мад**јәс кими кедән гәһрәманын да Алп Әр-Тонгадан башгасы олмадығы анлашылыр (25, 37—38). Г. Гејбуллајев белә бир нәтичәјә кәлир: «Еһтимал ки, Әфрасијаб тарихи шәхсијјәтдир вә Мидијада јашајан сакларын—турларын башчысы олмушдур. Доғрудур, мәнбәләрдә онун һаггында мә'лумат јохдур. «Авеста»да дејилир ки, тур (сак) тајфасындан олан Франграсиан иранлыларын (аријләрин) Арвушајана «өлкә»сини тутмуш, лакин Иран шаһы Кејхосров ону Чичәст (индики Урмија) көлү јанында өлдүрмүшдүр» (8, 159).

Г. Гејбуллајевин еһтимал вә мә'луматы башга мәнбәләри тамамлајыр. «Түркүн гызыл китабы»нда дејилир: «Алп Әр-Тонганын адындан вә гәһрәманлығындан мухтәлиф милләтләрин тарихләриндә сөз ачылмасына бахмајараг бу мәнбәләр онун башында дурдуғу дөвләт һаггында јетәрли мә'лумат вермир»[1].

Алп Әр-Тонганын түрк дүнјасында вә Јахын Шәргдә бу гәдәр мәшһур олмасы, әлбәттә, һәр шејдән әввәл онун Ишгуз дөвләтини Өн Асијада бу гәдәр гүдрәтли етмәси, һәмин дөвләтин һәсәд вә һејранлыг доғуран уғурлары олмушдур. Ишгуз дөвләти өзүндән сонра мејдана чыхмыш ики гүдрәтли дөвләтин, Мидијанын вә Иранын јаранмасында бәлкә дә һәлледичи рол ојнамышдыр.

Киаксар (Кејхосров) үсјан галдырмамыш, ишгузлары ачыг дөјүшдә мәғлуб етмәмиш, мәкрли бир һијлә илә онларын башчыларыны мәһв етмишдир. Бу үсул Өн Асијада, даһа доғрусу һәмин рекионда сонралар бир дәб һалында вахташыры баш верәчәкдир (мәсәлән, Мидија һөкмдары Астиағын Кир тәрәфиндән деврилмәси).

Е. ә. VII әсрин сонларына доғру Ишгуз чарлығы Мисир, Исраил, Сурија рекионларында да сајылан, еһтијат едилән, бә'зән ваһимә доғуран гүдрәтли бир дөвләт олмушдур. Онлар рекиондакы бүтүн дөвләтләрлә мухтәлиф, о чүмләдән дипломатик мүнасибәтләрдә олмушлар. Бураја Ассурија, Мидија, Манна, Урарту, Мисир, Бабилистан, Фәләстин, Исраил, Лидија вә бир сыра адлары бу күнә кәлиб чыхмајан јарыммүстәгил кнјазлыглар дахилдир.

Бүтүн алимләрин е'тираф етдикләри кими мөвчудлуғу әрзиндә Ишгуз дөвләти рекионда һәлледичи гүввә олмуш, Өн Асијанын хәритәсинин дәјишмәсиндә, онун тарихиндә јени мәрһәләнин мејдана чыхмасында јени гошун нөвләринин, јени дөјүш үсулларынын, монолит сү-

[1] А. Мәммәдовун Ишгуз дөвләтинә һәср олунмуш «Оғуз сәлтәнәти» адлы китабында бу дөвләт һаггында хејли мә'лумат верилмишдир.—Бакы, Азәрнәшр. 1992.

вари ордунун јаранмасында мүһүм рол ојнамышдыр. Ерадан әввәл 673-чү илдә Гафгаз сыра дағларындан Урмија көлү әтрафына гәдәр индики Тәбриз әразисини еһтива едән Ишгуз чарлығы Өн Асија рекионунун бүтүн һакимләри тәрәфиндән рәсмән бир дөвләт кими танныр. Онун нүфузу бөјүк иди, әтрафдакы дөвләтләр онунла разылашмалы идиләр. Лазым кәләндә онлар Кичик Асијанын дәринликләринә гәдәр һәрби рејдләр едирдиләр. Ер. әв. 653—652-чи илләрдә мидијалылар Ассурија һүчум едирләр. Гәдим Ассурија үчүн олдугча тәһлүкәли вәзијјәт јаранир. Ассуријанын мүттәфиги олан Ишгуз дөвләти онун көмәјинә кәлир. Һәмин мүһарибәдә һәлледичи ролу Мадинин (Әфрасијаб, Алп Әр-Тонга) башчылыг етдији Ишгуз ордусу ојнајыр. Мидија мәғлубијјәтә уғрајыр. Онун башчысы Фраорт (Каштарати) дөјүшдә һәлак олур. Мидија Ассуријанын дејил, Ишгуз дөвләтинин һакимијјәти алтына кечир. Бундан сонра Ишгуз дөвләти империја типли гурума чеврилир вә бу дөвр—625-чи, јахуд 626-чы илә гәдәр, јә'ни Мадинин—Алп Әр-Тонганын хәјанәт јолу илә һәлак олдуғу илә гәдәр давам едир.

Һәмин илләрдән сонра Ишгуз икинчи дәрәчәли дөвләтләр сырасына кечир. Бу дөвләт өз варлығыны ер. әв. 593-чү илә гәдәр сахлаја билир. Һәмин ил Киаксарла Ишгуз башчылары арасында Ишгуз чарлығынын там ләғви илә нәтичәләнән мүнагишә баш вермиш вә бу да Лидија—Мидија мүһарибәсинин башланмасы илә нәтичәләнмишдир. Вахтилә ишгузлар Лидија дөвләтини мәһв олмаг тәһлүкәсиндән хилас етмишдиләр. Лидијалылар ишгузларын јахшылығыны унутмамышдылар. Онлар Лидијаја пәнаһ кәтирмиш Ишгуз башчыларыны Мидија һөкмдарынын тә'кидли тәләбләринә бахмајараг өз һимајәләри алтына алдылар. Мидијанын доғрудан мүстәгил дөвләт кими јаранмасыны да 625-чи илдән, јә'ни Мадинин һәлакы илиндән көтүрмәк лазым кәлир. Ишгуз дөвләтинин бүтүн дөјүш ән'әнәләрини өзүнүнкүләшдирән Мидија Өн Асијада гүдрәтли империјаја чеврилир. Бу дөвләт 550-чи илә гәдәр давам едир. Һәмин илдән Өн Асијада Әһәмәниләр дөвләти үстүн мөвгеја малик олур.

Әввәлләр мидијалылар, даһа сонра исә фарслар классик дөвләтләрә хас олан чәһәтләрлә Ишгуз дөвләтинә мәхсус үстүн чәһәтләри синтез јолу илә гүдрәтли вә чевик дөвләтләр јарада билмишләр.

Ишгузларын мүәјјән һиссәси Мадинин өлүмүндән сонра кәлдикләри јолла (Дәрбәнд кечиди илә) Гара дәниз саһилләринә гајытмыш, Гара дәниз әтрафы Искид (ишгуз) дөвләти јаратмышлар. Икинчи гол Киаксарла мүнагишәдән сонра Кичик Асијаја көчмүш, Лидијада мәскунлашмышлар.

Үчүнчү гисм ишгузлар Гафгаз сыра дағларындан Урмија көлүнү дә еһтива едән бөјүк бир әразидә, даһа доғрусу, вәтәнләриндә галмыш, башга сатраплыглардан фәргли мүәјјән мухтар статуса малик олмуш, әввәл Мидија, сонра Иран дөвләтләриндә әсас сүвари ордуну тәшкил етмиш, бир сыра һалларда сәркәрдәлик мөвгејиндә олмушлар.

Бәс дөрдүнчү гисм? Бу барәдә нә И. М. Дјаконовун, нә И. Әлијевин, нә дә башга алимләрин јазыларында бир сөз дејилмир.

Һеродотда искидләрин (ишгузларын) е. ә. VII әсрин әввәлләриндә Мәркәзи Асијанын дәринликләриндән чыхыб Хәзәр саһили (Дәрбәнд кечиди) илә Өн Асијаја кәлмәләри, бурадакы һәрәкәт вә фәалијјәтләри ерадан әввәл VII әсрдә һәмин јолла Өн Асијаја кәлмиш оғузларын фәалијјәтләри илә бир сыра һалларда синхрон шәкилдә изләнир (һәтта Мисирдән хәрач алынмасы да) (23).

Ишгузларын Азәрбајчанда галан һиссәсинин ерадан әввәл 593-чү иләдәк өз дөвләтләрини јашатмалары, онларын мүәјјән гүввәјә вә кифајәт саја малик олмаларына дәлаләт едир.

«Оғузнамә»дә исә көстәрилир ки, оғузлар Ана јурдларындан чыхандан тәхминән 50 ил сонра бу дәфә Хәзәрин чәнубу илә Орта Асијаја гајытмышлар. Ишгузларын Азәрбајчандакы дөвләтләринин јашыны (тәхминән 80) јада салсаг, ишгузларын—оғузларын Азәрбајчана кәлиб дөвләт гурмаларынын, «Оғузнамә» оғузларынын (һеч бир итки вермәдән әфсанәви Оғуз башда олмагла) Орта Асијаја кетмәләринин 50 ил һесабы илә Мадинин (Алп Әр-Тонга, Әфрасијаб) өлүмү илә тәхминән бир вахта дүшдүјү мүәјјәнләшир; јә'ни онлар Мадинин өлүмүндән сонра кетмишләр. Бурада икинчи бир мүлаһизә үчүн дә јер галыр. Ишгузларын бөјүк бир һиссәси Азәрбајчаны тәрк едиб Орта Асијаја кетдикдән сонра Ишгуз дөвләтинин орду сарыдан әввәлки гүдрәти галмадығындан Кејхосров (Киаксар) Мадини хәјанәткарлыгла өлдүрмәјә чәсарәт етмишдир.

Беләликлә, оғузлар Орта Асијаја өзләри илә Мади—Алп Әр-Тонганын икидликләри, мүдриклији, гуручулуг ишләри илә бағлы әфсанәләшмәјә башлајан әһвалатлар кәтирмишләр.

«Оғузнамә»нин јазы тәрзиндән, үслубундан, шәрһләриндән, һәтта ајры-ајры түрк сөзләринин мә'на иза-

һындан там ајдын олур ки, мүәллиф (Рәшидәддин) әсәри гәләмә аларкән әлинин алтында кифајәт гәдәр јазылы мәнбә вә мә'луматлар, һәмчинин рәвајәт вә сөјләмәләр олмушдур. Әһатә етдији узун бир дөврә көрә «Оғузнамә»ни зәнкин халг мүдриклији һопмуш, вәтәнпәрвәрлик вә тәәссүбкешлик дујғулары илә долу (һәтта мүәјјән мә'нада мәгсәдјөнлү) даһија-нә бир әсәр адландырмаг олар. Ијирми дөрд бој (тајфа) бирлијиндән тәшәккүл тапмыш оғузлар, һәмин ијирми дөрдә дахил олмајан тајфа вә тајфа иттифагларыны гәтијјән өзләриндән кәнарлаш-дырмаг истәмирләр. Әксинә, онлар ујғурлары да, гып-чаглары да, кәнкәрләри дә (канглы), гарлуглары да, халачлары да өзләрининки һесаб едирләр. «Оғузнамә»-дә бирлик мејли чох күчлүдүр. Орада ијирми дөрдә дахил олан бечәнә тајфасынын ады чәкилмир (чәдвәл-дән башга), лакин кәнкәрләрин башга ады (канглы) бир нечә јердәдир. Оғуз ујғурлары вә канглылары (кәнкәрләри) өзү илә элли иллик һәрби сәфәрә апарма-мыш, онлара јурду горумаг вәзифәсини һәвалә етмиш-ди. Дастанын бир нечә јериндә канглыларын һадисә-ләрдә иштиракы онларын мүәјјән гисминин сәфәрдә олмасына дәлаләт едир, бечәнәнин синоними олан кән-кәр-канглынын бир һиссәсинин ијирми дөрдә дахил олмасыны көстәрир.

Китабын тәрҹүмәчиси, тәртибчиси вә шәрһчиси Р. М. Шукүрова мүгәддимәдә Әбу-л-Газијә истинадән дејир ки, Оғуз сүлаләсинин һакимијјәтдә олдуғу дөвр-ләрдә оғузлардан асылы олмајараг ујғурлар вә канглы-лар (кәнкәрләр) мөвҹуд идиләр. «Оғуз һаггында дас-танда дејилир ки, канглы (кәнкәр) вә ујғур тајфалары Оғуза гәдәр мөвҹуд идиләр» (31, 16).

Кәнкәрләрин Оғузу һәрби сәфәрдә мүшајиәт едән һиссәсинә (көрүнүр 24-ә дахил олан һиссәјә) ән мәс'ул вәзифәләр тапшырылыр. Китабда канглылар арабанын илк ихтирачылары кими тәгдим олунур. Онларын сој адынын да араба илә бағлы олдуғу көстәрилир (канг-лы—јә'ни арабалы).

Онларын һәлә һәрби сәфәрә чыхмаздан әввәл Талас вә Сајрамдан башламыш Мавәраүннәһр, Бухара вә Харәз-ми, һәмчинин Гарчистаны вә с. јерләри тутдуғу көстә-рилир. Хәзәрин ҹәнуб саһили илә Орта Асијаја гајыдан Оғуз Сәмәргәнд шәһәрини сәфәрдә она дәјәрли мәс-ләһәтләр вермиш Јушу Хоҹаја игта кими бағышлајыр (Бу һадисәни биз Сәмәргәнд адыны јада салмаг үчүн хатырладыг).

Маһмуд Гашгарлынын сөзләрини дә јада салаг: «...Јенә беләчә «Семиз кәнд» дејирләр. Бөјүк олдуғундан белә дејилмишдир. Фарсиада «Сәмәргәнд» дејәрләр» (31, 343).

«Семиз» кәлмәси «Дәдә Горгуд»да да вар. Бөјүк, јекә, ири мә'насында гојуна аид едилмишдир.

Бүтүн бу екскурсдан мәгсәд одур ки, түркләр ерадан әввәл 8—7-ҹи әсрләрдән, бәлкә даһа әввәлләрдән Ма-вәраүннәһрин вә Хорасанын мәскунлары олмушлар. Вә дејәндә ки, Саманиләр сүлаләсинин биринчи һөкм-дары оғуз Саман Јавгудур, бу инкаредилмәз бир һәги-гәтдир. X—XI әср оғузлары Хорасандан кечиб Иран вә Кичик Асијаја һәрәкәт едәрәк Сәлҹуг империјасыны гурмушлар. Буну һеч дә индики тарихчиләрин, хүсусилә, түрк тарихчиләринин шәрһ етдикләри кими гәбул етмәк олмаз! Оғузлар һәмин әразиләрә бабаларынын тәхми-нән онлардан мин беш јүз ил әввәл шималдан Хәзәрин башына доланараг Ич Оғуз дөвләтини гурдугдан сонра кәлдикләри јолла гајытмышлар. Һәмин мин беш јүз ил әрзиндә Кичик Асијада киммерләр, ишгузлар, даһа сонракы дөврләрдә һунлар мәскунлашмышдылар. Бу мүддәт әрзиндә ән гәдим түркләр Кичик Асијанын си-јаси һәјатында фәал иштирак етмәсәләр дә өз сајсыз-һесабсыз һејван сүрүләри илә һәмин әразинин игтисади һәјатында мүһүм рол ојнамышдылар. Гуру јердә (өзкә јери мә'насында) нәинки империја, һеч ханлыг да гур-маг олмаз. Сәлҹуг оғузлары Кичик Асијаја кәләндә ора-да кифајәт гәдәр түрк сојлу әһали варды вә мәһз онлар да Сәлҹуг, онун давамы Османлы империјасынын зә-мини, дајаг нөгтәси вә арғачы олдулар. О ки, галды Азәрбајҹана, бурада артыг е. ә. VII әсрдә Ишгуз дөвләт гуруму мөвҹуд иди вә Азәрбајҹан түркләри јенидән мүс-тәгил дөвләт јаратмаг јолунда узунмүддәтли мүбаризә јолуну тутмушдулар. Бурада гәдим түркчүлүк ән'әнәләри даһа күчлү иди. Маһмуд Гашгарлынын Гәзвин вә Гум шәһәрләрини Алп Әр-Тонга илә бағламасы тәсадүфи де-јилдир.

Суал олунур: Нә үчүн Алп Әр-Тонганын ады дәјиш-дирилиб она «шәр» илаһәләринә верилән Әфрасијаб ады верилмишдир? Сағлығында мисли көрүнмәмиш рәшадәтләр көстәрмиш, һәм дә көрүнүр, бөјүк гуруҹулуг ишләри көрмүш Алп Әр-Тонга өлүмүндән сонра дас-танлашмаға; әфсанәләшмәјә башламышдыр. Онун өлү-мүндән сонракы «һәјаты» да дүшмәнләрини сарсытмыш, ләрзәјә салмышдыр. Она олан үмумхалг, үмум-түрк мәһәббәтини, Мидија ордусу, сонралар Әһәмәни гошун-

лары сыраларында вурушан Ишгуз әскәрләринин мәһәббәтини дә сојутмаг үчүн һакимләр атәшпәрәст каһинләри көмәјә чағырмыш, онун адыны шәр аллаһлары пантеонуна салдырмышлар. Лакин гәрибә тәрәфи будур ки, Алп Әр-Тонга өз маһијјәтилә шәр формасыны да—Әфрасијаб адыны да аличәнаблашдырмышды. Тәкчә улу Низаминин Алп Әр-Тонганы Әфрасијаб адыјла күнәшә бәнзәтмәси бу фикрин сүбутуна көмәк едә биләр.

Алп Әр-Тонганын шөһрәт вә гүдрәт ишығы о гәдәр күчлү олмушдур ки, онун фарс бүрүнчәји олан Әфрасијабы ичәриндән шәффафлашдырмыш, өзүнүн түрк әсли илә көрүнмәјә башламышдыр.

Алп Әр-Тонга—Әфрасијаб ады түрк дүнјасында, хүсусилә Орта Асијада мисилсиз бир һөрмәт вә шөһрәтә малик олмушдур. Онун адынын Азәрбајчандан Орта Асијаја кечмәси вә бу гәдәр шөһрәтләнмәси просеси дә мүәјјән изаһат тәләб едир. Белә ки, Ишгуз, Мидија, Иран дөвләтләри тарихиндән бәһс едән алимләр Мадинин (Алп Әр-Тонга) Мисирлә, Исраиллә, Бабилистанла, Ассурија вә башга дөвләтләрлә әлагә вә мүнасибәтләриндән дөнә-дөнә данышмыш, Орта Асија әлагәләриндән бир кәлмә дә јазмамышлар. Әкәр бөјүк алим Маһмуд Гашгарлынын Алп Әр-Тонгаја «Мәрв шәһәрини јапан затдыр» демәсини, һәмчинин «Гашгара Ордукәнд дејиләр—ханын отурдуғу шәһәр демәкдир; чүнки Әфрасијаб һавасы јахшы олдуғундан бурада отурурду. Бурасы ашағы Чиндир» мә'луматыны әсас көтүрсәк белә күман етмәлијик ки, Алп Әр-Тонганын бөјүк Азәрбајчан дөвләтиндә һөкмдар олдуғу дөврдә Орта Асија да Ишгуз һакимијјәтинин тә'сир даирәсиндә олмушдур вә вахташыры Алп Әр-Тонга ораја да баш чәкирмиш. Бу, тамамилә мүмкүндүр. «Алп Әр-Тонга» дастанында Ҝанг дөвләтинин ады «түркләрин о заманкы пајтахты «Ҝанг шәһәри» кими чәкилир. Ејни заманда Ҝангдиз шәһәринин (галасынын) ады да һалланыр. Һәмчинин Алп Әр-Тонганын Алп Аруз адлы гардашы (јенә «Дәдә Горгуд») олдуғу да сөјләнилир.

Бүтүн бунлар ерадан әввәл VII—VI—V әсрләрдә Түркүстанла Азәрбајчан, даһа доғрусу Ишгуз дөвләти илә Орта Асија арасында һеч бир етник сәддин олмамасы һаггында бүтөв тәсәввүр һасил етмәјә имкан јарадыр вә түркләрин (оғузларын) Азәрбајчан торпагларына јалныз IX—X әсрләрдә кәлмәләри барәдә мифи дағыдыр.

Инди ајдынлашдырмаг мүмкүн олур ки, Б. Г. Гафу-

ров нә үчүн Әфрасијаб адынын гаршысына «Паршиван», «Парснаб» сөзләрини чыхарыр.

Беләликлә, биз јенидән әсас мөвзумуз олан Ҝанг дөвләтинә, онун пајтахты Сәмәргәндә вә илк ады Әфрасијаба гајыдырыг. Бүтөвлүкдә Орта Асијаны, Газахстаны ирандиллиләр мәскәни, ирандиллиләр әразиси һесаб едән иранпәрәст тарихчиләр Түркүстанын үрәји тимсалында олан Сәмәргәнди әсас һәдәф көтүрмүшләр. Јә'ни Сәмәргәндин ирандиллилији сүбута јетмиш кими көстәрилир (онлар буну һеч һәлл еләмәјә дә чәһд көстәрмирләр,буну аксиома кими көтүрүрләр). Онлар гејри-објективликләри илә түрк алимләри гаршысында «Түркүстанын Түркүстан олмасы проблемини һәлл етмәк вәзифәсини гојмушлар». Беләликлә, ирандилли ордулары көрә билмәдији ишләри ирандилли тарихчиләр өз үзәрләринә көтүрәрәк, узун илләр әрзиндә түрк торпагларыны «гәләмлә фәтһ етмәк» јолуну тутмушлар. Иранпәрәст тарихчиләрин мәгсәди нә олмушдур? Бу, елми мәгсәд дејил, сијаси мәгсәддир. Онлар сонракы өвладларына бир нөв сахта вәрәсәлик сәнәди, «купчи» тәртиб етмәклә мәшғул олмушлар. Онлар билмәли идиләр ки, белә јаланлар доғручу мүһарибәләрә кәтириб чыхарыр. Јахшы ки, Түркүн Маһмуд Гашгарлы кими нәһәнк, һалал, вәтәнпәрвәр оғуллары да вармыш. О өзүндән сонра мүәјјән мәтләбләри ача билмәк үчүн гызыл ачарлар да гојуб кетмишдир. Онун Сәмәргәнд һаггында дедикләрини, тәкрар көрүнсә дә, бир дә јада салаг: «Сәмәргәндә Симиз кәнд» дејилир, Шаш шәһәринә Дашкәнд дејилдији кими, Өзкәнд, Түнкәнд адлары да вардыр. Бу шәһәрләрин һамысынын ады түркчә олан «кәнд» илә јапылмышдыр. Бу шәһәрләри түркләр јапараг адларыны да өзләри гојмушлар. Бу адлар индијә гәдәр олдуғу кими галмышлар Беләликлә, биз Әфрасијабы Алп Әр-Тонганын шәрәфинә салынмыш шәһәр кими дә гәбул едә биләрик.

Инди әрәб чоғрафијашүнасы Әл-Истәхринин (930—933) китабына «Ҝитаб мәсалик әл-мәмалик» мурачиәт едәк. Чохлу сәјаһәтләр едән, Мавәраүннәһри дә хејли кәзән мүәллиф һәмин әразинин вилајәт вә бөлкәләриндәки шәһәрләрин сијаһысыны да вермишдир:

«Үсрөшәнә шәһәрләри: **Денфегәнкет, Бинкет, Чинанчекет, Нечакет, Бенакет, Харашкет, Әрдаланкет, Худејнкет, Нучукет, Фаранкет**, Ашбингу, **Кәнкәрәк**, Ҝебернә, Чебузан, Вердук, **Газак**, Некалик.

Илак шәһәрләри: пајтахт—**Тункет, Чүмә** мәсчидләри олан шәһәрләр: **Сакәкет, Нукет, Туккет, Бискет, Дахкет, Харчанкет,** Банчехаш, Балајан, Әрбилик, Намудлик, Хумрәк, Кух-и-Сим, Хаш.

Хочәнддә «Қәнд»дән башга шәһәр јохдур.

Фәрганә — баш шәһәри **Ахсикет**, ондан сонра **Губа, Узкенд,** Ош». (Материалы по истории киргизов и Киргизии, т. I,, М., 1973, с. 19, 20).

Бу адлары чәкиләнләрдән савајы Мавәраүннәһр, Орта Асија һәндәвәриндә даһа онларла, бәлкә даһа чох ејни типли шәһәр адларына раст кәлмәк олар. Јенә гајыдаг Маһмуд Гашгарлыја: «Бу јерләрдә **фарслар чохалдыгча** сонралар әчәм шәһәрләри кими олмуш, Бүтүн түрк өлкәсинин сыныры Хәзәр дәнизи илә чеврили олараг Рум дијарындан вә Өзчентдән Чинә гәдәр узаныр. Узунлуғу беш мин фәрсәнк, ени үч мин фәрсәнкдир. Һамысы сәккиз мин фәрсәнк едәр» (22, III, 484).

САМАНИЛӘРИН ЕТНИК МӘНСУБИЈЈӘТИ

Саман исламы гәбул етмишди. Хорасан валиси она һимајәдарлыг едирди. Дөрд нәвәси хәлифәнин јанында хидмәтдә иди. Хорасан валиси онлары дөрд вилајәтә һаким тә'јин етди, О чүмләдән Нуһ Сәмәргәндә һаким тә'јин олунду.

Б. Г. Гафуров тачик халгы вә онун дөвләтинин јараныб формалашмасыны, әсасән Саманиләр сүлаләси илә бағлајыр. Бурадан белә нәтичә чыхыр ки, Мавәраүннәһр (Сәмәргәнд дә дахил олмагла) бүтөвлүкдә, һәмчинин вахтилә Саманиләр дөвләтинә дахил едилмиш әразиләр Тачикистан имиш. «Өзбәкистан ССР тарихи»ндә дејилир ки, Саман тачик мәншәлидир. Онун һансы нәслә, һансы тајфаја мәнсуб олмасы барәдә һеч нә дејилмир.

Орта Асијада иранмәншәли халглара үстүнлүк верән Б, Г. Гафуровун бу барәдә фикри конкрет дејил: «Саманиләрин әчдады Саман, ја Бәлхдән иди, ја Сәмәргәндин учгарындан, ја да Термездән» (6, 337). «Оғузнамәдә» исә башга фикир вардыр: «Тогуз Јавгудан сонра... Мавәраүннәһрдә падшаһ тахтында Саман Јавгуну... әјләшдирир вә Саманиләр тахтында ону Саман Худа адландырырлар. О, бүтүн Саманиләрин әчдады иди» (31).

Бурада иранщүнас алимләр тәрәфиндән гарышдырылмыш, гәсдән долашдырылмыш башга дүјүнләр кими, бу мәсәләнин дә кениш шәрһини вермәк имканы јохдур. Јалныз бә'зи фактлара диггәт јетирмәји лазым билирик.

«X әсрин башланғычында Исмајыл (Самани) өзүнүн артыг кенишләнмиш дөвләтиндә һакимијјәтин мәркәзи апаратынын вә јахшы силаһланмыш бөјүк ордусунун тәшкили илә мәшғул олмаг имканына малик иди. О, **түрк гуламларындан ибарәт олан гвардијасынын тәшкилинә хүсуси** диггәт јетирирди», (17, 192). «Саманиләрин түрк гвардијасы да е'тибарлы дејилди» (17,193),

Бундан башга дөвләтин һаким даирәләриндәки мүнасибәтләр ордунун гурулушу, һөкмдарларла гошун башчылары, һәмчинин руһаниләр арасындакы мүнасибәтләрин вәзијјәти һеч дә Саманиләр сүлаләсинин вә дөвләтинин тачик мәншәјиндән нишан вермир. «Тачикләр» вә «Өзбәкистан ССР тарихи» китабларынын мүәллифләри Саманиләр дөвләтиндә сарај гвардијасынын түркләрдән ибарәт олмасыны дөнә-дөнә вурғулајырлар. Мүсәлман дөвләтләринин бә'зиләриндә сарај гвардијалары түркләрдән ибарәт олмушдур.

Саманиләр дөвләтинин ән ағыр күнләриндә, һәтта деһганларын давранышы да гараханиләрин уғурларына көмәк едирди (јәгин деһганлар да түрк имиш!—М. А.) «Һәтта түрк гвардијасы (гуламлар) да өзләринин аз е'тибарлы гошун кими көстәрирди» (17,243). «Һаким синфин һәр ики групу—деһганлар вә «түрк кенераллары» Самани дөвләтинин ән критик мәгамында сатгын вә хаин чыхдылар. Әкәр деһганлар Богра ханы ачыг шәкилдә Мавәраүннәһрә дә'вәт етмәк јолуну тутмушдуларса, гвардијанын башчылары Һәлә мәғлуб едилмәмиш дөвләтин бөлүнмәси барәдә кизли данышыглар апарырдылар» (17,244).

«Өз элләринә бөјүк сәрвәт топламыш Бухара руһаниләри дә дөвләтә садиг дејилдиләр (көрүнүр, һәтта руһаниләр дә түрк имишләр!—М. А.). Онлар түрк гвардијасында өзләринә бөјүк дајаг тапдылар» (17,244).

Бүтүн бунларын нәтичәсидир ки, Богра ханын 992-чи илдәки јүрүшүндән әввәл Саманиләр дөвләтиндә ән сајылан вә тәсир күчүнә малик түрк һәрби рәиси Әбуәли Симчури дөвләтин башчысы Нуһ ибн Мәнсурдан (976—997) кизли дөвләтин бөлүнмәси барәдә Богра ханла данышыглар апарырды, Бу данышыглара көрә Мавәраүннәһр Богра хана, Амудәрјадан чәнубдакы торпаглар Әбуәли Симчурија кечмәли иди» (17,244).

Нуһ исте'дадлы вә лакин е'тибарсыз «кенераллардан» бири олан Фангә үз тутмағы гәт едир. Фанг бөјүк бир орду илә Хәрчәнг әјаләтиндә Рабат-и-Мәликин јахын-

лығында Богра ханла дөјүшә кирди. Дөјүш Фаиг тәрәфиндән гәсдән удузулду: Бу хидмәтинә көрә Богра хан Фаиги Термез вә Бәлхә һаким тә'јин етди.

Богра хан хәстәләндијиндән узун мүддәт Бухарада гала билмир, Сәмәргәндә кедир вә аз сонра өлүр. Бундан сонра күман етмәк оларды ки, вәзијјәт Нуһун хејринә дәјишиб. Лакин Нуһ өз јахынлары арасында бир нәфәр дә олсун е'тибарлы вә бачарыглы сәркәрдә тапа билмир. Нәтиҹәдә Хорасан Әбуәли вә Фаигин әлинә кечир». (17,245).

Нуһун бөјүк оғлу I Әбд-әл Маликин (954—961) дөврүндә хүсуси түрк гвардијасынын рәиси вә ири феодал Алп Тәкин бөјүк һачиб вәзифәсинә тә'јин олунур: Бу шәхсин тә'сири о гәдәр бөјүк иди ки, Әбд-әл Малик онун разылығы олмадан һәр һансы бир шәхси вәзир вәзифәсинә тә'јин едә билмәзди.

Әбд-әл Малик Алп Тәкини вәзифәсиндән кәнарлашдырмаға ҹәһд етсә дә бу хејир вермир (17,195), Әбд-әл Маликин өлүмүндән сонра Бухара әһалиси үсјан едир. Үсјанчылар әмирин сарајыны гарәт едиб јандырырлар. Тахт-тач уғрунда мүбаризәдә Алп Тәкинин тә'сири әһәмијјәтли дәрәҹәдә зәифләјир. Бу мүбаризәнин нәтиҹәсиндә Алп Тәкин Гәзнәјә кедир вә орада тарихдә Гәзнәвиләр ады илә мә'лум дөвләтини јарадыр.

Самани һөкмдарларынын һамысына ејни ме'јарла јанашмаг олмаз. Бу дөвләтин гүдрәтини артыран, онун һүдудларыны кенишләндирән, өлкәдә сабитлик јарадан көркәмли һөкмдарлар да олмушдур. «Исмајылын уғурларынын әсас сәбәби бундан ибарәт иди ки, о, өлкәни харичи әсарәт вә зүлмдән азад етмәјә јоллар ахтаран вә јерли феодалларын мәнафеји уғрунда мүбаризә едән даирәләрә истинад едирди. Артыг Исмајылын биринчи вариси олан Әһмәд (907 — 914) әрәб дилини билән мә'мурлара һимајәдарлыг едәрәк, дөвләт апаратында әрәб дилини бәрпа едир. Бу, сарај ә'јанлары даирәсиндә, хүсусилә түрк гвардијасы арасында наразылыг јарадыр. О өз гуламлары тәрәфиндән гәтлә јетирилир» (17,193).

Биз Саманиләр дөвләти барәдә бир гәдәр әтрафлы данышдыг вә көрдүк ки, бу дөвләтлә бағлы мә'луматларын һеч бириндә «тачик» сөзү вә «тачик дили» ифадәси ишләнмәди, «тачик тајфасы», јахуд «тачик халгы» барәдә сөз дејилмәди, сарај гвардијасыны тәшкил едән түркләрин ады тез-тез һалланды. Нә үчүн түрк гвардијасы дөвләт апаратында әрәб дилинин бәрпасына е'тираз етмәли иди? Көрәсән сарајда, дөвләт апаратында һансы дилдән истифадә олунурду? Тачик дилиндәнми? Бу

барәдә бир сөз дејилмир. Бәлкә түрк дилиндән? Бу һагда да сөһбәт кетмир. Ахы түрк гвардијасы нә үчүн әрәб дилинин бәрпасына бу ҹүр ҹидди мүгавимәт көстәрир, һәтта кәркинлик һөкмдарын гәтли дәрәҹәсинә чатдырылыр? Ахы Саманиләр мүсәлман идиләр вә әрәб дили Гурана көрә, һәтта хилафәтә көрә үстүн мөвге тутмалы иди. Әкәр әввәлки апарат дили тачик дили имишсә, түркләрин бу дилин бәрпасы үчүн, һәтта һөкмдары өлдүрмәк дәрәҹәсинә чатмаларыны ағыл гәбул етмир. Бу мәтләб бир мүәмма олараг галыр. Мүәллифләр нә гәдәр иддиа етсәләр вә јазсалар да ки, түркләр јалныз сарај гвардијасындан ибарәт дөјүшчү дәстәси олмушдур, инандырыҹы көрүнмүр. Ахы јухарыда көстәриләнләрдән ајдын олур ки, Саманиләрин тәк гвардијасы јох, дөјүшән ордулары да түркләрдән ибарәт имиш. Түркләр һансы дилә үстүнлүк вермәли идиләр? Ахы һәрби дил онсуз да түрк дили иди. Суал олунур: һаны тачикләрдән ибарәт орду? Мүәллифләрин бә'зән дырнаг арасында ишләтдикләри «түрк кенераллары» ифадәси мүгабилиндә суал олунур: һаны «тачик кенераллары?» Әкәр Саманиләр тачик сүлаләсиндирсә, дөвләт дә тачик дөвләтидирсә, ән азы «тачик һөкмдарларындан» биринҹиси түрк гвардијачылары тәрәфиндән гәтлә јетирилмишдисә, етник зәминдә мүнагишә јаранмалы иди, Сонракы һөкмдарлар әкәр тачик идиләрсә, ја сүр'әтлә, ја да тәдриҹлә (өз тәһлүкәсизликләри наминә) сарај гвардијасыны тачикләшдирмәли идиләр. Ади мәнтиг буну тәләб едир. Лакин гвардија истәдикдә һәр һансы һөкмдары гәтлә јетирир, тахтдан салыр, галанлары да даим тәзјиг алтында сахлајыр. Тачик-түрк етник зәмининдә буна гаршы һеч бир тәдбир көрүлмүр; бу онунла изаһ олуна биләр ки, һөкмдарлар да, гвардија да ејни сојдан олмушлар.

Мараглыдыр, бу неҹә гвардијадыр ки, биринчи дәрәҹәли вәзифәси билаваситә һөкмдары мүдафиә етмәк олдуғу һалда, дикәр һаким зүмрәләрлә—сарај ә'јанлары, руһаниләр вә мүлкәдарларла јахынлыг едир, кәркин мәгамларда онларла дилбир олур, Әкәр гвардијадан башга јердә галан зүмрәләр тачик идиләрсә, онларын һеч олмаса мүәјјән гисминдә етник тәәссүб һисси олмалы иди: биз буну да көрмүрүк.

Саманиләрин дөвләт апараты һаггында даһа бир мә'лумат. «X—XI әсрләрдә түркдилли әһалинин ахыны әһәмијјәтли дәрәҹәдә артыр. Түркләр Самани дөвләтинин инзибати апаратында вә ордусунда ән әһәмијјәтли вә мәс'ул вәзифәләри тутурлар» (6,544). Демәли, тәк

орду дејил, инзибати апарат да түркләрин әлиндә иди. Јердә нә галыр? Бәли, јердә Б. Г. Гафуровун тајфасыны, доғулдуғу јери мүәјјәнләшдирә билмәдији илк Самани һөкмдары вә онун төрәмәләри галыр,

Көрәсән мүасир түрк тарихчилијиндә бу мәсәләјә мүнасибәт нечәдир? «Аббаси хәлифәләриндән Мә'мунун Ислам ордулары Асијанын фәтһиндә ән чох **түркләрдән** көмәк алмышды. Онун үчүн 819-чу илдә Мавәраүннәһрин идарә олунмасыны **јерли бәјләрә тапшырмыш,** Әсәд Саманоғлунун оғланларына да валиликләр вермишди.

Тарихдә Саманоғуллары ады илә танынан, һәгигәтдә исә Јасаман Кутај оғуллары олан бу түрк валиләриндән бири Әһмәд бәј иди. Әһмәд бәј Фәрганә илә Сәмәргәнд валиси иди. Онун јеринә кәлән оғлу Насир мәркәздән ајрылараг 847-чи илдә бир дөвләт гурду вә Бухараны пајтахт етди.

Јасаманоғулларындан Әһмәд бәјин гурдуғу бу дөвләт 999-чу илдә Гараханларын һакимијјәтинә кечәнә гәдәр мүстәгил јашады. (25, II, 32).

Бу мәтләб үзәриндә узун-узады дајанмағы мүнасиб билмәјиб сөзү «Оғузнамә»нин тәрчүмәчиси вә шәрһчиси Р. М. Шукуроваја веририк. О, «Оғузнамә»дәки «Тогуз Јавгудан сонра.., Мавәраүннәһрдә падшаһ тахтында Саман Јавгу әјләшдирилир вә Саманиләр **тахтында ону** Саман Худа адландырырлар. О бүтүн саманиләрин әчдады иди» мә'луматына мүнасибәтини китабын сонунда белә билдирир: «Беләликлә, Саманиләрин түрк мәншәли олдуглары тәсдиг едилир».

КАНГ — СӘМӘРГӘНД, ЈОХСА СОҒД

Ќәнкәр дөвләтинин ады әввәлләр Чин дилиндә «Ќанг-јуј», јахуд «Ќанг-чү» кими сәсләндирилирдисә VIII әсрдә садәләшдирилиб «Ќан» шәклиндә дејилирди. Мүәјјән мәрһәләдә «Ќан», «Сәмәргәнд» дејими илә јанашы «Соғд» ады да ишләнмәјә башлајыр. Санки бунун елә бир принсипиал фәрги јохдур. Лакин Ќангын, «Соғд» адландырылмасы бу гәдим Түрк дөвләтинин иранмәншәли олмасы нәтичәсини доғурмамалыдыр. Б. Г. Гафуров «Соғд» сөзүнү чәк-чевир етмәклә мәһз белә нәтичәјә кәлмәјә чалышыр. Тапдығы бу олур ки, һәмин сөз **ирандиллиләрә мәхсусдур.** Онун јазысында дејилир: «Соғд адына узун дөвр әрзиндә мүхтәлиф дилли мәнбәләрдә раст кәлинир, «Танынмыш тәдгигатчы Б. Тома-

шек белә бир мулаһизә ирәли сүрүр ки, «Соғд» сөзү үмуми Иран көкүндән төрәмәдир, «парламаг», «шәфәг», «алышмаг» мә'насындадыр. «Тачик-фарс» лүғәтиндә, адәтән, башга тәфсир верилир: «су јығылан чөкәклик». тачикләр инди «чөкәклик», «батаглыг», «ахары олан көлмәчә» јерләрә «сугуд» дејирләр.

Көрүндүјү кими, бунлар Соғдун дөвләт ады олмасына даир һеч нә демир.

«Өзбәкистан ССР тарихи», «Тачик халгынын тарихи» китабларынын мүәллифләри, һәмчинин «Тачикләр» китабынын мүәллифи Гафуров «Соғд» сөзүнү даһа чох ишләтмәјә чәһд көстәрирләр. Ахы дөвләтин ады Кангдыр. Јухарыда гејд едилдији кими VII вә VIII әср Чин мәнбәләриндә даһа ихтасар вариантда она «Кан» дејилир. «Сәмәргәнд» исә Кан дөвләтинин пајтахты иди. Бир сыра һалларда Сәмәргәнд ејни заманда дөвләт кими дә ифадә олунур. Бәс Соғд нәдир? Вә нә үчүн адлары чәкилән мүәллифләр һәмин ады бу гәдәр тез-тез һалландырырлар? Б. Г. Гафуров ирандилли вә әрәбдилли мүәллифләрин јазылары әсасында бу нәтичәјә кәлмишдир ки, Соғд истилаһы һәм кениш, һәм дә дар мә'нада ишләдилир. Кениш мә'нада Соғд бүтүн Зәрәфшан вадисидир. Бунунла јанашы Соғдун Сәмәргәндлә бағлы бир вилајәт олмасы һаггында да тәсәввүр вардыр. Орта әср мүәллифләри даһа чох **«Сәмәргәнд Соғду»** һаггында данышырлар, «Һәмчинин **«Бухара Соғду»** ифадәси дә олмушдур. Јагутда (XIII әср). белә бир фикир вар: «Дејирләр ки, ики Соғд вар: **«Сәмәргәнд Соғду» вә «Бухара Соғду».** Гашгадәрја вадиси Соғдун бир һиссәси һесаб олунурду, бунунла белә бә'зи мүәллифләр, мәсәлән, Јәгуби Кеши Соғдун пајтахты һесаб едир. Бүтүн бу мә'луматлар тәдгигатчылар тәрәфиндән дәгиг өјрәнилмишдир» (6.247).

Бурадан ајдын олмур ки, «Соғдму Сәмәргәнддидир», јохса «Сәмәргәндми Соғдундур». Вә үмумијјәтлә, бу анлајыш инзибати структур барәдә һансы тәсәввүрү јарадыр? Бүтүн бунлар «Соғд» терминини, даһа доғрусу онун әһатә етдији әразини имкан дахилиндә локаллашдырмаг зәрурәтини ортаја чыхарыр. Јенә Маһмуд Гашгарлыја үз тутаг: **«Соғд—Бухара илә Сәмәргәнд арасындадыр.** Бунлар түрк гылығыны алмышлар, түрк хасијјәтини көтүрмүшләр» (22,471).

Бурадан ајдын көрүнүр ки, Соғд дөвләт анлајышы, сијаси гурум анлајышы дејил, әрази анлајышыдыр. **«Сәмәргәнд Соғду»** вә **«Бухара Соғду»** анлајышлары да бурадан доғмушдур. Јә'ни Соғд әразисинин бир һис-

сәси Сәмәргәндә, дикәр һиссәси Бухараја бахыр. Јери кәлмишкән, Бухара һаггында да гыса бир мә'лумата еһтијач дујулур:

«Бухара торпаглары Чин мәнбәләриндә Ан, Неуму ады дашыјырды. Онлара һәмчинин Бухо... ады да танышды, һакимләринин титулу «Чжаоу» иди. (Чагбу сөзүнә јахын олан бу ад Канг дөвләти башчысы титулунун ејнидир—М. А.) Бухара һакимләринин үмуми мәншәләри Сәмәргәнд (Кәнкәр—М. А.) һакимләринин-ки илә ејни иди. VII әсрин әввәлиндә Бухара һакими Сәмәргәнд һакими илә јахын гоһумлуг әлагәсиндә иди. VII әсрин икинчи рүбүндә Бухара һакими Алингә иди (Бичуринә көрә бу белә иди; Е. Шавани ону Һолинкиа кими охумушдур). Чин мәнбәји мә'лумат верир ки, Бухара һаким еви ијирми икинчи нәсилдә, башга сөзлә бир нечә јүз илдир чарлыг едир» (6,250).

Бурадан һәм дә ајдын олур ки, Сәмәргәнд вә Бухара сүлаләләри тәхминән ејни вахтдан һакимијјәтдәдирләр. Һәр икисинин титулу «Чжаоу»дур...

Јазыларда «Соғд»ун вә ја «Соғдиана»нын статусу да әмәлли-башлы ајдынлашдырылмамышдыр. Марагды бурасыдыр ки, Б. Г. Гафуров китабынын «чоғрафи вә топографик адлар чәдвәли»ндә «Кан» сөзүнүн гаршысында мө'тәризә арасында «Сәмәргәнд Соғду» (6,648) јазмышдыр. Лакин һәмин дөвләтдән бәһс едәркән инадла чох јердә (Сәмәргәнди дә атараг) «Соғд» сөзүнү ишләтмәји мәгсәдәујғун сајыр. Бурада «Сәмәргәнд Соғду» илә таныш олмағын мәгамы кәлир. Б. Г. Гафуров китабына «Сјун-Тсјан вә Хој Чао Соғд һаггында» башлыглы бөлмә дә дахил етмишдир. .О гејд едир ки, Сјун-Тсјан Соғда 629-чу илдә кәлмишдир вә өз јазысында бу мәмләкәти Сәмәргәнд адландырмышдыр (Марагдыдыр: бәс Гафуровун өзү Сәмәргәнди нә үчүн «Соғд» адландырыр?), Јадымыза салаг ки, Б. Өкәлин «Бөјүк Һун империјасы» китабында гәдим Чин мәнбәләриндән кәтирилән мә'луматларда «Сәмәргәнд» Канг дөвләтинин синоними кими верилир. Сјун-Тсјанын мә'луматында да Сәмәргәнд сөзүнүн гаршысында «Канг» ады «Кан» кими јазылмышдыр. Тәбиидир ки, Канг дөвләти Кушан, Ефталит (Ағ Һун), Көјтүрк империјалары тәркибиндәки мүәјјән асылылыг шәраитиндән сонра әрәб асылылығына дүшмүшдүр. Онун там мүстәгил дөврүнү, јә'ни фактики олараг аз гала бүтөв Орта Асијада һекмранлыг дөврүнүн мүәјјән әламәтләри галмышдыр. Онда белә чыхыр ки, нә ефталитләр, нә көјтүркләр, нә дә әрәбләр Кангын бу реҝионда дөвләт структурларыны дағытмаг мејлиндә олмамыш, табечилик, хәрач вә с. илә кифајәтләнмишләр. Сјун-Тсјан јазыр ки, «Сәмәргәнд бүтүн тәрәфләрдән тәбии һасарларла мүдафиә олунур. Әһалисинин сајы олдугча чохдур. Торпаглары мүнбитдир. Бол мәһсул верир. Ағачлар чох јахшы битиб бөјүјүр. Чохлу чичәк вә мејвә вар, Бу өлкәдә чох көзәл атлар вар. Инчәсәнәт вә сәнәткарлыгда (башга тәрчүмәдә тичарәтдә) буранын мәскунлары башга өлкәләрин әһалисиндән үстүндүрләр. Иглим јумшаг вә мө'тәдилдир. Әһали енержили вә чәсурдур. Бу дөвләт **барбар өлкәләрин мәркәзиндә јерләшмишдир.** Бүтүн гоншу халглар әхлаги давраныш нормалары вә нәзакәт гајдалары илә бағлы бүтүн мәтләбләрдә онлардан нүмунә көтүрүрләр. Чар олдугча чәсур адамды вә бүтүн гоншу вилајәтләр онун әмрләринә әмәл едирләр. Онун чохсајлы ордусу, о чүмләдән сувари гошуну вардыр. Сәјаһәтчиләрин «чи-киа» адландырдыглары дөјүшчүләри хүсуси мөвгејә маликдирләр. Онлар о гәдәр икиддирләр ки, өлүмә севинчлә кедирләр. Онларын һүчумуна һеч бир дүшмән таб кәтирмир (6,247—248).

Соғдун вә онун тәркибинә дахил олан кнјазлыгларын сијаси тарихини бәрпа етмәк үчүн кифајәт гәдәр мәнбәләрин олмадығыны сөјләјән Б. Г. Гафуров буна бахмајараг һәмин әразиләрин ираншүнас тарихчиләр мөвгејиндән шәрһинә кечир:

«Бир тарихи хрониканын мә'луматларына әсасән VII әсрин әввәлләриндә Сәмәргәнд Соғдунда (салнамәдә онун ады «Кан»дыр) јерли сүлалә һакимијјәт сүрүрдү. Бу сүлалә Јуечи әчдадларына мәнсуб иди (јахуд өзүнү һәмин әчдада дахил едирди). Күман олунурду ки, бу сүлалә аз гала һакимијјәтдә јени еранын һүдудларында мөһкәмләнмиш вә фасиләсиз олараг өлкәни идарә етмишдир. Бу һакимләрин тахт-тач адлары (јахуд титулу) «чжаоу» иди. Бу титула аид ики мүлаһизә мөвчуддур. Бир сыра алимләр (о чүмләдән В. Радлов вә И. Маркварт бу ады түркмәншәли, дикәрләри Б. Томашек, С. Конов, Х. Шедер, иранмәншәли һесаб едирләр» (6,248).

Һәмин салнамәдән мә'лум олур ки, Соғдун һакими Алуд шәһәриндә јашајырмыш. «Кан гүдрәтли дөвләт һесаб олунур», Нәтичәдә һәтта 576—603-чү илләрдә һөкм сүрмүш Гәрби Түрк хаганы Датоп (Л. Гумилјовда бу ад чинчә «Дјангу//Дјангју», түркчә «Гара Чурин Түрк» јазылыр) Соғд һакими Тајшепи илә гоһум олмағы мүнасиб сајмыш вә өз гызыны она вермишдир.

«Сәмәргәнд Соғду һакиминин сарајында әчдадла-

ра анд мә'бәд варды. Бурада ајын (сәма чисми ајын) алтынчы күнү гурбан верпләрди. О бирп һакимләр дә гурбан верилмәсинә көмәјә кәләрдиләр». Бу мә'лумата Соғд һакими илә дикәр һакимләр арасында гоһумлуг әлагәси көстәричиси кими бахмаг лазымдыр, онлар һәр һансыса үмуми әчдаддан төрәмишләр (мәнбәләрдә буна анд мүәјјән мә'луматлар вар) (6,249).

Б. Г. Гафуров әчдада анд мә'луматлары ачыгламағы мүнасиб билмир, көрүнүр, бу мә'луматлар онун консепсијасына ујғун кәлмир.

Қаһа—Сәмәрғәнд Соғдуна о дөврдә ашағыдакы кнјазлыглар дахил иди: Ми (Мајмург) Тсао вә Хе (Иштихан вә Кушанија), Кичик Ан (Бухара вадисинин шәрг сәрһәдди), Нашебо (Насеф) вә с. Чәми сәккиз кнјазлыг. Беләликлә, Зәрәфшан вадисинин бүтүн кнјазлыглары (көрүнүр, онун гәрб һиссәсиндән башга), һәмчинин Гашгадәрја (Несеф) вадиси Сәмәрғәнд һакиминин һөкмү алтында иди. Бу конфедерасијанын нечә јаранмасы, онун характери, ајры-ајры кнјазлыгларын мәркәзи һакимијјәтдән асылылыг дәрәчәси практик оларaг мә'лум дејил (6, 248 — 249).

Бүтүн бу мә'луматлары нәзәрдән кечирдикдән сонра, Б. Г. Гафуровун сә'јләринә бахмајараг Сәмәрғәнд (Канг-чү, Кан) дөвләтинин әсил түрк һөкмдарлығы олдуғу там ајдын көрүнүр. Онларын ајын мүәјјән күнүндә «әчдадларын руһуна», «көј руһуна» гурбан вермәләри һунларын вә көјтүркләринки илә ејнијјәт тәшкил едир.

Сәмәрғәнд (Канг-чү) һөкмдарларынын сранын башланғычында һакимијјәтә кәлмиш сүлаләнин төрәмәләри олдуғу онунла әсасланыр ки, Кәнкәр дөвләти ерадан әввәл Фәрганә вә Соғд вилајәтләрини тутараг әразисини хејли кенишләндирмишди. Б. Г. Гафуровун өзүнүн мә'луматында дејилдији кими Кәнкәр вә Сәмәрғәнд әразиләриндә тапылан археоложи материаллар һәр ики рекионда јашајан әһалинин ејни мәдәнијјәтә малик олмаларына шәһадәт верир. Чох ола билсин ки, чоғрафи мөвгеји, күчлү тичарәт әлагәләринин мәркәзи олдуғу нәзәрә алынараг Кәнкәр дөвләтинин пајтахты Сәмәрғәндә көчүрүлмүш вә «Сәмәрғәнд—Канг-чү» јазылышы да бурадан мејдана чыхмышдыр. Хатырлајаг ки, ерадан әввәл 111—I әсрләрдә Кәнкәр дөвләтинин тәркибинә Шашдан ,Дашкәнддән башламыш Харәзмәдәк вилајәтләр дахил иди.

Мә'луматларда дејилир ки, Сәмәрғәндә табе олан кнјазлар һөкмдарын гоһумлары идиләр. Бу, тутулан јени

вилајәтләрә көјтүркләрин јалныз Ашина сүлаләсиндән һакимләр тә'јин етмәк ән'әнәсинә чох охшајыр (Буну тәрсинә дә дејә биләрик: көјтүркләрин бу ән'әнәси кәнкәрләринкинә бәнзәјир).

Б. Г. Гафуров Соғд әразисиндә бир сыра динләрин мөвчудијјәтиндән данышыр. Бүтүн түрк дөвләтләриндә мүхтәлиф динләрә һөрмәт вә дөзүм демәк олар ки, һәмишә олмушдур. Китабда башга динләрлә јанашы Танрычылыг дининдән чох сөһбәт кедир. Бу, гәдим түркләрә хас олан әчдадларын руһуна гурбан мәрасимләринин кечирилмәсиндә, сәма чисми Ајын алтынчы күнүндә гурбанын ичра едилмәсиндә тәзаһүр едир. Гәдим һунларда бир сыра ритуал мәрасимләрини Ајын мүәјјән күнләриндә кечирмәк ән'әнәси, гәдим түркләрдә исә һәр ил әчдадларын руһуна гурбан кәсмәк адәти варды.

Канг дөвләтинин Харәзм олмамасы (С. П. Толстовун мүлаһизәсинин әксинә) Соғд сөзүнүн бирбаша Канг дөвләтини еһтива етмәмәсини (бир сыра иранпәрәст тарихчиләрин фикирләринин әксинә), мүәјјән мәрһәләләрдә һәр үчүнүн ајры-ајры гурумлар олмаларыны «Тачик халгынын тарихи» китабында ајдын көрмәк мүмкүндүр. Һәгигәти һеч заман тамамилә јерә көммәк олмаз, о һараданса бој вериб көрүнмәлидир. Китабда дејилир: «Өзүнүн һәрби-сијаси гүдрәтинә бахмајараг Кангјуј ерадан әввәл I әсрдә шүбһәсиз ки, ичтимаи-сијаси инкишафын мүхтәлиф пилләләриндә дуран көчәри вә отураг вилајәтләрин зәиф бирләшмәси иди. Дејилдији кими бу бирләшмәнин јухары һаким тәбәгәсини көчәриләр тәшкил едирдиләр. Әслиндә Кангјуј тајфалары тәркибинә дахил олан Сырдәрја әтрафы торпаглары вә Чачын әһалиси артыг отураг әкинчилик мәдәнијјәти илә таныш идиләр, лакин бу әкинчилик мәдәнијјәтинин сәвијјәси Орта Асија чајларарасы мәркәзи рајонларынынкындан ашағы иди. Мәсәлән, бурасы әламәтдардыр ки, бу јерин өзүндә кәсилмиш сиккәләрә тәсадүф едилмир, харичи сиккәләри исә бармагла сајмаг олар. Харәзм вә Соғд исә, әксинә бу дөврдә там нормал, фәал тәсәррүфат һәјаты илә јашајыр, өз сиккәләрини кәсирдиләр...» (6, 345).

Китаб мүәллифләри бир мәтләби дә вурғулајырлар: «Отураг Орта Асија әјаләтләринин, биринчи нөвбәдә Харәзм вә Соғдун әкинчилик рајонларынын Кангјуј көчәриләриндән асылылығы, көрүнүр, онларын али һакимијјәтини танымаг вә аз-чох дәрәчәдә хәрач вермәклә мәһдудлашыр. Буна көрә дә ајры-ајры рајонлар ејни бир вахтда һәм Кангјуј, һәм Һун, һәм дә јуечиләрә хәрач вермәклә кифајәтләнирдиләр» (6. 349).

Бурада иранлы алимләрин түрк көчәриләринә мүәјјән мә'нада ән'әнәви һәгарәтли бахышларыны рәдд етмәклә бир дәјәрли мә'луматы да өн плана чәкмәји мүнасиб билирик.

Әввәла, ән азы једди јүз ил там мүстәгил, сонралар мухтәлиф империјалар тәркибиндә хәрач вермәклә даһа бир нечә јүз ил фәалијјәт көстәрмиш дөвләт гурумуна гәтијјән «зәиф» демәк олмаз. (Әксинә, кәнкәрләрин дахил едилдикләри, мәсәлән, Кушан вә Ефталит империјалары даһа зәиф көрүнүр). Икинчиси, пајтахты вә бир ады да Сәмәргәнд дөвләти олан Кәнкәрә гәтијјән көчәри дөвләт дә демәк олмаз. Бу дөвләтин Сәмәргәнд һиссәси вә онун әтрафы там отурагларддан, Газахстан әразисиндәки һиссәси әксәрән көчәриләрдән ибарәт иди. Јухарыдакы мә'лумат ерадан әввәлки ја III, ја да IV әсрләрә аид ола биләр. Кәнкәр дә, Харәзм дә, Соғд да ајры-ајры гурумлар иди. Она көрә дә Харәзмдән, Соғддан, Кәнкәрдән бир-бирләриндән ајры, мүстәгил (вә ја ајры мүстәгил) дөвләтләр кими данышылыр. Беләликлә, Соғд Кәнкәр дејил Кәнкәр дә Харәзм дејил, Соғд вә Харәзм мүәјјән мәрһәләләрдә Кәнкәрин тәркибинә дахил едилмишләр. Кәнкәр исә нә Харәзмин, нә дә Соғдун һакимијјәти алтына дүшмәмишдир.

Соғдларын дөвләт гуруму һаггында вә јахуд белә бир гурум јаратмаға чәһд етмәләринә даир тарихдә һәлә јахшы өјрәнилмәмиш бир мәгам вар. Биз әввәлдә гејд етмишдик ки, Јәгуби «Кеши Соғдун пајтахты» адландырмышдыр. Кәнкәрләрин һакимијјәти алтында фираван һәјат сүрән соғдлулар, онларын һаким тәбәгәләри көрүнүр, мүәјјән мәрһәләдә мүстәгил дөвләт гурмаг, бәлкә дә региондa һекемон гүввә кими чыхыш етмәк иддиасында олмушдур. Кешин гүввәтләнмәси VII әсрин биринчи рүбүндән башланыр. Б. Г. Гафуров јазыр: «Тичо олдугча гүдрәтли һаким һесаб олунурду. О, харичи өлкәләрдән биринә елчи көндәрмиш. Ки-ше шәһәрини салмышдыр (бу ад адәтән Кешлә ејниләшдирилир). Һәмчинин хәбәр верилир ки, 625-чи илдә артыг Шашени адлы башга һаким тәрәфиндән һәдијјәләрлә елчи көндәрилир, Тичо барәсиндә исә тарихи мәнбәләрдә даһа һеч бир мә'лумат јохдур. Лакин бу һаким сиккә дә кәсдирмишдир. Пәнчкәнддә тапылан бә'зи сиккәләрдә «Ишхид Шишпир» јазысы вардыр. Сиккәләрдә арамеј идиограммасы олан «чар» јазылмышдыр; бу, Соғд сиккәләридир, бүтөвлүкдә Соғдун һакимләри ишхидләрин титулуну ифадә едирди. Бүтүн бу фактлары мугајисә етдикдә, көрүнүр ки, буларын

ән мәнтиги изаһы Шишпир адлы Кеш һакиминин бүтүн Соғдун һакими кими танымагдыр». Мүәллиф бунун ардынча тезчә бир дүзәлиш дә верир: «Әлбәттә, бу мүмкүн вариантлардан биридир» (6, 249—250).

Анчаг Соғд (Кан) конфедерасијасында Кешин мүстәгиллији чох гыса олду. Мәнбәләрдән мә'лум олур ки, тәзликлә 656—660-чы илләр арасында Кешин јени һакими Чжаоу (јенә Сәмәргәнддә, Бухарада ишләнән һәмин титул) Шиагје... Сәмәргәнд чарындан асылы вәзијјәтә дүшүр. Сәмәргәнд Соғдунун һакими бундан нечә мүддәт әввәл бүтүн һакимләрин башчысы олмуш, көрүнүр, Кеши Сәмәргәндин башчылығыны танымаға мәчбур етмәк үчүн мүәјјән вахт лазым олмушдур. Белә күман етмәк олар ки, бу беш ил әрзиндә Сәмәргәнд вә Кеш арасында мүбаризә кетмиш, нәтичәдә Шишпир һакимликдән кәнар едилмиш, онун јерини Шиагје (Шеахо) тутмушдур (6, 250).

Соғд Ишхиди титулуну Сәмәргәнд һаким сүлаләсинин нүмајәндәси дашымаға башлады: харичиләр (јаделлиләр) ону Фухуман адландырырдылар. Бөјүк груп Соғд сиккәләри мөвчуддур, Бунлардакы јазылары О. И. Смирнова «Ишхид Вархуман» кими охујур (О, белә һесаб едир ки, бу Соғдија чары Вархуманын, даһа дәгиг **Аврахуманын** јад дилдә дејимидир). Бу чарын ады Әфрасијабдакы бөјүк јазыда өз әксини тапмышдыр. Үмуми Соғд чарлары илә јанашы јерли чарлар да галмагда иди. Артыг Сәмәргәнд һаким евинә табе олан Кеш һакиминин өзүнүн ихрид адланан титулу варды. (6, 250).

Бурадан белә бир нәтичә чыхармаг мүмкүндүр ки, соғдлулара кәнкәрләр там мухтаријјат вермишләр. Сәмәргәнд дөвләтинин дахили вә харичи сијасәтиндә фәал иштирак етмәк имканы газанмыш соғдлуларын һаким даирәләри мүәјјән мәгамда нәинки там суверенлик әлдә етмәк, һәтта конфедерасијанын башчысы олмаг иддиасына дүшмүшләр. Кеш шәһәри дә әввәлчәдән планлы кәләчәк гурумун пајтахты кими салынмышды. Сәмәргәнд дөвләтинин Соғд сојлу әһалиси олдугча варлы иди, онларын күчлү малијјә имканлары варды. Беш ил мүддәтиндә Сәмәргәндлә Кеш арасында һекемонлуг уғрунда мүбаризә кетмәси тамамилә ағлаујардыр. Лакин аз гала миниллик дөвләтчилик тәчрүбәси, конфедерасијаја дахил олан шәһәр-дөвләтләрин башчыларынын Сәмәргәнд чары илә гоһум олмалары, јени сој көкүнә мәнсублуг, көрүнүр, бизә там ајдын олмајан башга сәбәбләр дөвләт чеврилишинә бәнзәр бир һәрә-

кәтин гаршысыны алмышдыр, Кешдә һакимијјәт башына Сәмәргәнд һаким евинә мәнсуб бир шәхс кәтирилмишдир.

Јухарыда дејиләнләрдән ајдын олур ки, ерадан әввәл III әсрдән Орта Асијада «Соғд» адлы дөвләт гуруму олмамышдыр. Ерадан әввәл дөвләт вә ја кнјазлыға бәрабәр гурум олмушса да о Канг (Сәмәргәнд) дөвләтинин тәркибинә дахил едилдикдән сонра өз мүстәгиллијини итирмиш, һәмин дөвләтин үзви һиссәсинә чеврилмишдир. Мәнбәләрдә раст кәлинән Соғд анлајышы дөвләт јох, әрази анлајышы мә'насыны верир, јахуд да сәһвән Сәмәргәнд (Кан) дөвләтинә бир синоним кими ишләдилир.

Нә «Бухара Соғду», нә дә «Сәмәргәнд Соғду» ајрыајрылыгда бир сијаси гурум, бир дөвләт анламы вермир. Һалбуки, Бухара да, Сәмәргәнд дә ајры-ајрылыгда өзләринә мәхсус дөвләт гурумларыдыр. Јалныз Б. Г. Гафуровун хүсуси изаһындан сонра «Сәмәргәнд Соғду»нун Кан олдуғу гәбул едилир.

Соғдун һансы чоғрафи һүдудлары вардыр? VII әср сәјјаһы Сјун Тсјанын тәсәввүрүндә Соғд шимал-шәргдә Чу чајы илә чәнуб-гәрбдә Бајсун кечиди арасындакы өлкәдир. «Көрмәк чәтин дејил ки, бурада сөһбәт Соғдун чоғрафи-сијаси сәрһәдләриндән јох, соғдлуларын јајылдыглары әразидән кедир» (6,247).

Соғдлуларын чоғрафи сәрһәдләри ола билмәзди, чүнки онлар сијаси-чоғрафи сәрһәдләрә малик Канг дөвләтинә гатылмыш әразидә јашајырдылар, вә демәли, һәмин дөвләтин тәбәәләри идиләр. «Соғд» адынын белә тез-тез һалландырылмасы түрк елләрини ирандиллиләр сајмаг мәгсәдини күдүр, Бу мәсәләдә һәлә ајдынлыг олмадығына бахмајараг «Соғд» јазысы илә бағлы мүхтәлиф манипулјасија фәндләри дә ишләдилир. «Өзбәкистан ССР тарихи»ндә јазылыр: «Менандр... бизә белә бир мә'лумат сахламышдыр ки, Соғд елчиси Маниах Истәми ханын «Скиф һәрфләри» илә јазылмыш мәктубуну Константинопола чатдырмышдыр. Бунун о дөврдә кениш јајылмыш Соғд јазысы вә јахуд руник (түрк) јазысы олдуғуну демәк һәлә ки, чәтиндир» (17, 126). Көрүндүјү кими, бурада гәти сөз сөјләнмир, лакин һәр һансы бир јозум үчүн имкан јарадылыр, гапы ачыг сахланылыр. Бу мә'луматын башга јозуму да вар: «Елчиләр Бизанса чатыб бизанслылары «Скиф јазысы» һесаб етдикләри (даһа чох Соғд јазысы) мәктубу императора јетирдиләр» (6, 220)... Бурада мө'тәризәдә верилән «даһа чох Соғд јазысы» әлавәси Б. Г. Гафурова мәхсусдур.

Даһа бир нүмунә кәтирәндән сонра шәрһә кечәк,

«Менандр ерамызын 568-чи илиндә Түрк ханына елчилијә кәлмиш Земархла бағлы бир һадисә сөјләјир. Земархы ханын јанына бурахмаздан әввәл аловла әфсунлу «тәмизләмә» әмәлијјатындан кечирирләр вә бу просесдә «скиф дилиндә нә исә барбар сөзләри пычылдајырлар» (10,85—86).

Әввәлчә јухарыда вердијимиз ики ејни мәзмунлу парчанын маһијјәтинә диггәт јетирәк. Сөһбәт Гәрби Түрк хаганлығы илә Бизанс арасында ипәк тичарәтинә аид дипломатик данышыглардан кедир. Хаганлығын номинал асылылығында олан Кан (г) дөвләтинә там сәлаһијјәт верилмишдир ки, Бизанс илә **Хаганлыг адындан** данышыглар апарсын. Кан (Сәмәргәнд) чары бу миссијаны тичарәт ишләриндән башы чыхан тәбәәси соғдлу Маниаха тапшырмышдыр. Суал олунур ки, нә үчүн Бизанс императоруна мәктуб һеч бир дөвләт статусуна малик олмајан Кан (Сәмәргәнд) дөвләти тәркибиндә ичма һалында јашајан соғдлуларын дилиндә јазылмалы имиш? Ахы һәмин дөврдә хаганлығын өз әлифбасы вә бејнәлхалг мүнасибәтләр саһәсиндә зәнкин тәчрүбәси варды. Икинчиси, данышыглары апармаг сәлаһијјәти Кан (Сәмәргәнд) дөвләтинә верилмишди вә һәмин дөвләтин дә өзүнүн ерадан әввәлки әлифбасы вә һәмин әлифба илә јазылмыш ганунлар мәчәлләси варды.

Л. Н. Гумилјовун китабындан кәтирилән парчанын маһијјәтчә әввәлкиләрә дәхли јохдур. Лакин бурада да «скиф дили» ифадәси вар. Әкәр јухарыда адлары чәкилән китабларын мүәллифләринин мәнтиги илә јанашылса,јә'ни скиф дили соғд дили һесаб едилсә, белә чыхыр ки, Түрк хаганлығынын әһалиси соғдлулар вә дилләри дә Соғд дили имиш, Ахы сахта мүддәа өзүнүн сахталығыны һардаса һөкмән бүрузә вермәлидир.

Јунанлар адәтән әксәр һалларда көчәриләрә «скиф» дејирдиләр. Һәмин китабларын мүәллифләри соғдлуларын көчәри олмаларыны гәбул едирләрми? Гәтијјән јох. Анчаг иранпәрәстлик принсипләринин һәрдән бир позмаг да олармыш (бу принсипләри долајы јолла «тәсдиг етмәк» наминә). Түркүстаны Тачикистанда тапылмыш Муг јазыларынын түстүсүнә гәрг етмәк наминә һәр шејә кетмәк олармыш.

Биз ирәлидә Сәмәргәнд сөзү гаршысында «Канг-чү» јазылмасынын зәрурилијини дә мүәјјән мәтләблә бағлы нәзәрә алмышдыг. Чүнки ираншүнаслар «Соғд» сөзүндән јапышыб Орта Асијаны, «Сак» сөзүндән тутуб бүтөв Газахстаны ирандилли е'лан едирләр. Һәмин әразиләрин мүасир милли-етник мәскунлары бахымындан

ирандилли олмадығы фикри мүгабилиндә оранын әһалисинин еранын әввәлләриндә **түркләшдирилмиш** олдуғуну сөјләјирләр. Сакларын ирандилли олмадығы мә'лумдур. Соғдлуларын исә әкәр һәгигәтән ирандиллидирләрсә дә «барбар» өлкәләринин мәркәзиндә јерләшдији көстәрилир. Јә'ни, әсасән, һејвандарлыгла мәшғул олан түрк тајфа иттифаглары вә дөвләтләринин арасында јерләшдији гејд олунур. Әһалинин етник тәркиби дә там ајдынлашдырылмамышдыр. Ону да гејд едәк ки, һаким кәнкәрләрин е'тигады танрычылыг соғдлуларынкы исә атәшпәрәстлик олмушдур. Бу јердә биз бөјүк түрк алиминин, заман е'тибары илә һадисәләрин чәрәјан етдији дөврә даһа јахын, објект һаггында даһа күчлү, ајдын мә'луматы олан Маһмуд Гашгарлынын иранпәрәстлик консепсијасынын мүһүм тезисләри илә дабан-дабана зидд ифадәсини нәзәрдән гачырмамалыјыг. «Бу јерләрдә фарслар чохалдыгча сонралар әчәм шәһәрләри кими олмуш» мүддәасы иранпәрәстләрин «Газахстан» вә Орта Асија әһалиси әввәлчә ирандилли олмуш, сонра «түркләшдирилмишләр» иддиаларындан јүз һәштад дәрәчә фәрглидир вә Түркүстан тарихини јазан алимләр Гашгарлы тезисинә әсасланмалы вә архаланмалыдырлар.

Олдугча бөјүк әразиләрә јајылан көчәри һејвандарларын истеһсал етдикләри мәһсулу бә'зән јығыб јығышдырмаг олмурду. Көчәри түркләрин нәфсләри бүтөв иди. Тәбиәтин өзүнүн бәхш етдији не'мәтләрлә кифајәтләнән түркләр торпаға, суја гаршы гәтијјән зор ишләтмирдиләр. «Јерсу» да онларын инанч пантеонунда ән мүгәддәс јерләрдән бирини тутурду.

Биз Түркүстан дедикдә гәтијјән Орта Асијанын тәкчә түрк етносундан ибарәт олмасы фикрини өнә сүрмүрүк—биз даһа чох мүдафиә мөвгејиндә дајаныр, түркләрин һалал һагларынын әлләриндән алынмасына гаршы чыхырыг. Түркүстаны халис, «чылха» түркләрдән ибарәт бир әрази кими көтүрмәк ағласығмаздыр. Лап гәдимләрдән азсајлы етнослардан тутмуш (һансы динә мәнсуб олмаларындан асылы олмајараг) сонрадан кәлмә фарслара гәдәр Түркүстанда онларла, бәлкә јүзләрлә етник груплар мөвчуд олмушдур. Әһәмәниләр ишғалы дөврүндә бураја хејли фарс кәлмишдир. Иранлылар гарнизон рәисләриндән тутмуш бүтүн верки мә'мурларыны фарслардан тә'јин едирдиләр, Һарада аз-чох хејирли, кәлирли вәзифәләр вардыса фарсларын әлиндә чәмләшмишди. Иран тачирләри бөјүк имтијазлара малик идиләр. Тәбиидир ки, гарнизонлардакы әскәрләр

өзләринә һәјат гурурдулар. (Олсун ки, торпаг саһәләри дә алырдылар, фарсларда әкинчи-әскәр ән'әнәси варды). Иран һакимијјәтинин фарслара вердикләри имтијазлар фарсларын јени тутулмуш бәрәкәтли зәнкин торпаглара ахынына да әлверишли шәраит јарадырды.

Һәлә ерадан әввәл II миниилликдә Орта Асијада чыхарылан гијмәтли дашларын Һиндистан вә башга өлкәләрдә тапылмасы һәмин әрази илә ерадан чох-чох әввәлләр Һиндистанын, Әфганыстанын, Иран әразисиндәки гәдим дөвләтләрин, Чинин, Тибетин тичарәт әлагәләри олдуғуна шәһадәт верир.

Орта Асијаја мүхтәлиф гоншу халгларын, о чүмләдән ирандиллиләрин ахынына сәбәб олан мүһүм амилләрдән бири дә бу әразинин сакинләринин әсасән көчәри һејвандарлар олмасы иди. Көчәри түркләр сајсыз-һесабсыз гојун сүрүләринә ат илхыларына малик идиләр; јени заманда чох гијмәтли чинс атлар, ики һүркәчли дәвәләр јетишдирирдиләр (Газахстанын Сибирә јахын јерләриндә базарлара чохлу гијмәтли хәз-дәри дә чыхарылырды). Бу һејвандарларла тичарәт әлагәләри јаратмаг чох әлверишли иди. Кәлмәләрин мүһүм гисми даһа чох Мавәраүннәһрдә, о чүмләдән Соғд адланан әразидә мәскунлашыр, көчәриләрин өзләринин кәтирдикләри мәһсуллары алмагла, онлара хырым-хырда сатмагла кифајәтләнмир, Мәркәзи Асијанын дәринликләриндә тичарәт мәнтәгәләри јарадырдылар. Тарихчиләрин мүәјјән гисми бунлара «колонија» дејир. Лакин «Тачик халгынын тарихи» китабында даһа сәрраст ифадә илә бунлар «тичарәт факторијалары» адландырылмышлар. Белә факторијаларда тичарәт о гәдәр гызғын, газанч о гәдәр чох олурду ки, бир мүддәтдән сонра алверә алудә олан соғдлулар өзләрини унудуб палтарларыны, хасијјәтләрини, гылыгларыны дәјишәрәк дөнүб түрк олурдулар (вә билмирдиләр ки, ики мин ил сонра иранпәрәст тарих јазанлар һарај чәкәчәкләр ки, соғдлулары зорла түркләшдирибләр). Соғдлуларын дилләрини дәјишмәси онларын сијаси һакимијјәтдән узаг олмаларыны бир даһа сүбут едир. Көчәри түрк һејвандарларынын базар мүнасибәтләри дә Л. Н. Гумилјовун нәзәриндән јајынмајыб. «Көчәриләрин отураг әкинчиләрә даими ахынлары да сәчијјәви дејил, зира бу, етносларарасы мүбадиләнин үстүөртүлү формасыдыр; ахын заманы көчәри өзүнүн садәдиллији, һијләдән узаг олмасы нәтичәсиндә базарда итирдикләрини кери гајтарыр...» (Л. Н. Гумилјов. Етногенез и биосфера земли, Л., 1989, с. 194).

Әчнәбиләри Орта Асијаја кәтирән бир дә һәлә «Бөјүк ипәк јолу»ндан әввәлки дөврләрдә бурадакы ипәк алвери иди, Тәбиидир ки, Орта Асијанын тичарәт артеријалары илә бағлы олан (хүсусән ирандилли) әчнәбиләр даһа чох нәзәрә чарпырды. Күман едирик ки, Орта Асијада етносларын тәнасүбү мәсәләсини XX әсрдә јаранмыш вәзијјәт даһа дәгиг көстәрир. Тарихшүнаслыг бахымындан XX әсрдән әввәлки дөврү дәниз габармасына бәнзәдә биләрик. Јә'ни һәр шеј сујун алтында галыб, вәзијјәт барәдә дүрүст тәсәввүр јохдур. XX әсрдә дәниздә чәкилмә башлајыр, һәр шеј әслиндә олдуғу кими үзә чыхыр. Газахстан, Өзбәкистан, Гырғызыстан, Түркмәнистан түрк республикалары, һәмчинин Гарагалпаг мухтар түрк республикасы вә ирандилли Тачикистан республикасы. Бунларын әһалисинин сај нисбәти дә мә'лумдур. Деjә биләрләр ки, Өзбәкистанда хејли тачик вар, бунун чавабында ешидә биләрләр ки, Тачикистанда да чохлу өзбәк вар; үстәлик гоншулугда «Әфган Түркүстаны» да мөвчуддур.

Рәгәмләр «ирандиллилик консепсијасы» тәрәфдарларыны нараһат етмир. Чүнки бир сыра Авропа вә рус алимләри илә бирҝә һазырланмыш, китабдан китаба кәзән мә'лум бир иддиа да вар: «Газахстан вә Орта Асија түркләри түркләшдирилмиш ирандиллиләрдир.». Бу исә әввәлки фәсилләрдән көрдүјүмүз кими елм дејил—чәфәнкијатдыр, изи суда итирмәкдир. «Өзбәкистан ССР тарихи»ндә гәрибә бир һөкм вар: «О ки, галды көчәри түркләрә, онлар VI—VII әсрләрдә кечә јурталарда јашајыр, дөрд тәкәрли арабаларда һәрәкәт едирдиләр.. Түрк көчәри-һејвандарларын чәмијјәти артыг ибтидаи ичма стадијасындан чыхмышды, гәбилә-тајфа тәшкилатынын әсас өзәји чоханләли патриархал ичма иди». (17.125).

Суал олунур: кечә алачыгда јашајан, «әсас өзәји ичма» олан, «гәбилә-тајфа» тәшкилатында формалашан түркләр нечә олур ки, мин ил, бәлкә даһа чох, отураг һәјат кечирмиш, шәһәрләрдәки имарәтләрдә јашајан сәнәт-пешә саһибләрини, нәһајәт, јахшы савадланмыш тачирләри өз дилләриндән әл чәкиб онларын дилини көтүрмәјә мәчбур етмишләр?! Ассимилјасија нә чан гуртаран мүддәа имиш! Бу елми чәһәтдән өјрәнилмәмиш вә әсасландырылмамыш иддиадыр. Бәлкә кәләчәкдә бу ассимилјасија проблеми, онун механизми ирандилли алимләр тәрәфиндән әтрафлы өјрәниләчәкдир. Бу елә долашыг мәсәләдир ки, хејирхаһлығына, објективлијинә шүбһә едилмәјән бөјүк алим Л. Н. Гумилјов өзү дә бә'зән онун тәтбиг вә шәрһиндә чашыб галыр.

Анчаг ассимилјасијанын шәрһиндә көзлә көрүнә биләси изаһ вардыр. Тарихи һадисәләри изләјәндә көрүнүр ки, бурада кәмијјәт фактору мөвчуддур. Истәр Һун императорлуглары, истәрсә дә Түрк хаганлыглары дөврләриндә Чинә галиб кәлиб өз ханәданларыны јарадан түркләр нәһајәтдә өзләриндән он беш дәфә, бәлкә даһа чох артыг олан чинлиләрин ичәрисиндә ассимилјасија олуб әримишләр. Бәс Һиндистанда нечә? Ким билир, Бабурдан әввәлки дөврләрдә дә һәмин мәмләкәтдә нә гәдәр сүлалә вә нә гәдәр түрк әримишдир. Бу саһәдә түркләрин иткиси газанчындан чох олуб.

Индики Русија әразисиндә өз нүвәсиндән, өзәјиндән аралы дүшмүш нә гәдәр түрк ассимилјасијаја уғрамышдыр—хәзәрләр, булгарлар, узлар (торк), гарагалпаглар, берендејләр вә с.. Бунларын әксәр һиссәси өз өзәкләриндән, өз нүвәләриндән ајры дүшдүкләри үчүн гат-гат чох әһали ичәрисиндә өз сој сималарыны итирмишләр. Һәлә булгарлар, тәхминән өзләри сајда кичик халглар арасында галанлар өз сој көкләрини һифз етдиләр (мәсәлән, Гафгаз балкарлары). Өз ханлары вә бөјүк орду илә Балканлара кедән булгарлар исә славјан чохлуғундан (үстәлик православ дининин тә'сири алтында) өз түркәсилләрини итирмишләр. Инди һәмин халга түрк дејәсән, ја славјан! Јохса Б. Г. Гафуров сајағы онларын миллијјәтини гафа тасларынын өлчүсүнә көрә тә'јин едәсән Ахы о, бу јолла өзбәкләри тачик адландырыр. Сој, халг, милләт анлајышлары тәкчә физики, физиоложи анлајыш ола билмәз, бунлар даһа чох мә'нәви-психоложи анлајышлардыр. Б. Г. Гафуров дејир ки, дил халгын вә ја милләтин мүәјјәнләшдирилмәсиндә јеканә көстәричи дејил. Бәли, дил милләтин тә'јининдә јеканә көстәричи дејил, анчаг әсас көстәричидир, чүнки дил јалныз бир-бирини анламаг үчүн механики васитә дејил. Дилсиз нә милләтин, нә халгын мөвчудлуғуну тә'јин етмәк олмаз. «...дил варса халг да вар, дил варса милләт дә вар. Дил јохдурса, нә халг вар, нә дә милләт. Бир халгын бүтүн вар-јохуну сојсалар, дилинә тохунмасалар, демәли о халгын һәр шеји вар. Бир халгын торпағыны әлиндән алсалар, вәтәниндән дидәркин салсалар, јалныз дилини әлиндән алмасалар, о халг јенә халг олараг галачаг, вахт јетишәндә Вәтәни дә гајтарачаг, вар-дөвләти дә. Халгын халглығыны, милләтин милләтлијини тә'јин едән ән биринчи амил онун дили-

дир; чүнки дил һәм дә онун тәфәккүрүдүр, дүшүнчәсидир, руһи сәлтәнәти, мә'нәви дүнјасыдыр» (23,122).

Иранщүнаслар сөз ојнатмаг, сөзләрин јерини дәјишмәк, онлара јени мә'на вермәк чәһдләри вә бир сыра башга фәндләрлә «Газахстан вә Орта Асија әввәлләр бүтөвлүкдә ирандиллиләрдән ибарәт олмушлар» тезисини «әсасландырмаг» үчүн һәр чүр үсуллара мүрачиәт етмишләр. XI әсрә гәдәр нәинки тичарәт факторијаларында груп һалында олмуш соғдлулар, һәтта Соғд әразисиндә гејдә алынмыш ејни адлы етнос түркләрин кејимини, гылығыны, хасијјәтини, дилини көтүрмүшләр. Онлар буну һәмин халгы бәјәнәрәкдән етмишдиләр. Һеч бир тарих китабында түркләрин һансы халгыса зорла түркләшдирмәјә чәһд көстәрмәләриндән сөһбәт кетмәмишдир. Белә олмасајды, ирандилли тарихчиләрин һајкүјү, һарај-һәшири гаршысында табламаг чәтин оларды. Ирандилли соғдлар олдугча бөјүк түрк мүһитиндә, гәдим јазысы, ерадан әввәлки дөвләтчилији, бөјүк империјаларла мүлагатда өз варлығыны һифз едән, тә'сири Волгабојуна, Урал әтәкләринә, Гафгаз өлкәсинә вә даһа һаралара јајылмыш Канг дөвләти әразисиндә, кәнкәр халгы арасында өз сој көкләриндән ајрылыб түрклүјү интихаб етмишләр.

Орта Асијанын Түркүстан кими формалашмасында оранын ән гәдим сакинләри олан кәнкәрләр һәллледичи фактор олмушдур. Ерадан әввәл IV әсрдә формалашан, јазыја, ганунлар мәчәлләсинә малик бир дөвләтин атрибутлары ону гуран халгын һәмин әсрдән мин илләр әввәл мөвчудлуғундан нишан верир. Зира бир етнос мүкәммәл бир дөвләт гуруму јарадана гәдәр ким билир нечә әсрләр гәт етмәли олур.

Гәрибә вә парадоксал вәзијјәт будур ки, түркшүнас алимләр һунларын, сонра түрк хаганлыгларынын тарихләрини чидди-чәһдлә арашдырмаға киришмиш, гәдим Чин мәнбәләриндәки һун-түрк адларына ачар салмыш, һәмин адларын, титулларын вә с. түркчә дејимини, сәсләнмәсини ајдынлашдырмаға чалышмыш, мүәјјән һалларда буна наил олмуш, лакин Орта Асијанын—Түркүстанын көбәјиндә мејдана кәлмиш, дүнја тарихиндә түрк феноменини даһа ајдын ача билән Кәнкәр дөвләтини әмәлли-башлы тәдгигат објектинә чевирмәмиш, адларын, һадисәләрин ачылмасына тәшәббүс көстәрмәмишләр. Фактики олараг јарандығы вахтдан тәхминән мин алты јүз ил (монголларын һүчумуна гәдәр) мүстәгил, асылы, јарымасылы формада давам етмиш Канг (Кәнкәр—Сәмәргәнд) дөвләти түрк дүнјасы тарихинин

гаранлыгда галан тәрәфләрини ајдынлашдырмаға јахындан көмәк едә биләрди.

Кәнкәрләрин Волгабоју, Ураләтәкләри, Гарадәниз саһилләри илә сых әлагәси, һәмин әразиләрдә түрклүјүн еранын башланғычында һун көчләри илә бағланмасы һаггындакы чејнәнмиш мүлаһизәләри дә көкүндән вурур. Бу факт С. Ј. Маловун **«...бизим ерадан беш әср әввәл түркләр һарада јашајырдыларса әсас е'тибары илә (кичик истисналарла) инди дә һәмин јерләрдә мәскундурлар.»** фикрини там тәсдиг едир. Бурасына да диггәт јетирилмәлидир: С. Ј. Малов «көчмә» вә ја «кәлмә» ифадәси ишләтмир, бу исә о демәкдир ки, **түркләр һәмин јерләрдә даһа әввәлләрдән мәскун олублар.** Беләликлә, һунлар еранын әввәлләриндә түркләрин лап гәдимләрдән мәскун олдуглары јерләрә кәлмишләр. Бу факт һәм дә аз мигдарда һунун чох мигдарда угралары түркләшдирмәси (јенә ассимилјасија) вә нәтичәдә «хун» јох, «гун» адлы «јени етносун» јаранмасы барәдәки чәфәнк мүлаһизәләри дә рәдд едир.

Тарихи мәнбәләр Ганг дөвләтинин әввәлләрдән башлајараг Волгабојуну, Ön Гафгазы, Чәнуби Приуралјени калонијалашдырма планларыны һәјата кечирмәкдә давам етмәсиндән, Ганг адынын бә'зән Сырдәрјанын шималында Хәзәр дәнизинин бүтүн саһилләрини бирләшдирән кениш бир мә'на дашыдығы мүшаһидә едилән бөјүк бир дөвләт ады олмасындан, бу һөкмдарлығын арабир һакимијјәти Хәзәрин шималынадәк узатмасындан, һәтта заман-заман өз әразисиндән башга, аз гала индики Орта Асија вә Газахстан әразиләрини дә бүтүнлүкдә өз тә'сири алтында сахламасындан хәбәр верән мә'луматларла зәнкиндир. Мәнбәләрдә аланларын, Хәзәр әтрафы,, Волгабоју тајфаларын чох вахт Сәмәргәнд (Канг-чү) һөкмдарлығына садиг галмалары барәдә мә'луматлар да вар.

Әкәр Канг дөвләтинин тарихи вахтында әмәллибашлы өјрәнилсәјди, инди һәр шеј өз јериндә олар, чәфәнк консепсијалар уjдурмаға да имкан олмазды. Бәлкә дә бу дөвләтин тарихи мәһз белә консепсијалар уjдурмаг үчүн көлкәдә сахланылыб.

Доғрусу, биз Азәрбајчанда мәшһур олан бир тајфанын олдугча гыса бир тарихини изләмәк үчүн гәләм гыса, олдугча гыса бир тарихини изләмәк үчүн гәләм көтүрдүк. Көзләнилмәдән бу тајфанын ады, демәк олар ки, бөјүк түрк дүнјасыны еһтизаза кәтирди.

«Кәнкәр-печенегләр» бөлмәсинә кечмәздән әввәл бир даһа сој көкү илә бағлы нәтичәни вермәји лазым бил-

дик. Әввәлки бөлмәләрин бу гәдәр кениш вә әһатәли верилмәсинә сәбәб әлбәттә кәнкәрләрин сој көкүнә аид шүбһәли мүлаһизәни рәдд етмәк мәгсәди олмушдур.

Кәнкәр-печенегләрин тарихчәси исә гыса олмалыдыр. Онларын түрклүјүнү шүбһә алтына алмаг истәјәнләр јох дәрәчәсиндәдир. Кәнкәр-печенегләрлә кәнкәрләрин тарихи ајры-ајры мүһитләрдә, ајры-ајры дөврләрдә чәрәјан етдији үчүн онларын маһијјәтләри дә бир-биринә бәнзәмир.

Канг түрк дөвләти вә кәнкәр халгы тарихинин мүәјјән мәрһәләсини јекунлашдырмаг үчүн бә'зи һалларда тәкрар олса да ашағыдакы мәтләбләри вурғуламаг олар:

1. «Гәдим түрк сөзләри лүғәти»ндә кәнкәрләр «кенгерес» ифадәси алтында бир түрк тајфасы адландырылыр.

2. Ән гәдим түркләр сырасында гејд олунан кәнкәрләри Л. Н. Гумилјов вә М. И. Артамонов мәскун олдуглары әрази илә бағлы «Канг кишиләри» адландырмышлар.

3. «Тачик халгынын тарихи» китабынын мүәллифләри дә кәнкәрләри Канг кишиләри кими (јә'ни түркләр кими) гәбул едир, лакин онлар Гангы әрази кими јох, чај кими көтүрүрләр. Онлар Б. Г. Гафуров кими кәнкәрләрин ирандилли олмаларына аид һеч бир мүлаһизә ирәли сүрмүрләр (Чај ады һеч дә кәнкәрләрин түрклүјүнүн маһијјәтинә хәләл кәтирмир).

4. Јер күрәсинә кениш јајылмыш динләр, дејәк ки, Буддизм, Зәрдүштлик, Христианлыг, Ислам васитәси илә һәр һансы халгын сој көкүнү мүәјјәнләшдирмәк чәтин вә бәлкә дә гејри-мүмкүндүр, әксинә бу динләр сој көкүнүн пәрдәләнмәсинә вә ја итмәсинә, танынмаз олмасына даһа чох көмәк едир. Нечә халг буддистдир, нечәси христиан, нечәси ислам! (Лап ијирминчи әсрин әввәлләриндә азәрбајчанлыдан миллијјәтини хәбәр алдыгда «мүсәлманам» дејирди). Анчаг тарихдә елә уникал динләр дә олуб ки, онун дашыјычылары ејни сој көкүнә малик етнослар олмушдур—танрычылыг кими. Көј танрыја түркләрин, онларын әчдадлары һунларын јалныз өзләринә мәхсус ритуал вә мәрасимләри олмушдур ки, бу әламәтләрә әсасланыб сој көкү түрк олан халглары (башга әшјаји-дәлил тапылмаса белә) мүәјјәнләшдирмәк мүмкүндүр. Бизә артыг мә'лумдур ки, Канг чарынын сарајында «әчдадлар мә'бәди» варды, бурада ајын алтынчы күнү, «гурбанлар кәсилирди», һәтта VIII әсрдә белә «үмуми» беј'әт јери «көј руһу» иди. Мә'лумдур ки, һунлар көјә вә көј чисимләринә ситајиш едирдиләр.

«Һунларын башчысы һәр сәһәр доған күнәшә, ахшамлар исә аја дуа охујурду. Һәрби сәфәрләрә ај бүтөв көрүнәндә башлајыр, ај кичик оланда исә кери дөнүрдүләр. Ајын вә улдузларын сәмадакы вәзијјәтләринә көрә әчдадларын, көјүн вә торпағын руһларына гурбан кәсирдиләр. Һунларда илдә үч дәфә ај бајрамыны гејд етмәк үчүн бир јерә јығылмаг адәти варды; бурада онлар биринчи, бешинчи вә доггузунчу Ај күнләриндә, сјү адланан күндә көј руһуна гурбан кәсәрдиләр». (1, 31—32).

Көјтүркләрдә дә илин мүәјјән күнләриндә көјүн вә әчдадларын руһларына гурбанлар кәсиләрди. Бу әламәтләр кәнкәрләрин әсил түрк олмаларына дәлаләт едир. Бурада мәшһур алим Чавад Һеј'әтдән бир мә'лумат вермәји олдугча вачиб билдик.. «Әски түркләр өлмүш бөјүкләрә тә'зим, аталара һөрмәт едәрдиләр. Һунлар, табғачлар вә көктүркләр мүгәддәс мағараларда әчдадларынын руһларына гурбанлыг кәсәрдиләр» (26,57). Бу парчадакы «мүгәддәс мағаралар» Исрәвшәнәдәки мүгәддәс мағара илә үст-үстә дүшүр.

5. Кәнкәрләр вассал вилајәтләрә јалныз өз сүлаләләриндән һакимләр тә'јин едәрдиләр. Көјтүркләр дә тутдуглары әразиләрә мәнсуб олдуглары Ашина сүлаләсиндән һәкимләр гојардылар.

6. Кәнкәрләрдә варислик бөлкә системинә әсасланырды, јә'ни өлән хаганын, ја чарын јерини өвлады јох, ја гардашы, ја да гардашы оғлу тутурду (Бу барәдә Кәнкәр иттифагынын бөјүк голу олан печенегләрлә бағлы бөлмәдә бир даһа сөһбәт кедәчәк). Көјтүркләр дә бөлкә системинә әмәл едирдиләр; бу позулдугда бөјүк мүнагишәләр баш верирди (Күлтикин илә әмиси оғлу арасындакына бәнзәр).

7. Бизим еранын VIII әсриндә бөјүк Кәнкәр иттифагындан гопмуш печенег-кәнкәрләр (беш печенег, үч кәнкәр тајфасы) әввәлчә Урал әтәкләриндә, сонра Гарадәниз әтрафы чөлләрдә мәскунлашмышдылар—онларын түрк әсилли олмалары һеч бир алим тәрәфиндән шүбһә алтына алынмамышдыр.

8. Бу тајфа бирлијинин мүһүм бир голу Оғузларын тајфа иттифагы гурумуна бир бөлмә, өзү дә мүһүм бөлмә кими дахил олмушдур. Бу һадисә кәнкәрләрин түрк сојундан олмаларына әлавә дәлилдир.

9. Орта Асија Гәрби Түрк империјасы дахилиндә олдуғу мүддәтдә көјтүркләрлә Орта Асијанын ән гәдим түркләри арасындакы достанә, меһрибан, гаршылыглы анлашмаја әсасланан мүнасибәт јалныз онларын ејни сојдан олмалары илә изаһ едилә биләр.

10. Һәмчинин Гәрби Түрк империјасы дағылдыгдан сонра белә әрәб истилалары дөврүндә көјтүркләрин ишғалчыларла мүбаризәдә даим Орта Асија кнјазлыгларына көмәјә кәлмәләри, тәмәннасыз олараг онлара јардым етмәләри јалныз вә јалныз Орта Асијанын ән гәдим түркләријлә көјтүркләрин ејни сој көкүнә мәнсуб олмалары илә изаһ едилә биләр.

11. Биз Сәмәргәнд (Канг-чү, Кан) дөвләтинин етник әсасыны, һансы халг тәрәфиндән јарадылдығыны бөјүк түрколог Гумилјовун фикирләри илә јекунлашдырмағы даһа мүнасиб сајдыг: Кангын әсас вә зәнкин шәһәри Сәмәргәнд иди. «Соғд (оху: Ганг) һакиминин арвады Гара Чурин Түркүн гызы иди. Орада ганунлар вә јазы түрк дилиндә иди. (Хатырладаг ки, ерадан әввәл IV әсрдә Кәнкәр дөвләтинин јазысы вә ганунлар мәчәлләси варды—М. А.). Сәмәргәнд Ашина ханларына табечиликдән чох удмуш, газанмыш шәһәрләрдән иди. Сәмәргәнд дә өз нөвбәсиндә Гәрби Түркүт хаганлығына дајаг олмушду (10,157).

12. Бу фикир VII—VIII әсрләрә аиддир, она көрә дә XII әсрә аид бир мә'луматы да вермәји лазым билирик. XII әсрдә монголлар Сәмәргәнди мүһасирәјә аланда Чинкиз ханын һүчуму дөврү 1220-чи илдә Сәмәргәнд гарнизонунун баш рәиси канглы түрк (јә'ни кәнкәр—М. А.) Тугај хан олмушдур. О, Харәзмшаһын арвадынын гардашынын гајны иди (17,287). Демәли ,XII әсрдә дә Сәмәргәнд һаким евинә кәнкәрләр дахил иди. Әлавә изаһата зәннимизчә еһтијач галмыр.

КӘНКӘР-ПЕЧЕНЕГЛӘР

Л. Н. Гумилјовун дедикләрини јадымыза салсаг VIII әсрдә кәнкәрләрин «падзынак» јахуд печенег адландырылдыгларыны көрәрик. Онлар бу адла даһа чох Шәрги Авропада, Гарадәниз әтрафында мәшһур идиләр (Кәнкәрләрин мүхтәлиф адлары барәдә өндә хүсуси сөһбәт кедәчәк).

IX әсрин сонларына догру кәнкәрләрин мүәјјән һиссәси өз вәтәнләриндән араланмалы олур. Онлар әввәлчә Ураләтрафында, сонра Хәзәр хаганлығы һәндәвәриндә көрүнүрләр. Кәнкәрләрин Гарадәниз әтрафы чөлләрдәки һадисәләрдә иштиракына даир мә'луматлар даһа чох М. И. Артамоновун «Хәзәр тарихи» китабында верилир. Онун тез-тез мүрачиәт етдији мүәллиф Константин Багрјанороднидыр. Кәнкәр-печенегләрлә бағлы һадисәләрин мүасири олан Константин (913—959-чу илләр) узун мүддәт (945-чи иләдәк) јалныз номинал шәкилдә, јә'ни формал шәкилдә императорлуг едәркән чох бөјүк һәвәслә тарих елми илә мәшғул олурду. О, алимләр коллективи тәшкил едәркән бу група өзүнүн тахт-тач сәләфләринин тәрчүмеји-һалларына, ејни заманда Бизанс дипломатијасына, сијасәтинә, һәрби ишинин тарихинә аид материаллар топламағы тапшырды. Бу коллективин әмәји сајәсиндә Приск вә Менандр кими тарихчиләрин әсәрләриндән парчалар мүһафизә олунуб сахланмышдыр. Константин өзү бир нечә трактат јазмышдыр: «Бизанс сарајынын мәрасимләринә даир», империјанын һәрби гурулушуна аид («фемләр һаггында») вә нәһајәт, бизим үчүн чох гијмәтли олан «Империјанын инзибати гурулушу һаггында» (3, 16—17). М. И. Артамонов кәнкәр-печенегләр һаггында Константинин мә'луматларыны даһа е'тибарлы һесаб едир. «Хәзәр тарихи» китабында дејилир: «Константин Багрјанороднынын сөзләринә көрә печенегләрин Шимали Гарадәниз әтрафы чөлләринә дахил олмалары хәзәрләрин гузларла иттифагда онларын үзәриндә гәләбә чалмасы сајәсиндә баш вериб. Олдугча гәрибә «гәләбә»дир! Бу «гәләбә»нин нәтичәсиндә дүшмәнләр бир чинаһдан дикәринә кечмишләр вә Хәзәр дөвләтинә әввәлкиндән аз олмајан тәһлүкә јаратмышлар. Белә күман етмәк олар ки, гузларла иттифагда олан хәзәрләр мүәјјән заман печенегләрин (кәнкәрләрин) тәзјигинә таблашмыш, нәһајәт печенегләр гузларын вә хәзәрләрин зәрбәләринә давам кәтирмәјәрәк гузлардан узаглашыб Хәзәр сипәрини јарараг Гарадәниз әтрафы чөлләри тутмушлар. Бунун нәтичәсиндә хәзәрләр мачарлардан сајча даһа чох олан чәсур дүшмәнлә тәкбәтәк үз-үзә дајанмалы олдулар. Хәзәрләр печенегләри өз шимал сәрһәдләриндән узаглашдырмаг үчүн аз зәһмәт чәкмәмишдиләр. Нәтичәдә көрдүјүнүз кими мачарлар даһа чох әзијјәтә дүчар олдулар, бахмајараг ки, хәзәрләр онлары печенегләрә гаршы биркә мүбаризәдә тәшкил етмәјә чох чалышмышдылар» (3, 349).

«Хәзәр тарихи» китабынын мүәллифи дә печенегләрин гәдим јашајыш јерләринин Сырдәрјанын ашағы вә орта јатаглары дахил олмагла Арал дәнизинин шималындакы әразиләрдә олдуғуну сөјләјир. «Константин Багрјанородны онларын өзләрини «кәнкәр» адландырдыгларыны сөјләјир. Онларын нә вахт вә һансы сәбәбә көрә Волга вә Урал архасындакы әразидә јерләшмәси исә мә'лум дејил». Доғрудан да VIII әсрдә печенегләрә

гаршы һәр һансы бир тајфа вә ја дөвләтин мүһарибә апармасы, бу гәдим халгы өз доғма јурдларындан сыхышдырыб чыхармалары һаггында еlә бир мә'лумат јохдур. Онларын көч сәбәбини Л. Н. Гумилјов даһа инандырычы фактларла әсасландыраpаг јазыр ки, IX—X әсрләрдә Авроасијанын чөл зонасы әсрлик гураглыға мә'руз галыр. Чөлдә даима үчтәрәфли мүһарибәләр кедир. Бу мүһарибәләр кичик дә олса, даими характер дашыјыр. Чөл мүһарибәси үчүн јахшы јемләнмиш атлар, дөјүшчүләрин ачлыг чәкмәмәси үчүн чохлу гојун кәрәк олур. Отураг әһалинин өзү үчүн бир нечә иллик әрзаг еһтијаты көрмәк имканы варды. Белә имкан көчәриләрдә јох иди. X әсрдә гураглыгдан һәр јердән даһа чох муасир Мәркәзи Газахстанын чөлләри зәрәр чәкди. Бунларын бөјүк һиссәси сәһраја чеврилди. Кәнкәрләр өз вәтәнләринин муәјјән әразисини тәрк едиб кетмәјә мәчбур олдулар. Бунларын бир һиссәси харәзмшаһларын торпагларында мәскунлашды, исламы гәбул едиб садәчә олараг «канглы» адландырылдылар (Бизә инди канглы сөзүнүн нечә јарандығы да мә'лум олур—М. А.). Башга һиссәси исә Гарадәниз әтрафына көчдү (889) вә һәтта ики бөјүк дөвләт: Бизанс вә Русијанын арасында сыхышдырылсалар белә узун мүддәт өз мүстәгилликләрини мүһафизә етдиләр (12, 202).

Бируни дә кәнкәрләрин көч етмәләрини тәбиәт һадисәси илә бағлајыр. О көстәрир ки, Амударјанын ашағы јатағында јашајан печенегләр, бу чај өз мәчрасыны дәјишдикдән сонра Хәзәрин саһилләринә (әввәлчә—М. А.) көчмүшләр (3. 407).

Хәзәр хаганлығы илә мүнасибәтләрдә, Гарадәниз әтрафындакы һадисәләрдә кәнкәрләр артыг һәр јердә печенег ады илә чыхыш едирләр вә бу адла да мәшһурлашырлар. Бурада инди тарихдәки бир «долашыглығы» арашдырмаг лазым кәләчәкдир. Печенегләр гузларла (оғузларла) мүхтәлиф заманларда каһ иттифаг јарадыр, каһ да вурушурлар. Марағлы бурасыдыр ки, «печенег» ејни заманда оғуз иттифагындакы 24 тајфадан биринин адыдыр. «Оғузлар» адлы китабын муәллифи Фаруг Сүмәр бүтүн бојларын һәрәкәтини аддымбааддым изләмиш, онларын мәскунлашдыглары јерләри дәгигләшдирмиш, «печенег» ады мәсәләсиндә фикри һачаланмышдыр. Печенегләрин тарих сәһнәсиндәки мүстәгил чыхыш вә һәрәкәтләри, оғуз иттифагы дахилиндә 24 тајфа илә там һалында һәрәкәти бу һачаланманын әсас сәбәбидир. О јазыр: «Печене—бу адда X—XI әсрләрдә Гарадәнизин шималында вә балканларда мүһүм сијаси

рол ојнамыш бир түрк гөвмүнүн олдуғуну билирик. Бундан башга, XI әсрдә печенег адлы бир оғуз боју да варды. Гашгари түрк печенег гөвмү илә оғуз печенег гөвмүнү бир-бириндән фәргләндирир. Бу ад ејнилији анчаг ики шәкилдә изаһ олуна биләр:

1. Һәр ики тәшәккүлүн ејни ад дашымасы садәчә бир тәсадүфдүр.

2. Оғуз-печенег боју түрк-печенег гөвмүнүн бир парчасы олуб, оғузларын табелији алтына кирмиш, вахт кечдикчә оғузларын бир боју һалына кәлмишдир. Анчаг нә Гашгаринин, нә дә Рәшидәддинин хәритәләриндә бу еһтимала аид бир дәлил јохдур. Үстәлик бу бој бајандыр, чәпни вә чавулдарлардан фәргли олараг, Оғуз ханын дөрдүнчү оғлу Көј хана багланмыр» (28, 305—306).

Әлбәттә, бир рекионда тәсадүф нәтичәсиндә ики мүхтәлиф халгын ејни ад дашымасы мулаһизәси өзүнү доғрултмур. Икинчи мулаһизә тарихи фактла тәсдиг едилир. «Константин Багрјанороднынын шәһадәтинә көрә печенегләрин бир һиссәси өз арзулары илә гузларла (оғузларла) галмыш вә бу күнә гәдәр онларын арасындадыр. Онларын үст палтарлары (көрүнүр кафтанлары—М. А.) дизә гәдәр көдәлдилмиш, голлары да чијинләринин алтындан кәсилмишдир; бунунла онлар өз нәсилләриндән (гөвмләриндән) аралы дүшдүкләрини көстәрирләр» (3, 350).

Ибн Фәдлан Константиндән отуз ил әввәл (922-чи илдә) булгарларын јанына кедәркән бу печенегләрлә Урал чајы јахынлығында Челкар көлүнүн саһилиндә растлашмышдыр. Онун сөзләринә көрә бунлар гојун сахлајан јохсул печенегләр иди. Әксинә, Иран чоғрафијашүнасы Гардизи (XI әср) Гарадәниз әтрафы чөлләрдә мәскунлашмыш печенегләри чохлу ат илхыларына, гојун сүрүләринә малик, гызыл вә күмүш габлары, күмүш тоггалары, јахшы силаһлары олан зәнкин халг кими характеризә едир. Ејни заманда өкүз башы шәклиндә олан шејпурлар хатырланыр; печенегләр бу шејпурлары дөјүш заманы чалырдылар (3, 351).

Константин Багрјанороднија көрә печенегләр 8 гола (бөлкә тајфа вә ја даирә?—М. А.) бөлүнүрләр. Бунларын һәр биринә хүсуси башчы рәһбәрлик едирди. Башчы олмаг һүгугу муәјјән тајфаја (аиләләрә јох!) мәнсуб иди. Бу вәзифә оғулдан атаја вә ја гардаша дејил, өлән башчынын әмиси оғлуна вә јахуд әмиси оғлунун өвладларындан биринә кечирди (Бу, түркләрдәки гоһумлуг бөлкү системинин демәк олар ки, ејни иди).

Константин Багрјанороднија көрә бу гајда о мәгсәдлә гојулмушду ки, «һакимијјәт бүтөвлүкдә тајфанын јалныз бир һиссәсиндә галмасын, гол-будаг атмыш бүтүн тајфа үзвләри белә бир шәрәфә наил олмағы көзләсинләр. Һәр гол башда ағсаггал вә ја башчы олмагла бир нечә нәсилдән ибарәт иди. Печенегләрин 8 голунда чәми 40 нәсил варды. Печенегләр дә 2 һиссәјә бөлүнүрдү. Онларын арасында сәрһәд Днепр чајы иди, көрүнүр, ич оғуз, дыш оғуз сајағы.

Печенегләрин јүрүшләри узаглара, лап Шәргә гәдәр узана биләрди. Онлар Херсона вә ајры-ајры иглимләрә, башга сөзлә Бизансын Крымдакы торпагларына да јүрүш едиб, бунлары јағмалаја, Босфору мүһасирәјә сала, јә'ни она Крым тәрәфдән дә, Таман јарымадасы истигамәтиндән дә јахынлаша биләрдиләр.

Болгарыстан, Мачарыстан вә руслар тез-тез печенегләрин һүчумларына мә'руз галырдылар. Мәһз Бизанс хүсусилә руслара вә булгарлара гаршы печенегләрдән истифадә етмәк мәгсәди илә онларла даим әлагә сахлајырды (3, 351).

Шәрг, јахуд Хәзәр печенегләри һаггында мә'лумат демәк олар ки, јохдур. Көрүнүр, она көрә ки, онларын фәаллығы әсас е'тибарилә Шәргә јөнәлдилмишди. Белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, онлар хәзәрләрә, буртаслара, аланлара... Поволжјенин, Шимали Гафгазын башга халгларына Гәрб печенегләринин өз гоншуларына етдикләриндән аз пислик етмәмишләр. «Хәзәр тарихи»нин мә'луматлары бә'зи һалларда зиддијјәтли олур; гоншулары да онлара әзијјәт вермәкдә һеч дә аз рол ојнамамышлар, «Хәзәрләр онларла систематик мүбаризә етмәли олурдулар. Ибн Руст вә Гардизинин мә'луматларына көрә хәзәрләр һәр ил печенегләр тәрәфә һүчум едир, онлардан әсирләр кәтирирдиләр»: «Һүдуд-әл-аләмә» көрә «Хәзәрләр ислам өлкәләринә гуллары әсасән бурадан, Хәзәр печенегләри өлкәсиндән кәтирирдиләр» (3, 351).

Хәзәрләрин печенегләрә гаршы ајры-ајры јүрүшләри нечә уғурлу олса да онлары сона гәдәр мәғлуб едә вә тутдуглары әразидән сыхышдырыб чыхара билмәдиләр. Хәзәрләр мачарларла етдикләри кими, печенегләри һеч өз тә'сирләри алтына да сала билмәздиләр. Шимали Гарадәниз әтрафы X әсрдә Хәзәрләрин нәзарәти алтындан чыхды. Бу онларын гүдрәтинин әһәмијјәтли дәрәчәдә зәифләдијини көстәрир. Хәзәрләр шәргдән кәлән көчәриләрин тәзјигинә дә таблаја билмирдиләр. Орадан гузлар хәзәр печенегләрини Днеприн о бири саһилинә сыхышдырмышдылар. Бурада печенегләрин бүтүн голлары

(тајфалары) бир јерә топлашмышды. Онларын галыглары өзләринә Мачарыстан вә Бизансда сығыначаг тапдылар (3, 327).

Печенегләрлә хәзәрләрин мүнасибәтләри биртәрәфли вә бирмә'налы олмајыб. «Дахили сијаси мүнагишәләр заманы хаганлыг дахилиндә кифајәт гәдәр, башлычасы исә е'тибарлы гүввәси олмајан, өзкә тајфалардан олан вассалларын көмәјинә бел бағлаја билмәјән Хәзәр һөкумәти јардыма гуз, јахуд печенег тајфаларыны чағырырды. Онлар бундан сонра Хәзәр чарынын әсас гүввәси вә дајағы олурдулар. Саркел гарнизонунун тәркиби буна там инандырычыгла шәһадәт верир. Гејд един, ди, ји кими хәзәрләр әсас галаларыны хәзәр-булгарлара дејил гузлара вә печенегләрә тапшырмышдылар. Бунлар бүтүн галалары тутмуш, Хәзәр хаганлығыны өз көчләри илә долдурмушдулар» (3, 328).

Мүнасибәтләрдәки бә'зи кәскин зиддијјәтләрә бахмајараг, печенегләр Хәзәр хаганлығынын башга дөвләтләр тәрәфиндән мәғлубијјәтини истәмирдиләр; гүввәләр нисбәтинин дәјишмәси печенегләрин тутдуглары әразијә вә мөвгеләринә чидди тә'сир көстәрә биләрди. Бахмајараг ки, печенегләрин мүәјјән бир гисми бир сыра һалларда рус књазларына муздлу дөјүшчүләр кими хидмәт едирдиләр, онлар јахшы вурушурдулар. Рәфиг Өздәк јазыр: «Руслара гоншу олараг јашадыглары 121 ил ичиндә (1036-чы илә гәдәр) он бир бөјүк һүчум етдиләр. Бунларын ән мәшһуру 968-чи илдә олду. Руслар Хәзәр хаганлығыны јыхынча печенегләр Кијеви мүһасирә етмиш, Хәзәр хаганлығына јахын Кијев књазы Свјатославы ағыр бир мәғлубијјәтә уғратмышлар» (25, 116). Узларла мүнасибәт, књаз Јарославын гүввәтләнмәси нәтичәсиндә печенегләр ағыр мәғлубијјәтә уғрајыр, «ахынларыны балканлара» чевириб Болгарыстана, Македонијаја вә Тракијаја һүчум едирләр.

Бизанс императору Константин Багрјанородны белә бир вәсијјәт еләмишди: Печенегләрлә сүлһ шәраитиндә јашамаға чәһд един. Шималдан һеч кәс империјанын раһатлығыны позмаз. Кијев књазы Свјатославын башына кәлән һадисә Константинин бу мәсләһәтинә әмәл етмәмәјин ачы нәтичәси иди. Свјатослав үчүн Бизанс печенегләрә нисбәтән даһа аз тәһлүкәли иди. Мә'лумдур ки, печенег ханы Свјатославы тәһрик јолу илә өлдүрмүшдү. Лакин печенегләрлә империјанын мүттәфиги кими мүнасибәти онларын бир-бириндән Дунај Болгарыстаны ајыран дөврә гәдәр јахшы иди. Васили Болгаробојтса бу сәдди дағыдыб арадан көтүрдү. Бунун нәтичәси ар-

тыг өзүнү XI әсрдә көстәрди. Печенегләр Бизансын шимал әјаләтләринә долушдулар. Онларын тәзјиги она көрә гүввәтли иди ки, печенегләрин өзләринә башга көчәриләр—гуз-торклар күчлү тәзјиг көстәрирдиләр.

Печенегләр арасында ики хан бир-бири илә рәгабәтә башлајыр. Бунлардан бири—Кеген Бизанса кедиб орадан Гарадәниз әтрафында галан дикәр печенегләрин ханы Турагын торпагларына јүрүшләр етмәјә башлајыр. 1048-чи илдә Тураг өзү Полдунајевоја һүчум едиб зәнкин болгар вә Македонија кәндләрини гарәт едир. Бизанс јазычылары хәбәр верирләр ки, барбарлар нәфсләрини сахлаја билмир, славјан балы вә шәрабындан о дәрәчәдә ачкөзлүклә истифадә едирләр ки, онларда горхунч хәстәлик пејда олмушдур. Онлар ағрыдан ағлыны итирмиш вә позулмуш күтләјә чеврилмишдиләр. Кеген јунанлары Турагын дәстәсинә һүчум етмәјә инандырыр. Бизанс ордусу там гәләбә әлдә едир. Лакин император Турагы вә дәстәсини Кегенин мәсләһәт вә истәјинин әлејһинә мәһв етмәк истәмир. Әксинә, Тураг вә онун адамлары пајтахта кәтирилир, бурада онлар христианлығы гәбул едирләр, онлара зәнкин һәдијјәләр верилир вә хидмәтә көтүрүлүрләр. Император печенегләрдән сөзәбахан, итаәткар дөјүшчүләр һазырламаг, онлары һарадаса Шимал әразиләриндәки бош торпагларда мәскунлашдырмаг гәрарына кәлди. Лакин печенегләр онлардан нә истәдикләрини ја баша дүшмәдиләр, ја да баша дүшмәк истәмәдиләр.

Беләликлә, ики рәгиб Бизанс императорунун гуллуғунда дурду. Тураг нифрәт етдији Кегендән јахасыны гуртармаг үчүн бир чәһд көстәрди, ону өлдүрмәк үчүн муздлу гатилләр көндәрди. Кеген јараланды, анчаг өлмәди. О, гәсдин тәшкилатчысынын ким олдуғуну јахшы билирди вә фүрсәтдән истифадә етмәк гәрарына кәлди. Бөјүк печенег ордусунун мүшајиәт етдији, архасынча тутулмуш гатилләр сүрүкләнән арабада о, јараларыны ачараг пајтахтын издиһамлы күчәләри илә кечир. Өз әтрафына бөјүк күтлә јыған Кеген Влахерн сарајынын гаршысында дајаныр. Император Константин Монамах Кегенин оғлуну гәбул едиб сакитләшдирир вә күнаһкарлары чәзаландыраҹағына сөз верир. Кегенә исә мүаличә олунмаг үчүн ән јахшы һәкимләри тәклиф едир, ону ән зәнкин мәнзилдә јерләшдирир. Лакин Кегенин башына лүтфкарлыглар сәпәләјән Монамах гатили кизлинчә азад едир. О, Турагла күсүшмәк истәмирди. Кеген Константинополда зәнкин, лакин чидди бир дустагханада галмалы олур.

Тезликлә император онун адамларыны тәрк-силаһ етмәк истәјир. Онда Кеген бир кечәдә дәстәсини топлајыб шимала гачыр. О, бурада әсил сојғунчулуг вә гарәткарлыға ујур. Тезликлә Турагын печенегләри дә бураја көчүр. Өз һәмтајфаларыны сакитләшдирмәк ады илә боғучу Константинопол мүһитиндән јахаларыны гуртаран бу печенегләр императора вердикләри вә'ди унудурлар.

1064чү илдә јенә көчәри күтләләри Дунајы кечдиләр. Константинополда кечә-күндүз дуа охунурду ки, аллаһ Бизансы бу јени тәһлүкәдән хилас етсин. Елә бил печенегләрин Шимал вилајәтләрини талан етмәләри аз имиш кими онлара торклар да гошулдулар. Кичик Асијада торкларын һәмсојлары Сәлчуг түркләри исә Бизанс шәһәрләрини һәдәләјирдиләр. Елә бил Асија чөлләриндән, Уралјаны әсил-көклү гуз чөлләриндән ики бөјүк чајнаг узанараг Бизансы сыхыб боғмаға һазырлашырды.

Печенегләр торклары әввәлчә дүшмәнчиликлә гаршыладылар, һәтта онлара диван тутмагда јунанлара көмәк дә етдиләр. Лакин тезликлә онлар торкларла бирликдә Македонија, болгар вә Фракија кәндләринә јүрүшләр етмәјә, Константинопола һәдә-горху кәлмәјә императора гаршы интригалар дүзәлтмәјә, мүмкүн гәдәр, онсуз да зәиф, әлдән дүшүб күчсүзләшмиш Бизанс дөвләт апаратыны лахлатмаға, позуб дағытмаға башладылар.

Бундан әлавә јени барбарлар да мејдана чыхды. Дунаја көчәриләрин үчүнчү далғасы кәлди. Бунлар половест-команлар (гыпчаглар) иди.

XI әсрдә бизанслы Феофилакт Болгарски печенегләр һаггында јазырды. «Онларын јүрүшү (һүчуму) илдырым чахмасы, кери чәкилмәләри ејни заманда һәм ағыр, һәм дә јүнкүл иди. Гәнимәтин чохлуғундан ағыр, гачышларынын сүр'әтиндән јүнкүл иди. Һүчум едәркән онлар һәмишә шанјәләри габаглајырдылар. Кери чәкиләндә исә тә'гиб едәнләрә онлар барәдә бир шеј ешитмәјә имкан вермирдиләр. Ән башлычасы исә онлар өзкә өлкәни гарәт едирләр: өзләринин исә өлкәси јохдур... Сүлһ һәјаты онлар үчүн бәдбәхтликдир, нә вахт мүһарибә үчүн фүрсәт дүшүрсә вә јахуд сүлһ мүгавиләсинә ришхәнд едилиб әлә салынырса бу, онлар үчүн һәдсиз хошбәхтлик вә фираванлыға бәрабәрдир. Ән писи будур ки, өзчохлуглары илә јаз арыларыны өтүб кечибләр вә индијәчән һеч кәс билмәмишдир ки, онларын сајы минләрләдир, јохса он минләрчә—онларын мигдары сајсыз-һесабсыздыр» (Печенег ханларынын мүнагишә-

ләринә аид мә'лумат Г. А. Фјодоровун 1968-чи илдә Москвада нәшр олунмуш «Курганы, идиолы, манеты» китабынын 46, 47, 48-чи сәһифәләриндән көтүрүлмүшдүр).

Бурада верилән һадисәләр империја мөвгејиндән шәрһ олунур, тәбии фәлакәт нәтиҹәсиндә өз вәтәниндән, дөвләтиндән гопмуш бир халгын талејинә биканәлик өзүнү ачыг һисс етдирир. Печенегләр Гарадәниз әтрафындакы јени вәтәнләрини русларын тәзјиги нәтиҹәсиндә тәрк етмәли олмушдулар. Печенегләрин һәрби гүввәсиндән истифадә едән Монамах онлара мүнасибәтдә һијләкәр вә мәкрли мөвгедә дурурду. Ики ханы бир-биринә салышдырмагла еjни халгын икијә парчаланмасына наил олур. Сонра исә... тарихчиләр империјанын көчәриләрә мүнасибәтини нә гәдәр һамарласалар да нәһајәтдә авропалыларын әсил сифәтини кизләдә билмирләр. Иш елә кәтирир ки, јунанлар гыпчагларла бирликдә печенегләрә һүҹум едирләр. Һәмин китабда дејилир: «Күнәшин доғушу илә дөјүш башланды вә гыпчагларла бизанслыларын гәләбәси илә нәтиҹәләнди. Печенегләрин олдугча бөјүк күтләси әсир дүшдү. Дөјүшдән сонракы **кечә јунанлар әсирләрин чох бөјүк һиссәсини доғрадылар вә бунунла елә бир гәддарлыг етдиләр ки, һәтта сәһәр мүттәфигләрин һәрби дүшәркәсини ағзыначан печенег мејитләрилә долу көрәндә гыпчаглар да сарсылыб үрпәшдиләр.** Анчаг јунанлар шадјаналыг едирдиләр. «Тәкчә бирчә күнә көрә печенегләр мајы көрә билмәдиләр»—дејә оғлан ушаглары Константинополун күчәләриндә 1091-чи ил апрелин 29-да баш вермиш дөјүш һаггында маһны охујурдулар» (сәһ. 50. 51).

«Шәрг деспотизми»ндән, «Шәрг гәддарлығы»ндан һәвәс вә еһтирасла сөһбәт ачан бир сыра Гәрб тарихчиләри авропалыларын һеч бир өлчүјә сығмајан вәһшиликләриндән бәһс етмәји хошламырлар.

Бүтүн бунлара бахмајараг печенегләр һаггында XI әср мәнбәләринин вердикләри мә'луматлар ерадан әввәл IV әсрдән мөвҹуд олмуш бир дөвләт, бөјүк бир халг һаггында тәсәввүрләри хејли кенишләндирмәјә имкан јарадыр. Вахтилә Чин салнамәчиләринин кәнкәр дөјүшчүләри барәдә дедикләри—«Онлар о гәдәр икиддирләр ки, өлүмә севинҹлә кедирләр, онларын һүҹумларына һеч бир дүшмән таб кәтирмир» сөзләри Бизанс тарихчисинин кәнкәр-печенегләр һаггында сөјләдикләри «онларын јүрүшү илдырым чахмасы... һүҹум едәркән һәмишә шанјәләри габагламалары» фикирләрилә сәсләшир. Печенег-кәнкәрләр һаггында јазан мүәллифләр онлары чаван етнос һесаб етмиш, бу гүдрәтли, дөјүшкән гурумун көкләри илә ерадан әввәлә бағлы олан бөјүк етносдан гопдугларыны билмәмишләр. Өзләринә һөкмдар сечәркән бөлкү системинә әсасланмалары онларын чох гәдимдән мөвҹуд олмалары барәдә мә'лумат верир. Кәнкәр-печенегләрин Авропаја апардытлары руник јазы да бу халгын 2400 ил әввәл јазысы вә мәҹәлләси олан Кәнкәр дөвләти илә бағлы олдугларына шәһадәт верир. Өндә кәнкәр-печенегләр һаггындакы сөһбәтләр ән гәдим Кәнкәр халгы барәдә тәсәввүрләри даһа да кенишләндирәҹәкдир.

Кәнкәр-печенегләрин Орта Асијада доминант олан Кәнкәр һөкмдарлығындан гопмасы сәбәбләри һәлә дә мәк олар ки, өјрәнилмәмишдир (тәбии фәлакәт һәләлик бир версијадыр). Кәнкәр-печенегләрин јени әразиләрдә уғурсузлуглары чох вахт ејни етносларын бир рекионда һекемонлуг етмәк иддиаларындан әмәлә кәлир. Ејни рекионда һәм кәнкәр-печенегләр, һәм гыпчаглар, һәм дә узлар һекемонлуг иддиасында идиләр.

Тарихдә түрк халгы вә тајфаларынын бир-биринә гәсд етмәләри фактлары кифајәт гәдәрдир. Бунлар тарихин гара сәһифәләридир, јада салыб ган гаралтмајаг. Лакин бу халгларын һәјатында тәәссүбкешлик бахымындан елә һадисәләр дә олмушдур ки, буну хүсуси вурғуламаға дәјәр. Биз јухарыда печенегләрлә сәлҹуг түркләринин иттифага кирмәси кими тәгдиредиҹи бир факты гејд етдик. Лакин бунун парлаг мүгәддимәси олмуш һадисәни сөјләмәдик.

«Бизанс Шәргдән сәлҹуг түркләринин тәзјиги алтында иди. Онлара гаршы анчаг онлар кими дөјүшкән, онлар гәдәр ҹәсур түввәләрлә чыхыш етмәли олдуғуну билир вә бунун үчүн дә ордусундакы печенег сүвариси-нә күвәнирди. Бу мәгсәдлә 15 мин печенег атлысыны саллларла, кәмиләрлә Үскүдара кечирир. «Печенегләр бурада кимләрлә (даһа доғрусу, өз ган гардашлары илә) вурушаҹагларыны билдикдә кери гајытмаг истәдиләр. Лакин бизанслылар кәми вә саллары апармышдылар. Енли чајлардан атла кечмәјә адәт етмиш печенегләр бу дәфә дә (дүнја тарихиндә көрүнмәмиш һадисә) атлары дәнизә сүрдүләр вә белӛчә боғазы кечдиләр.

Бундан сонра 1071-чи илдә Малазкирт дөјүшүндә дә Бизанс ордусунда олан печенегләр сојдашлары сәлҹугларын тәрәфинә кечмишдиләр (25, 162).

Бурада көрүнүр сәлҹугларын ијирми дөрд бојундан бири олан печенегләрин дә мүәјјән ролу олмушдур. Ахы «мәнбәләр гејд едирләр ки, печенегләр оғузларын дөрд

ән нүфузлу тајфасынын сырасында идиләр. Ејни ады дашыјан о печенегләр бу печенегләрлә бир көјнәкдән чыхмышдылар. Печенегләр јеканә түрк сојудур ки, тарих сәһнәсиндә өз гәдим дөвләтиндән ајрылдыгдан сонра (860—1091-чи илләр арасында Гарадәниз саһилләриндә бир ханлыг гурмушлар) һәм мүстәгил гурум кими, һәм дә 24-үн тәркибиндә бир оғуз боју кими чыхыш етмишдир. Печенегләр итмәмишләр. Тарихин һансыса лап узаг дөврләриндә (үч минми, дөрд минми ил әввәл) бүтөв түркдән гопмуш печенегләр өз көкләринә говушмушлар. Мүәјјән гисми исә өз чошғун ганларыны донор кими јаделлиләрә вериб онларын да атланмасына вә тарих сәһнәсиндә мүәјјән из салмасына имкан јаратмышлар.

Түрк тарихиндә ән уникал һадисәләрдән бири дә печенегләрин өз әлифбаларыны, јазыларыны XI әсрә гәдәр һифз етмәләридир (Бу һәмин орхон-јенисеј типли јазы иди). Бу јердә онлар сөзүн әсил мә'насында ерадан әввәл мөвчуд олмуш, өзүнүн кодекси (мәчәлләси), үфги сәтирли јазысы олан Кангјуј (Канг) дөвләтинин һәгиги вә әсил варисләри кими чыхыш едирләр вә бу, һәрдәнбир печенегләрин кәнкәрләр олуб-олмамасына даир мүбаһисә ачмаг истәјәнләрин «мүддәаларынын» јолуну бағлајыр. Вахты илә әлифбасы, јазысы олан јакутлар (саҳалар-саклар — М. А.) исә өз јазыларыны тарихин һансы мәгамындаса итирмишләр. Кангјуј дөвләтинин әлифбасы вә јазысы олдуғуну билмәјән бә'зи тарихчиләр печенегләрин өз јазыларыны Көјтүрк хаганлығы тәркибиндә олдуглары заман әлдә етдикләрини дүшүнүрләр. «Орта Мачарыстанда Нагу Сент Миколосда тапылан гапыларын үзәриндә Көјтүрк јазылы түркчә китабәләрин печенегләрә аид олдуғу анлашылмышдыр» (25, 165). Артыг заман мәсафәсинә көрә «Орхон-Јенисеј әлифбасы» ифадәси түрк јазысынын гәдимлијини һеч чүр әкс етдирмир. Инди һәләлик түрк јазысынын тарихини гызыл кејимли әскәрин гәбриндән тапылмыш «Күмүш чам јазысы» мүәјјәнләшдирир—2500 ил бундан әввәл. Печенегләрин јазысы «күмүш чам» әлифбасынын әсасындадыр.

Үмумијјәтлә исә печенегләрин Гәрби Түрк хаганлығы тәркибиндәки фәалијјәтләри демәк олар ки, өјрәнилмәмишдир. Көркәмли оғузшүнас Фаруг Сүмәр печенегләрин билаваситә кәнкәрләрлә әлагәдар олдуғуну сөјләсә дә онларын тарихләринин Канг дөвләти мәрһәләсини арашдырмамышдыр. Буна көрәдир ки, о, печенегләри үзви шәкилдә он охлара бағлајыр: «Он охлара мәнсуб бојларын башында печенегләри сајмаг мүмкүндүр. Печенегләрин үч бојунун (әртим, чүр вә јула) мүштәрәк ады олан кангар китабәләрдә вә Гәрби Көјтүрк өлкәсиндәки һадисәләр әснасында раст кәлән вә бүтүн һалларда бир ичманы ифадә едән кәнкәрәк илә бирләшдирилмишдир. Лакин печенегләрин он охларын бир бојуну дејил, бәлкә дә бир нечә голуна мәнсуб гәшәккүлләри әһатә едән ичма олдуғуна шүбһә јохдур. Јә'ни онлар он охларын ики голундан биринин мүһүм бир гисминдән мејдана кәлмишләр. (28, 35—36).

Л. Н. Гумилјовдан кәтирдијимиз парча Гәрби Түрк империјасындакы тајфа вә тајфа иттифагларынын вәзијјәти һаггында башга чүр тәсәввүр јарадыр: 635-чи илдә дулу вә нушиби тајфалары өзүнүдарә һүгугу газандылар. Беш дулу вә беш нушиби тајфасынын рәисләри Ашина сүлаләсиндән дејил, чох күман ки, јерли задәканлардан тә'јин олунурду... Онларын һәр биринә һакимијјәт рәмзи кими ох тәгдим едилди, «он ох түркләри» ады да бурадан јаранмышдыр» (10, 253).

Тәбиидир ки, ерадан әввәл дөвләт гурмуш бир халгын «он охларын ики голундан биринин мүһүм бир гисминдән мејдана» кәлмәси ағлабатан дејил. Һадисәләрин сонракы кедишиндән там ајдын олур ки, кәнкәр печенегләр XI әсрә гәдәр өз әсил гәдим варлыгларыны һифз едә билмишләр. Он охлара бүтөв бир тајфа иттифагы кими (дејәк ки, ујғурлар, јахуд оғузлар кими) бахмаг дүзкүн дејил. Бунлар ики бир-бирилә даим чәкишән дулу вә нушибиләр идиләр. Он ох ады да тәбии јолла дејил, јухарыдан сүни јолла мејдана кәтирилмишди. Һакимијјәт символу кими тајфа башчысына ох верилмәси исә ән гәдим оғуз ән'әнәләри илә бағлы иди (Оғузун өз оғулларына ох пајламасы).

«Түркүн гызыл китабы»нда дејилир: «Бу күн Балканларда, Украјнада олдуғу кими Анадолу вә Гафгазда бир чох јер ады онлардан галмышдыр. Печенегләрин адлары бу бөлкәләрдәки әфсанәләрдә дә јашајыр» (25, 165).

Фаруг Сүмәр «Оғузлар» китабында Анкара санчағында печенег адда дөрд кәнд, Әлбистан гәзасында печенегләрә аид ики, Аксарај гәзасында бир, Испарта бөлкәсиндә ики јер ады гејдә алмышдыр. Сивасда бир, Афјонда бир кәнд. Тарсусда, Акшәһрин Тургуд гәзасында печенеглә бағлы јер вә јашајыш мәскәнләри гејдә алынмышдыр. Бунунла belә китабда «кәнкәр» етноними илә бағлы ахтарышлар барәдә бир сөз дејилмир.

Бизим чәфакеш алимимиз Гијасәддин Гејбуллајев

өзүнүн дүзкүн истигамәтли «Азәрбајчанлыларын етногенезинә даир» (Бакы, 1992) адлы самбаллы китабында кәнкәр вә печенег етнонимләрини ајры-ајры башлыглар алтында мүфәссәл вә тәфәррүатлы шәкилдә арашдырмышдыр. О, һәр ики терминин Азәрбајчанла XI—XII әсрләрдән дејил, даһа әввәлләрдән бағлы олдуғу фикрини мүәјјән мәнбәләр, топонимләр, оронимләр әсасында ирәли сүрмүшдүр. Бу, түркологија елми үчүн бир јениликдир.

Г. Гејбуллајев кәнкәрләрин Загафгазијада ики регионда— Албанијанын гәрбиндә, Күрчүстан, Ермәнистанла сәрһәд рајонларында вә Нахчыванда јашамыш олдугларыны, һәмин тајфа иттифагынын Загафгазијада мәскунлашмасына даир илк мә'луматларын V әср Гәдим ермәни мәнбәләриндә јада салындығыны көстәрир. Алим јазыр ки, кәнкәрләр Кәнкәр дағларында (Бу дағлар инди Ермәнистан адланан әразинин Гукасјан рајонундадыр) вә Албанијанын «Кәнкәр өлкәси»ндә Иберија илә сәрһәддә, һардаса индики Газах—Ағстафа зонасында мәскун олмушлар «Сурија мәнбәләриндә Хосров Әнуширәванын (531—579) Шимала јүрүшүндән «ермәни—күрчү» сәрһәдди зонасында онун «Кәнкәр халгы» илә мүбаризәсиндән сөһбәт кедир» (7, 102).

Алим гејд едир ки, ермәни, күрчү мәнбәләриндә «Кәнкәр торпағы», Кангарк, Кәнкәр јер вә халг адларына чох тәсадүф едилир. Кәнкәрләр Газах—Ағстафа зонасында ән сон әсрләрә гәдәр кәнкәр адыны «Кәнкәрли» шәклиндә һифз етмишләр. XIX әсрин биринчи јарысына аид әдәбијјатда дејилир ки, газахлыларын бир бөлүмү 33-чү нәсилдән кәнкәрлиләрдир. Кәнкәрләрин мүәјјән гисми албанларла биркә христианлығы гәбул едибмиш. Ағдамда «Кәнкәр дағы» оронимң, Кәнкәрли кәнд ады, Нахчыванда «Кәнкәр дүзү» вә с. топонимләр вардыр. Даһа сонра алим јазыр:

Көрдүјүмүз кими түрк сојундан олан кәнкәрләр Загафгазијада хүсусән Албанијада бизим еранын I әсриндән мә'лумдур. Лакин кәнкәрләрин Загафгазијаја илк кәлиши мә'лум дејил. Белә бир мүлаһизә вар ки, онлар бу јерләрә бизим еранын илк әсрләриндә һунларла бәрабәр кәлмишләр (7, 103).

Г. Гејбуллајевин печенегләр һаггындакы мә'луматлары да марагдыдыр. О көстәрир ки, Муса Каланкатујлу Албанијада Пантсканак даирәсинин мөвчудлуғу барәдә мә'лумат верир. VII әср мәнбәләриндә дә Пантсканак топониминин ады чәкилир. Вахтилә Аразын сол саһили, Араза төкүлән Гуручај, вә Һадрутчај арасындакы әрази Пазкнак адланырмыш.

Беләликлә, Г. Гејбуллајев башга алимләрдән фәргли «печенег» адыны Загафгазија вә Азәрбајчанла бағлајараг бу адын та гәдимләрдән, VIII әсрдән чох-чох әввәлләрдән мөвчуд олдуғуну, бир сыра һалларда онларын кәнкәрләрлә ејни әразидә мәскунлашдыгларыны сөјләјир. О, «кәнкәр» вә «печенег» терминләриндән ајры-ајры бәһс етсә дә, онларын арасына сәдд гојмур, чох һалларда «кәнкәр-печенег» шәклиндә тәгдим едир. Ејни халгын мүәјјән дөврләрдә каһ кәнкәр, каһ печенег ады алтында чыхыш етмәси тәәччүб доғурмамалыдыр.

Әкәр биз «Дәдә Горгуд»дакы бир кәламы вә Н. А. Баскаковун түрк тајфа иттифаглары һаггында дәјәрли бир фикрини хатырласаг һәр шеј ганунаујғун көрүнәчәк.

«Горгуд ата ајытды:

— Ахыр заманда ханлыг кери Гајыја дәкә, кимсәнә әлләриндән алмаја, ахыр заман олуб гијамәт гопунча». Һ. Араслы «кери Гајыја дәкә»ни—Ахырда һакимијјәт Гајы тајфасына чата» шәклиндә шәрһ етмишдир.

Н. А. Баскаков јазыр: «Демәк олар ки, бүтүн түрк халгларында вә бүтүн дөврләрдә дөвләт гурумлары мүәјјән бир тајфанын күчләнмәси, әтрафында игтисади вә сијаси чәһәтдән даһа зәиф олан тајфалары бирләшдирмәси илә шәртләнмишди (Н. А. Баскаков, Тюркская лексика в «Слове о полку Игореве», с. 12).

Көрүнүр, 8 тајфадан ибарәт олан печенегләр мүәјјән әламәт вә спесифик хүсусијјәт бахымындан ики јерә: беш печенег вә үч кәнкәр тајфасына, инзибати-сијаси бахымдан исә јенә ики јерә; бу дәфә дөрд, дөрд шәклиндә бөлүнмүшләр. Днеприн сағ вә сол саһилиндә јарадылмыш печенег ханлығы бу шәкилдә олмушдур. Константин дејир ки, Чәнуби Русијадакы печенегләрин бир һиссәси кәнкәр адланырды. Дөвләт гурумлары олан заманларда исә һәмин ифадәни белә гурмаг оларды: «Кәнкәрләрин бир һиссәси печенег адланырды» Көрүнүр, гураглыг дөврү башлананда кәнкәр адланан тајфаларын мүһүм бир гисми өз дөвләтләринин әһатә етдији әразидән, даһа доғрусу ана вәтәнләриндән ајрылмамышлар. Вәтәндән узагларда печенегләр көрүнүр сајча үстүнлүк тәшкил етмиш вә тарих сәһнәсиндә онларын адлары даһа чох һалланмаға башламышдыр. Бүтүнлүкдә тајфа иттифагы печенег адланмышдыр. Бунунла белә печенегләрин һәр бири өзүнү гүрурла «кәнкәр» адланырды. Чүнки Константинин дедијинә көрә јалныз

үч тајфанын мәскунлашдығы даирә кәнкәр адланырды—әртүм, чур, јула—бунлар даһа чәсарәтли, гочаг; мәрд; хејирхаһ вә аличәнаб идиләр.

Константин фемә (даирәјә) (көрүнүр тајфалар үзрә—М. А.) бөлүнмүш печенегләрин адларыны олдугча тәһриф олунмуш шәкилдә вермишдир. Г. Гејбуллајев чох кәркин зәһмәт баһасына бу адларын түрк әслини бәрпа етмишдир.

Г. Гејбуллајев мәнбәләр әсасында печенегләрин Шимали Гафгазда да мәскун олдугларыны гејд едир вә бу барәдә јазыр: «Гәдим печенегләрин Шимали Гафгаздан Албанијаја нә заман кәлмәләри мә'лум дејил. Лакин әкәр печенег етнониминин Пазканак даирәсинин адында әкс олундуғунун һәлә VII әср мәнбәјиндә верилдијини һесаба алсаг белә гәнаәтә кәлмәк олар ки, печенегләр бизим еранын башланғычындакы Албанијада мәскун идиләр». (7, 105).

Кәнкәр-печенегләрин азәрбајчанлыларын етнокенезиндә иштиракы индијәнәчән мүбаһисәсиз гәбул едилирди. Лакин бу күманла ки, онлар XI әср оғузлары илә Түркијә вә Азәрбајчанда мәскунлашмыш «бечене» тајфасынын ады вә республика әразисиндә ачыг-ашкар кәнкәр сој адларынын мөвчудлуғу илә шәртләнирди. Г. Гејбуллајевин тәдгигләри санки мәсәләни көкүндән дәјишир; о, кәнкәр-печенегләрин азәрбајчанлыларын етнокенезиндә иштиракы тарихини мин ил әввәлә, ерамызын башланғычына чәкир. Бунун сајәсиндә вахтилә Газахстан вә Орта Асијада јараныб, 7 әср өмүр сүрмүш Канг (Кангјуј) дөвләтинин башга түрк рекионлары илә, о чүмләдән Азәрбајчанла әлагәси һаггында тәсәввүрләри мүәјјән гәдәр кенишләндирир, еһни заманда кәнч тарихчиләр гаршысында бу мәсәләнин өјрәнилмәси, дәринләшдирилмәси вә кенишләндирилмәси илә бағлы јени вәзифәләр гојур.

Г. Гејбуллајев вә башга алимләр «кәнкәр» вә «печенег» сөзләринин мә'насы вә мә'на тутумуна аид дә мүәјјән мүлаһизәләр сөјләмишләр.

Л. Н. Гумилјов вахтилә јазырды ки, түркешләрин вурушдуглары халг Сырдәрјанын ашағы һиссәләриндә мәскунлашмыш печенегләр олмушдур, онлар Гәрбә көчәнә гәдәр «кәнкәр» адланырмыш ки, бу да аличәнаблыг вә чәсурлуг демәкдир. Бурадан ајдын олур ки, Гумилјов адын мә'насына дејил, кәнкәрләрә гоншу халглар тәрәфиндән верилмиш сифәтләри көстәрир.

«Гәдим түрк сөзләри луғәти»ндә «кенкерес» сөзүндән әввәл «Кенг» сөзү кәлир. Мүстәгим мә'нада бу сөз кенишлик мә'насындадыр; сөзсүз ки, бу халгын өз адына дејил, онларын вәтәнинин, дөвләтинин адына шамил едилмәлидир. Һәгигәтән дә бу дөвләтин әразиси бөјүк иди. Газахстанын мәркәзиндән Шаш (индики Дашкәнд) рајону әразисини дә еһтива едирди (Бу, Орта Асијада түркләрин еранын әввәлләриндә мәскунлашмаларына даир уҗдурманы әсаслы сурәтдә ифша едир). Доғрудур, «Луғәт» «Кенг» сөзүнүн мүхтәлиф чалар вә мә'налар дашыдығыны да—кенишлик (көрүнүр «үрәк кенишлији» мә'насында—М. А.), бөјүклүк, чохлуг, зәнкинлик, сәхавәт—гејд едир. Бүтүн бунлара бахмајараг халгын ады онун вәтәнинин, дөвләтинин адыјла бағлыдыр, ондан көтүрүлмүшдүр. Кәнкәр «кәнг кишиләри», Г. Гејбуллајевин е'тиразына бахмајараг Анарын вә С. Әлијаровун «Дәдә Горгуд»да «ганлы Гоча» тәркибиндә ишләнмиш «ганлы» (ганглы) сөзүнү «кәнкәр»лә әлагәләндирмәләри дүзкүндүр. Буна Гумилјов да шәһадәт верир. Беләликлә, Канг, Кангар, Ганглы, «Кәнкәрли» сөзләринин сонлугларынын һамысы түркчәдир вә вәтән, дөвләт адындан нәш'әт етмишдир. Кангјуј—Канг дөвләти һаггында илк мә'лумат Чин мәнбәләриндәдир. Канга артырылан «јуј» да онларын дилиндәдир. Беләликлә, кәнг, кәнгәр, ганглы, кәнкәрли ана-түрк сөзләридир вә бу халгын тарихинин чох дәринликләриндән бу күнә гәдәр зәдәсиз шәклини демәк олар ки, дәјишмәдән кәлиб чыхмышдыр. Галды «печенег» етнониминин мә'насы. Олжас Сүлејменов бу сөзү гоһумлуг мә'насында бачанаг варианты кими тәгдим едир. Бу, көрүнүр, онларын вахтилә русларла гыз алыб вериб бачанаг олмалары илә әлагәләндирилир. Она галса бүтүн чөллүләрлә—гыпчагларла, гарагалпагларла, узларла вә б. русларын гыз алвери олуб, кәрәк онда адлары чәкилән тајфаларын һамысына бачанаг-печенег дејилә иди. Јазычы Анар да бу мәтләбә диггәт јетирмишдир: «Печенег—бичәнә лексемини «бачанаг», јахуд «бичәнәк» сөзләријлә бағламаг чәһдләри вар. Дилимиздә һијләкәр мә'насында «бичәнәк», «бичәнкә» сөзләри вар. Бәлкә мүәјјән шәхс адлары да бу сөзлә бағлыдыр. Хатырлајаг: «Китаби-Дәдә Гургуд»да Бәјбечан, «Аббас вә Күлкәз» дастанында Дәли Бечан», (Азәрбајчан, № 11, 1985, с. 96).

Әввәла, олдугча гүдрәтли вә бөјүк тајфа иттифағынын ады мәһдуд гоһумлуг билдирән сөзә сығмыр. Икинчиси, Гејбуллајевин тәдгигләри көстәрир ки, бу сөз VII әсрдән әввәл мә'лумдур (печенегләрин руслара раст кәлмәләриндән чох-чох габаг), үчүнчүсү, «бичәнкә»

сөзү мәғрур, аличәнаб, чәсур бир халгын адындан нә'шәт едә билмәзди. Рәшидәддиндә 24 оғуз бојунун, о чүмләдән бечәнә бојунун мә'насы чох јүксәк сөзләрлә ифадә олунмушдур. О ки, галды Бәјбечанла Дәли Бечака, бурада Анарын мүшаһидәси тамамилә мәнтигидир. Дастанларда чох заман тајфа башчысынын ады илә тајфанын дашыдығы ад ејнијјәт тәшкил едир. Г. Гејбуллајев дә һаглы олараг печенег сөзүнүн «бачанагла» бағлылығыны, түркләрдә «ак», «әк» сонлуглу тајфа, халг адларынын (Газах, гыпчаг, сираг, шамак, кајмак, (кимә) уграк вә с.) олмасы илә әсасландыраpaг гәбул етмир.

Рәшидәддинә көрә оғуз бојларынын адларынын мә'насыны көстәрән сијаһыда Бечәнә бојунун ад мә'насы «иҹи чалышыр, гејрәт көстәрир» кими, Јазычыоғлунун сијаһысында исә «јахшы дөјүшчү» кими верилмишдир. Бојун ады бә'зи Истанбул нүсхәләриндә «бичәнә» кими верилмиш, «Анадолуда бу бој Гашгаридәки бечәнег (печенег) шәклиндә танынмышдыр» (Ф. Сүмәр). «Мүхтәлиф гајнагларда печенегләр патзинак, Бадзинак, Печенјег, Бешенја адларыјла анылыр. Боснiак вә Бошнак адлары да Печенегдән кәлир» (Р. Өздәк). «Печенег» сөзүнә дилчи алимләрин ачар салмалары вачибдир. Печенегләр беш тејфадан ибарәт олублар. Бәлкә... бәлкә сөзүн әввәли илә сәсләшән үч һәрфдә кизләниб мә'на? Бәлкә...

Һәр һансы формада јазыларса јазылсын, дејилирсә дејилсин, Печенег гүдрәтли бир түрк тајфа иттифагынын адыны ифадә едир. Демәк олар ки, нәзәрдән кечирилән бүтүн материал вә мәнбәләрдә бу тајфа иттифагы бир түрк соју кими көтүрүлүр.

Беләликлә, Азәрбајчан халгынын етнокенезиндә еранын әввәлләриндән башлајараг түрк кәнкәр-печенегләр фәал иштирак етмишләр. Бу тәсадүфдүрмү? Гәтијјән јох! Шәрги Авропа, Урал, Алтај, Индики Чәнуби Русија, Сибир , Узаг Шәргин мүәјјән рекионларыны вә с. әһатә едән бөјүк түрк дүнјасынын һүдудлары һеч дә Гафгаз сыра дағлары дејилди. Түрк дүнјасынын һүдудлары индики Чәнуби Азәрбајчан әразисини дә еһтива едәрәк гәдим Мидија торпагларындан кечир вә бә'зән Месопотамијаја чатырды. Бу, әзәлдән, әсасән самиләрин, түркләрин вә ирандилличләрин говушаг јери иди. Азәрбајчан әразисиндә (Чәнуб вә Шимал ерадан чох-чох габаг, һәмчинин еранын әввәлләриндә мәскунлашмыш түрк тајфа, тајфа иттифагы вә халгларынын адларынын тәкчә сијаһысы халгымызын һансы зәминдә, һансы көк әсасында формалашдығыны әјани сүбут етмәкдәдир: булгарлар, дондарлар, һунлар, чоллар, саклар, албанлар, кәнкәр-печенегләр, оғузлар, команлар, ижмахлар, аранлар, савирләр, хәзәрләр ,сираклар, садаглар, газахлар вә башгалары. Кәлмә олса бир тајфанын, узаг башы ики тајфанын ады чәкиләрди. Демәк олар ки, бизә таныш тарихдә мүәјјән рол ојнамыш бүтүн түрк тајфа иттифаглары Азәрбајчанда олмушлар. Чүнки онлар Азәрбајчаны бөјүк вәтәнин бир һиссәси кими көтүрмүшләр. Тарихдә түркләрин јолуну кәсмәк үчүн (Дәрјалдан вә индики Дәрбәнд кечидиндән) чох чәһдләр олмушдур. Лакин бу, һеч бир нәтичә вермәмишдир. Мүгәддәс Азәрбајчан торпағы елә бил ки, бүтүн түрк тајфаларынын зијарәт јери олмушдур. Индијәчән тарихчи алимләр түркләрин јарандығы илк мәканы гәти мүәјјәнләшдирә билмәмишләр, һеч түрк иргини дә дәгиг тә'јин едә билмәмишләр. Онлар Азәрбајчанданмы дүнјаја јајылмышлар, јохса башга әразидән? Бу тајфаларын сијаһысы ону көстәрир ки, түркләр һәмишә Азәрбајчана чан атмышлар, һәмишә Азәрбајчанла бағлы олмушлар. Адыны унутдуғум бир алим бу тајфаларын Азәрбајчана ахыны илә әлагәдар түркләри гызыл балыглара бәнзәдәрәк демишди: «Гызыл балыглар океан вә дәнизләрин һансы јериндә олурларса олсунлар, күрү төкмәк үчүн доғулдуглары јерә дөнүрләр.

Бә'зән вә бәлкә дә чох һалларда онларын гајыдышынын гаршысыны алмаг үчүн сүни бәндләр, јүксәкликләр дүзәлдирләр, бу заман гызыл балыглар гызыл гушлара чеврилəрәк һавада говс чызыб манеәнин о тәрәфинә дүшүб балыглашыр, вәтән һәсрәти илә чајјухары јүксәкликләрә үзүрләр».

Кәнкәр-печенегләр дә һәмин гызыл балыглардандыр.

Истифадә олунмуш әдәбијјат

1 Антонов Н. К. Лексии по тюркологии· Якутск, 1976.

2 Армянская география VII века по Р. Х. СПб., 1877.

3 Артамонов М. И. История хазар. Л., 1962.

4 Бартольд В. В. Сочинения, т. 9, М., 1977.

5 Баһаәддин Өкәл.. Бөјүк Һун империјасы. I—II һиссәләр. Бакы, 1991.

6 Гафуров Б. Г. Таджики. М., 1972.

7 Гейбуллаев Г. А· этногенезу азербайджанцев, т. 1. Баку 1991.

8 Гејбуллајев. Г. Ә. Азәрбајчан түркләринин тәшәккүлү тарихиндән, Бакы, 1994.

9 Гукасян В. Л. Значение закавказских источников в изучении истории азербайджанского народа до письменного периода. «Советская Тюркология». 1978, № 2.

10 Гумилев Л. Н. Древние тюрки. Л., 1967.

11 Гумилев Л· Н. Открытие Хазарии. М., 1966.

12 Гумилев Л. Н. Тысячелетия вокруг Каспия. Баку, 1991.

13 История Армении Моисея Хоренского. М., 1893.

14 История Ирана с древнейших времен до конца XVIII века. Л, 1958.

15 История Казахской ССР, т. I, Алма-Ата, 1957.

16 История Таджикского народа. т. 1—3. М., 1963—65.

17 История Узбекской ССР, т. I, кн. I. Ташкент, 1955.

18 Қасимова С. Ю. Азербайджан в III—VII вв. Баку, 1993.

19 Қитаби-Дәдә Горгуд. Б., 1986.

20 Константин Багрянородный. Об управлении империи. М. 1989.

21 Қляшторный С. Г· Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. М., 1964.

22 Маһмуд Гашгари. Диван лүғәт ит-түрк. (Чевирәни Б. Аталај), Анкара, 1992.

23 Мәммәдов Алтај. Оғуз сәлтәнәти, Бакы, 1992.

24 Низами Кәнчәви. Искәндәрнамә. Бакы, 1982.

25 Рәфиг Өздәк. Түркүн гызыл китабы.

26 *Чавад Һеј'әт.* Түркләрин тарих вә мәдәнијјәтинә бир бахыш, Бакы, 1993.

27. Чәмшидов Ш. Милләтимиз вә милли әслимиз һаггында. «Милләт» гәзети. 20. 09.—1994, № 8.

28 Фаруг Сүмәр. Оғузлар.

29 Федоров Г. А. Курганы, идолы монастры. М., 1968.

30 Эпиграфика Казахстана. Вып. I. Алма-Ата, 1971.

31 Шүкүрова Р. М., Оғузнамә, Бакы, 1993.

ҚИТАБЫН ИЧИНДӘКИЛӘР

Редактордан 3
Ики мин дөрд јүз ил әввәл 7
Қәнкәр дөвләтинин әразиси бөјүјүр 12
Һун—Қәнкәр мүнасибәтләри 17
Һун императору Чичи ханын бөјүк гәбаһәти... 24
Қәнкәрләр вә Чин 29
Қәнкәр—Кушан мүнасибәтләри 33
Бәднам бир консепсија 37
Қәнкәрләр түрк хаганлығы тәркибиндә 50
Түрк һәмрә'јлији 54
Түркүстаны әрәб ордулары јох, гур'ан фәтһ етди 63
Һансы түркләр? 68
Әфрасијаб—Алп Әр-Тонга 76
Саманиләрин етник мәнсубијјәти 90
Қанг—Сәмәргәнд, јохса Соғд? 94
Қәнкәр-печенегләр 112
Истифадә олунмуш әдәбијјат 130